Ab urbe condita libri

Livy

2 5

KPC 158

nummus = sestertius

1½ cts.

2½ asses = sestertius HS 4¼ cts.

4 sestertii = denarius 17 cts.

1 " = sestertium $42.50

decies sestertium = 1,000,000

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBRI.

ITERUM RECOGNOVIT

WILH. WEISSENBORN.

PARS II. LIB. VII — XXIII.

LIPSIAE
IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI.
MDCCCLXX.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA LIBRI.

PERIOCHA LIBRI VII.

Duo novi magistratus adiecti sunt, praetura et curulis aedilitas. pestilentia civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furi Camilli. cuius remedium et finis cum per novas religiones quaereretur, ludi scaenici tunc primum facti sunt. cum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter dilectum acerbe actum et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine, adulescens ipse, cuius relegatio patri obiciebatur, venit in cubiculum tribuni, strictoque *gladio coegit* eum in verba sua iurare, se non perseveraturum *in accusatione*. cum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in praealtam voraginem urbis Romanae. in eam Curtius armatus sedens equo praecipitavit, ita expleta. T. Manlius adulescens, qui patrem a tribunicia vexatione vindicaverat, contra Gallum provoca tem aliquem ex militibus Romanis in singulare certamen descendit, eique occiso torquem aureum detraxit, quem ipse postea tulit et ex eo Torquatus est nuncupatus. duae tribus additae, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege *ab ipso* lata damnatus est, quod plus quingentis iugeribus agri possideret. M. Valerius tribunus militum Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeae corvo et unguibus rostroque hostem infestante, occidit et ex eo Corvi nomen accepit, consulque proximo anno, cum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. amicitia cum Carthaginensibus iuncta est. Campani cum a Samnitibus bello urgerentur, auxilio adversus eos a senatu petito, cum id non inpetrarent, urbem et agros populo Romano dediderunt; ob quam causam ea, quae populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. cum ab Aulo Cornelio consule exercitus in locum iniquum deductus in magno discrimine esset, P. Deci Muris tribuni militum opera servatus est, qui occupato colle super id iugum, in quo Samnites consederant, occasionem consuli in aequiorem locum evadendi dedit; ipse ab hostibus circumsessus erupit. cum milites Romani, qui Capuae in praesidio relicti erant, de occupanda urbe conspirassent, et detecto consilio metu supplici a populo Romano defecissent, per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriae restituti sunt. res praeterea contra Hernicos et Gallos et Tiburtes et Privernates et Tarquinienses et Samnites et Vulscos prospere gestas continet.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER VII.

1 I. Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, insi-
gnis novis duobus magistratibus, praetura et curuli aedili-
tate. hos sibi patricii quaesivere honores pro concesso
2 plebi altero consulatu. plebes consulatum L. Sextio, cuius
lege partus erat, dedit; patres praeturam Sp. Furio Marci
filio Camillo, aedilitatem Cn. Quinctio Capitolino et P. Cor-
nelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia campestri ce-
perunt. L. Sextio collega ex patribus datus L. Aemilius
3 Mamercus. principio anni et de Gallis, quos primo pala-
tos per Apuliam congregari iam fama erat, et de Hernico-
4 rum defectione agitata mentio. cum de industria omnia,
ne quid per plebeium consulem ageretur, proferrentur, si-
lentium omnium rerum ac iustitio simile otium fuit, nisi
5 quod non patientibus tacitum tribunis, quod pro consule
uno plebeio tres patricios magistratus curulibus sellis prae-
textatos tamquam consules sedentes nobilitas sibi sumpsis-
6 set, praetorem quidem etiam iura reddentem et collegam
consulibus atque isdem auspiciis creatum, verecundia inde
inposita est senatui ex patribus iubendi aediles curules
creari. primo, ut alternis annis ex plebe fierent, conve-
nerat; postea promiscum fuit.

7 Inde L. Genucio et Q. Servilio consulibus et ab sedi-
tione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac peri-
8 culis vacarent, pestilentia ingens orta. censorem, aedilem
curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione
et ex multitudine alia multa funera fuisse. maxumeque
eam pestilentiam insignem mors quamvis matura, tamen
9 acerba M. Furi fecit. fuit enim vere vir unicus in omni
fortuna, princeps pace belloque, priusquam exulatum iret;
clarior in exilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis
inploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam
10 secum patriam ipsam restituit; par deinde per quinque et
viginti annos — tot enim postea vixit — titulo tantae glo-
riae fuit, dignusque habitus, quem secundum a Romulo
conditorem urbis Romanae ferrent.

II. Et hoc et insequenti anno C. Sulpicio Petico C. Li- 1
cinio Stolone consulibus pestilentia fuit. eo nihil dignum 2
memoria actum, nisi quod pacis deum exposcendae causa
tertio tum post conditam urbem lectisternium fuit. et 3
cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina leva-
retur, victis superstitione animis ludi quoque scaenici, nova
res bellicoso populo — nam circi modo spectaculum fue-
rat —, inter alia caelestis irae placamina instituti dicun-
tur. ceterum parva quoque, ut ferme principia omnia, et 4
ea ipsa peregrina res fuit. sine carmine ullo, sine imitan-
dorum carminum actu ludiones ex Etruria acciti ad tibici-
nis modos saltantes haud indecoros motus more Tusco da-
bant. imitari deinde eos iuventus, simul inconditis inter 5
se iocularia fundentes versibus, coepere; nec absoni a voce
motus erant. accepta itaque res saepiusque usurpando ex- 6
citata. vernaculis artificibus, quia ister Tusco verbo ludius
vocabatur, nomen histrionibus inditum, qui non, sicut ante, 7
Fescennino versu similem incompositum temere ac rudem
alternis iaciebant, sed inpletas modis saturas descripto iam
ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant. Livius 8
post aliquot annos, qui ab saturis ausus est primus argu-
mento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum
erant, suorum carminum actor, dicitur, cum saepius revo- 9
catus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum
ante tibicinem cum statuisset, canticum egisse aliquanto
magis vigente motu, quia nihil vocis usus inpediebat. inde 10
ad manum cantari histrionibus coeptum diverbiaque tan-
tum ipsorum voci relicta. postquam lege hac fabularum 11
ab risu ac soluto ioco res avocabatur et ludus in artem
paulatim verterat, iuventus histrionibus fabellarum actu re-
licto ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus
iactitare coepit, quae exodia postea appellata consertaque
fabellis potissimum Atellanis sunt. quod genus ludorum 12
ab Oscis acceptum tenuit iuventus, nec ab histrionibus pol-
lui passa est: eo institutum manet, ut actores Atellanarum
nec tribu moveantur et stipendia, tamquam expertes artis
ludicrae, faciant. inter aliarum parva principia rerum lu- 13
dorum quoque prima origo ponenda visa est, ut appareret,

quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tole-
rabilem insaniam venerit.

1 III. Nec tamen ludorum primum initium procurandis
religionibus datum aut religione animos aut corpora mor-
2 bis levavit, quin etiam, cum medios forte ludos circus Ti-
beri superfuso inrigatus inpedisset, id vero velut aversis
iam diis aspernantibusque placamina irae terrorem ingen-
3 tem fecit. itaque C. Genucio L. Aemilio Mamerco iterum
consulibus cum piaculorum magis conquisitio animos quam
corpora morbi adficerent, repetitum ex seniorum memoria
dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dictatore fixo seda-
4 tam. ea religione adductus senatus dictatorem clavi figendi
causa dici iussit. dictus L. Manlius Imperiosus L. Pina-
5 rium magistrum equitum dixit. lex vetusta est, priscis li-
teris verbisque scripta, ut qui praetor maximus sit idibus
Septembribus clavum pangat; fixa fuit dextro lateri aedis
Iovis optimi maximi, ex qua parte Minervae templum est.
6 eum clavum, quia rarae per ea tempora literae erant, no-
7 tam numeri annorum fuisse ferunt, eoque Minervae tem-
plo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum sit.
Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in
templo Nortiae, Etruscae deae, conparere diligens talium
8 monumentorum auctor Cincius adfirmat. Horatius consul
ea lege templum Iovis optimi maximi dedicavit anno post
reges exactos; a consulibus postea ad dictatores, quia ma-
ius imperium erat, sollemne clavi figendi translatum est;
intermisso deinde more digna etiam per se visa res, pro-
9 pter quam dictator crearetur. qua de causa creatus L.
Manlius, perinde ac rei publicae gerendae ac non solven-
dae religione gratia creatus esset, bellum Hernicum adfe-
ctans dilectu acerbo iuventutem agitavit, tandemque omni-
bus in eum tribunis plebis coortis seu vi seu verecundia
victus dictatura abiit.

1 IV. Neque eo minus principio insequentis anni Q. Ser-
vilio Ahala L. Genucio consulibus dies Manlio dicitur a M.
2 Pomponio tribuno plebis. acerbitas in dilectu non damno
modo civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim
virgis caesis qui ad nomina non respondissent, partim in

vincula ductis, invisa erat, et ante omnia invisum ipsum 3
ingenium atrox cognomenque Imperiosi grave liberae ci-
vitati ab ostentatione saevitiae adscitum, quam non magis
in alienis quam in proximis ac sanguine ipse suo exerce-
ret. criminique ei tribunus inter cetera dabat, quod fi- 4
lium iuvenem, nullius probri conpertum, extorrem urbe,
domo, penatibus, foro, luce, congressu aequalium prohi-
bitum, in opus servile, prope in carcerem atque in erga-
stulum dederit, ubi summo loco natus dictatòrius iuvenis 5
cotidiana miseria disceret vere Imperioso patre se natum
esse. at quam ob noxam? quia infacundior sit et lingua
inpromptus. quod naturae damnum utrum nutriendum 6
patri, si quicquam in eo humani esset, an castigandum ac
vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas quidem be-
stias minus alere ac fovere, si quid ex progenie sua parum
prosperum sit: at hercule L. Manlium malum malo augere
filii et tarditatem ingenii insuper premere et, si quid in
eo exiguum naturalis vigoris sit, id exstinguere vita agre-
sti et rustico cultu inter pecudes habendo. V. Omnium
potius his criminationibus quam ipsius iuvenis inritatus
est animus: quin contra se quoque parenti causam invi- 2
diae atque criminum esse aegre passus, ut omnes dii ho-
minesque scirent, se parenti opem latam quam inimicis
eius malle, capit consilium rudis quidem atque agrestis
animi et quamquam non civilis exempli, tamen pietate lau-
dabile. inscientibus cunctis cultro succinctus mane in ur- 3
bem atque a porta domum confestim ad M. Pomponium
tribunum pergit; ianitori opus esse sibi domino eius con-
vento extemplo ait: nuntiaret, Titum Manlium L. filium
esse. mox introductus — etenim percitum ira in patrem 4
spes erat aut criminis aliquid novi aut consilii ad rem
agendam deferre — salute accepta reditaque, esse ait,
quae cum eo agere arbitris remotis velit. procul inde 5
omnibus abire iussis cultrum stringit et super lectum stans
ferro intento, nisi in quae ipse concepisset verba iuraret,
se patris eius accusandi causa concilium plebis numquam
habiturum, se eum extemplo transfixurum minatur. pavi- 6
dus tribunus, quippe qui ferrum ante oculos micare, se

solum inermem, illum praevalidum iuvenem et, quod haud
minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis cerne-
ret, adiurat in quae adactus est verba, et prae se deinde
7 tulit, ea vi subactum se incepto destitisse. nec perinde ut
maluisset plebes sibi suffragii ferendi de tam crudeli et
superbo reo potestatem fieri, ita aegre habuit filium id pro
parente ausum; eoque id laudabilius erat, quod animum
8 eius tanta acerbitas patria nihil a pietate avertisset. ita-
que non patri modo remissa causae dictio est, sed ipsi et-
9 iam adulescenti ea res honori fuit, et cum eo anno pri-
mum placuisset tribunos militum ad legiones suffragio fieri
— nam et antea, sicut nunc, quos Rufulos vocant, impe-
ratores ipsi faciebant —, secundum in sex locis tenuit nul-
lis domi militiaeque ad conciliandam gratiam meritis, ut
qui rure et procul coetu hominum iuventam egisset.

1 VI. Eodem anno seu motu terrae seu qua vi alia forum
medium ferme specu vasto conlapsum in immensam alti-
2 tudinem dicitur, neque eam voraginem coniectu terrae,
cum pro se quisque gereret, expleri potuisse prius quam
deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus Ro-
3 manus posset: id enim illi loco dicandum vates canebant,
si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent. tum
M. Curtium, iuvenem bello egregium, castigasse ferunt du-
bitantes, an ullum magis Romanum bonum quam arma
4 virtusque esset? silentio facto templa deorum inmortalium,
quae foro inminent, Capitoliumque intuentem et manus
nunc in caelum nunc in patentes terrae hiatus ad deos ma-
5 nes porrigentem se devovisse; equoque deinde quam po-
terat maxime exornato insidentem armatum se in specum
inmisisse, donaque ac fruges super eum a multitudine vi-
rorum ac mulierum congestas lacumque Curtium non ab
antiquo illo Titi Tati milite Curtio Mettio, sed ab hoc ap-
6 pellatum. cura non deesset, si qua ad verum via inquiren-
tem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi certam
derogat vetustas fidem, et lacus nomen ab hac recentiore
insignitius fabula est.

7 Post tanti prodigii procurationem eodem anno de Her-
nicis consultus senatus, cum fetiales ad res repetendas ne-

quiquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum
de bello indicendo Hernicis censuit, populusque id bellum
frequens iussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte eve- 8
nit. in expectatione civitas erat, quod primus ille de plebe
consul bellum suis auspiciis gesturus esset, perinde ut eve-
nisset res, ita communicatos honores pro bene aut secus
consulto habitura. forte ita tulit casus, ut Genucius ad ho- 9
stes magno conatu profectus in insidias praecipitaret, *et*
legionibus necopinato pavore fusis consul, circumventus
ab insciis, quem intercepissent, occideretur. quod ubi est 10
Romam nuntiatum, nequaquam tantum publica calamitate
maesti patres, quantum feroces infelici consulis plebei du-
ctu fremunt omnibus locis: irent, crearent consules ex
plebe, transferrent auspicia, quo nefas esset. potuisse pa- 11
tres plebi scito pelli honoribus suis; num etiam in deos
inmortales inauspicatam legem valuisse? vindicasse ipsos
suum numen, sua auspicia, quae ut primum contacta sint
ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit, deletum cum duce ex-
ercitum documento fuisse, ne deinde turbato gentium iure
comitia haberentur. his vocibus curia et forum personat. 12
Ap. Claudium, quia dissuaserat legem, maiore nunc aucto-
ritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dicta-
torem consensu patriciorum Servilius consul dicit, dile-
ctusque et iustitium indictum.

VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos 1
venirent, ductu C. Sulpici legati res per occasionem gesta
egregie est. in Hernicos, morte consulis contemptim ad 2
castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succeden-
tes, hortante legato et plenis irae atque indignitatis mili-
tum animis eruptio est facta. multum ab spe adeundi valli
res Hernicis afuit: adeo turbatis inde ordinibus abscessere. 3
dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus iungitur,
et copiae duplicantur; et pro contione dictator laudibus
legati militumque, quorum virtute castra defensa erant,
simul audientibus laudes meritas tollit animos, simul cete-
ros ad aemulandas virtutes acuit. neque segnius ad hostes 4
bellum apparatur, qui et parti ante decoris memores ne-
que ignari auctarum virium hostis suas quoque vires au-

gent. omne Hernicum nomen, omnis militaris aetas exci-
tur; quadringenariae octo cohortes, lecta robora virorum,
5 scribuntur. hunc eximium florem iuventutis eo etiam,
quod, ut duplex acciperent stipendium, decreverant, spei
animorumque inplevere. inmunes quoque operum milita-
rium erant, ut in unum pugnae laborem reservati plus sibi
6 quam pro virili parte adnitendum scirent. extra ordinem
etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset.
Duum milium planities castra Romana ab Hernicis di-
rimebat; ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugna-
7 tum est. primo stetit ambigua spe pugna nequiquam saepe
conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem.
8 postquam equestris pugna effectu quam conatibus vanior
erat, consulto prius dictatore equites permissu deinde eius
relictis equis clamore ingenti provolant ante signa et no-
9 vam integrant pugnam. neque sustineri poterant, ni ex-
traordinariae cohortes pari corporum animorumque ro-
1 bore se obiecissent. VIII. Tunc inter primores duorum
populorum res geritur. quidquid hinc aut illinc commu-
nis Mars belli aufert, multiplex quam pro numero damnum
est. vulgus aliud armatorum, velut delegata primoribus
pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. multi utrim-
2 que cadunt, plures vulnera accipiunt; tandem equites alius
alium increpantes, quid deinde restaret, quaerendo, si ne-
que ex equis pepulissent hostem neque pedites quicquam
momenti facerent? quam tertiam exspectarent pugnam?
quid ante signa feroces prosiluissent et alieno pugnarent
3 loco? his inter se vocibus concitati clamore renovato infe-
runt pedem; et primum gradu moverunt hostem, deinde
4 pepulerunt, postremo iam haud dubie avertunt; neque,
tam vires pares quae superaverit res, facile dictu est, nisi
quod perpetua fortuna utriusque populi et extollere ani-
5 mos et minuere potuit. usque ad castra fugientes Herni-
cos Romanus sequitur; castrorum oppugnatione, quia se-
rum erat diei, abstinuere. diu non perlitatum tenuerat di-
ctatorem, ne ante meridiem signum dare posset: eo in
6 noctem tractum erat certamen. postero die deserta fuga
castra Hernicorum et saucii relicti quidam inventi, agmen-

que fugientium ab Signinis, cum praeter moenia eorum
infrequentia conspecta signa essent, fusum ac per agros
trepida fuga palatum est. nec Romanis incruenta victoria 7
fuit: quarta pars militum amissa, et, ubi haud minus iacturae fuit, aliquot equites Romani cecidere.

IX. Insequenti anno cum C. Sulpicius et C. Licinius 1
Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent, neque
inventis in agro hostibus Ferentinum, urbem eorum, vi cepissent, revertentibus inde eis Tiburtes portas clausere.
ea ultima fuit causa, cum multae ante querimoniae ultro
citroque iactatae essent, cur per fetiales rebus repetitis
bellum Tiburti populo indiceretur.

Dictatorem T. Quinctium Pennum eo anno fuisse satis
constat et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginensem. Macer Licinius comitiorum habendorum causa et ab 4
Licinio consule dictum scribit, quia collega comitia bello
praeferre festinante, ut continuaret consulatum, obviam
eundum pravae cupiditati fuerit. quaesita ea propriae fa- 5
miliae laus leviorem auctorem Licinium facit. cum mentionem eius rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam,
magis ut belli Gallici causa dictatorem arbitrer, inclinat
animus. eo certe anno Galli ad tertium lapidem Salaria 6
via trans pontem Anienis castra habuere. dictator cum tumultus Gallici causa iustitium edixisset, omnes iuniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab urbe profectus in
citeriore ripa Anienis castra posuit. pons in medio erat, 7
neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. proelia de occupando ponte crebra erant, nec, qui poterentur,
incertis viribus satis discerni poterat. tum eximia corpo- 8
ris magnitudine in vacuum pontem Gallus processit et
quantum maxima voce potuit „quem nunc“ inquit „Roma
virum fortissimum habet, procedat agedum ad pugnam, ut
noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior.“ X. Diu inter primores iuvenum Romanorum silen- 1
tium fuit, cum et abnuere certamen vererentur et praecipuam sortem periculi petere nollent. tum T. Manlius L. 2
filius, qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex
statione ad dictatorem pergit: „iniussu tuo“ inquit, „im-

perator, extra ordinem numquam pugnaverim, non si cer-
3 tam victoriam videam; si tu permittis, volo ego illi beluae
ostendere, quando adeo ferox praesultat hostium signis,
me ex ea familia ortum, quae Gallorum agmen ex rupe
4 Tarpeia deiecit." tum dictator: „macte virtute" inquit „ac
pietate in patrem patriamque, T. Manli, esto. perge et no-
5 men Romanum invictum iuvantibus diis praesta." armant
inde iuvenem aequales: pedestre scutum capit, Hispano
cingitur gladio ad propiorem habili pugnam; armatum ad-
ornatumque adversus Gallum stolide laetum et — quo-
niam id quoque memoria dignum antiquis visum est —
6 linguam etiam ab inrisu exserentem producunt. recipiunt
inde se ad stationem, et duo in medio armati spectaculi
magis more quam lege belli destituuntur, nequaquam visu
7 ac specie aestimantibus pares. corpus alteri magnitudine
eximium, versicolori veste pictisque et auro caelatis reful-
gens armis; media in altero militaris statura modicaque in
8 armis habilibus magis quam decoris species; non cantus,
non exultatio armorumque agitatio vana; sed pectus ani-
morum iraeque tacitae plenum omnem ferociam in discri-
9 men ipsum certaminis distulerat. ubi constitere inter duas
acies tot circa mortalium animis spe metuque pendentibus,
Gallus velut moles superne inminens proiecto laeva scuto
in advenientis arma hostis vanum caesim cum ingenti so-
10 nitu ensem deiecit; Romanus mucrone subrecto, cum scuto
scutum imum perculisset, totoque corpore interior periculo
vulneris factus insinuasset se inter corpus armaque, uno al-
teroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit et in
11 spatium ingens ruentem porrexit hostem. iacentis inde
corpus ab omni alia vexatione intactum uno torque spo-
12 liavit, quem respersum cruore collo circumdedit suo. de-
fixerat pavor cum admiratione Gallos: Romani alacres ab
statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudantes-
13 que ad dictatorem perducunt. inter carminum prope mo-
dum incondita quaedam militariter ioculantes Torquati
cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam fa-
14 miliaeque honori fuit. dictator coronam auream addidit
donum, mirisque pro contione eam pugnam laudibus tulit.

XI. Et hercule tanti ea ad universi belli eventum mo- 1
menti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima nocte relictis trepide castris in Tiburtem agrum atque inde, societate belli facta commeatuque benigne ab Tiburtibus adiutus, mox in Campaniam transierit. ea fuit causa, cur 2
proximo anno C. Poetelius Balbus consul, cum collegae eius M. Fabio Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes iussu populi exercitum duceret. ad quorum 3
auxilium cum Galli ex Campania redissent, foedae populationes in Labicano Tusculanoque et Albano agro haud dubie Tiburtibus ducibus sunt factae; et, cum adversus 4
Tiburtem hostem duce consule contenta res publica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari coegit. creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum equitum dixit, et ex auctoritate patrum, si prospere id bellum evenisset, ludos *magnos* vovit. dictator, ad continendos proprio bello Ti- 5
burtis consulari exercitu iusso manere, omnes iuniores, nullo detractante militiam, sacramento adegit. pugnatum 6
haud procul porta Collina est totius viribus urbis in conspectu parentum coniugumque ac liberorum, quae magna etiam absentibus hortamenta animi tum subiecta oculis simul verecundia misericordiaque militem accendebant. magna utrimque edita caede avertitur tandem acies Gallo- 7
rum. fuga Tibur sicut arcem belli Gallici petunt; palati a consule Poetelio haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus, simul cum iis intra portas conpelluntur. egregie cum ab dictatore tum ab consule res 8
gesta est. et consul alter Fabius proeliis primum parvis, postremo una insigni pugna, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit. dictator consulibus in senatu et 9
apud populum magnifice conlaudatis et suarum quoque rerum illis remisso honore dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit, Fabio satis visum, ut ovans urbem iniret.

Inridere Poeteli triumphum Tiburtes: ubi enim eum 10
secum acie conflixisse? spectatores paucos fugae trepidationisque Gallorum extra portas egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint et sine discrimine obvios

caedi, recepisse se intra urbem: eam rem triumpho dig-
11 nam visam Romanis. ne nimis mirum magnumque cense-
rent tumultum exciere in hostium portis, maiorem ipsos
1 trepidationem ante moenia sua visuros. XII. Itaque in-
sequenti anno M. Popilio Laenate Cn. Manlio consulibus
primo silentio noctis ab Tibure agmine infesto profecti ad
2 urbem Romam venerunt. terrorem repente ex somno ex-
citatis subita res et nocturnus pavor praebuit, ad hoc mul-
3 torum inscitia, qui aut unde hostes advenissent. conclama-
tum tamen celeriter ad arma est, et portae stationibus
murique praesidiis firmati; et ubi prima lux mediocrem
multitudinem ante moenia neque alium quam Tiburtem
4 hostem ostendit, duabus portis egressi consules utrimque
aciem subeuntium iam muros adgrediuntur; apparuitque
occasione magis quam virtute fretos venisse: adeo vix pri-
mum impetum Romanorum sustinuere. quin etiam bono
fuisse Romanis adventum eorum constabat, orientemque
iam seditionem inter patres et plebem metu tam propin-
qui belli conpressam.

5 Alius adventus hostium fuit proximo anno agris terri-
6 bilior quam urbi: populabundi Tarquinienses fines Roma-
nos, maxime qua ex parte Etruriam adiacent, peragravere.
rebusque nequiquam repetitis novi consules iis C. Fabius
et C. Plautius iussu populi bellum indixere; Fabioque ea
7 provincia, Plautio Hernici evenere. Gallici quoque belli
fama increbrescebat. sed inter multos terrores solacio
fuit pax Latinis petentibus data et magna vis militum ab
his ex foedere vetusto, quod multis intermiserant annis,
8 accepta. quo praesidio cum fulta res Romana esset, levius
fuit, quod Gallos mox Praeneste venisse atque inde circa
9 Pedum consedisse auditum est. dictatorem dici C. Sulpi-
cium placuit. consul ad id accitus C. Plautius dixit; ma-
gister equitum dictatori additus M. Valerius. hi robora
militum ex duobus consularibus exercitibus electa adver-
sus Gallos duxerunt.

10 Lentius id aliquanto bellum, quam parti utrique place-
bat, fuit. cum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent,
deinde Romanus miles ruendo in arma ac dimicationem

aliquantum Gallicam ferociam vinceret, dictatori neutiquam 11
placebat, quando nulla cogeret res, fortunae se commitere
adversus hostem, quem tempus deteriorem in dies et locis
alienis faceret sine praeparato commeatu, sine firmo mu-
nimento morantem, ad hoc iis corporibus animisque, quo-
rum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret
mora. his consiliis dictator bellum trahebat, gravemque 12
edixerat poenam, si quis iniussu in hostem pugnasset.
milites aegre id patientes primo in stationibus vigiliisque
inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum patres
communiter increpare, quod non iussissent per consules
geri bellum: electum esse eximium imperatorem, unicum 13
ducem, qui nihil agenti sibi de caelo devolaturam in si-
num victoriam censeat. eadem deinde haec interdiu pro-
palam ac ferociora his iactare: se iniussu imperatoris aut
dimicaturos aut agmine Romam ituros. inmiscerique iam 14
militibus centuriones, nec in circulis modo fremere, sed
iam in principiis ac praetorio in unum sermones confundi
atque in contionis magnitudinem crescere turba et voci-
ferare ex omnibus locis, ut extemplo ad dictatorem iretur,
verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute eius dignum
esset. XIII. Septimum primum pilum iam Tullius duce- 1
bat, neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia
fecisset, vir factis nobilior. is praecedens militum agmen 2
ad tribunal pergit mirantique Sulpicio non turbam magis
quam turbae principem Tullium, imperiis oboedientissi-
mum militem: „scilicet, dictator“ inquit, „condemnatum 3
se universus exercitus a te ignaviae ratus et prope ignomi-
niae causa destitutum sine armis oravit me, ut suam cau-
sam apud te agerem. equidem, sicubi loco cessum, si 4
terga data hosti, si signa foede amissa obici nobis possent,
tamen hoc a te impetrari aequum censerem, ut nos vir-
tute culpam nostram corrigere et abolere flagitii memoriam
nova gloria patereris. etiam ad Aliam fusae legiones ean- 5
dem, quam per pavorem amiserant, patriam profectae
postea a Veiis virtute recuperavere. nobis deum benigni-
tate, felicitate tua populique Romani et res et gloria est
integra. quamquam de gloria vix dicere ausim, si nos et 6

hostes haud secus quam feminas abditos intra vallum omni-
bus contumeliis eludunt, et tu imperator noster, quod
aegrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis,
sine manibus iudicas esse et, priusquam expertus nos esses,
de nobis ita desperasti, ut te mancorum ac debilium ducem
7 iudicares esse. quid enim aliud esse causae credamus, cur
veteranus dux, fortissimus bello, conpressis, quod aiunt,
manibus sedeas? utcumque enim se habet res, te de nostra
8 virtute dubitasse videri quam nos de tua verius est. sin
autem non tuum istuc, sed publicum est consilium, et con-
sensus aliqui patrum, non Gallicum bellum nos ab urbe,
a penatibus nostris ablegatos tenet, quaeso, ut ea, quae
dicam, non a militibus imperatori dicta censeas, sed a
plebe patribus, quae sicut vos vestra habeatis consilia, sic
9 se sua habituram dicat. quis tandem suscenseat, milites
nos esse, non servos vestros, ad bellum, non in exilium
missos; si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac
Romanis dignum sit, pugnaturos; si nihil armis opus sit,
otium Romae potius quam in castris acturos. haec dicta
10 sint patribus: te, imperator, milites tui oramus, ut nobis
pugnandi copiam facias. cum vincere cupimus tum te
duce vincere, tibi lauream insignem deferre, tecum trium-
phantes urbem inire, tuum sequentes currum Iovis optimi
11 maximi templum gratantes ovantesque adire." orationem
Tulli exceperunt preces multitudinis, et undique, ut sig-
num daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

1 XIV. Dictator quamquam rem bonam exemplo haud
probabili actam censebat, tamen facturum quod milites
vellent se recepit, Tulliumque secreto, quaenam haec res
2 sit aut quo acta more, percontatur. Tullius magno opere
a dictatore petere, ne se oblitum disciplinae militaris, ne
sui neve imperatoriae maiestatis crederet: multitudini
concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non sub-
traxisse se ducem, ne quis alius, qualis mota creare mul-
3 titudo soleret, existeret. nam se quidem nihil non arbitrio
imperatoris acturum; illi quoque tamen videndum magno
opere esse, ut exercitum in potestate haberet. differri
non posse adeo concitatos animos; ipsos sibi locum ac

tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore non detur.
dum haec loquuntur, iumenta forte pascentia extra vallum 4
Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. in eos
saxa coniecta a Gallis, deinde ab Romana statione clamor
ortus ac procursum utrimque est. iamque haud procul 5
iusto proelio res erant, ni celeriter diremptum certamen
per centuriones esset. adfirmata certe eo casu Tulli apud
dictatorem fides est, nec recipiente iam dilationem re in
posterum diem edicitur acie pugnaturos. dictator tamen, 6
ut qui magis animis quam viribus fretus ad certamen de-
scenderet, omnia circumspicere atque agitare coepit, ut
arte aliqua terrorem hostibus incuteret. sollerti animo
rem novam excogitat, qua deinde multi nostri atque ex-
terni imperatores, nostra quoque quidam aetate, usi sunt.
mulis strata detrahi iubet binisque tantum centunculis re- 7
lictis agasones partim captivis partim aegrorum armis or-
natos inponit. his fere mille effectis centum admiscet equi- 8
tes, et nocte super castra in montes evadere ac silvis se
occultare iubet neque inde ante moveri, quam ab se acce-
perint signum. ipse, ubi inluxit, in radicibus montium 9
extendere aciem coepit sedulo, ut adversus montes con-
sisteret hostis. instructo vani terroris apparatu, qui quidem 10
terror plus paene veris viribus profuit, primo credere duces
Gallorum non descensuros in aequum Romanos; deinde,
ubi degressos repente viderunt, et ipsi avidi certaminis
in proelium ruunt, priusque pugna coepit, quam signum
ab ducibus daretur. XV. Acrius invasere Galli dextrum 1
cornu; neque sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator
fuisset, Sex. Tullium nomine increpans rogitansque, sicine
pugnaturos milites spopondisset? ubi illi clamores sint 2
arma poscentium, ubi minae, iniussu imperatoris proelium
inituros? en ipsum imperatorem clara voce vocare ad proe-
lium et ire armatum ante prima signa! ecquis sequeretur
eorum, qui modo ducturi fuerint, in castris feroces, in
acie pavidi? vera audiebant: itaque tantos pudor stimulos 3
admovit, ut ruerent in hostium tela alienatis a memoria
periculi animis. hic primo impetus prope vecors turbavit
hostes, eques deinde emissus turbatos avertit. ipse dicta- 4

tor, postquam labantem una parte vidit aciem, signa in
laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari
cernebat, et iis, qui in monte erant, signum quod conve-
5 nerat dedit. ubi inde quoque novus clamor ortus, et ten-
dere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt, tum
metu, ne excluderentur, omissa pugna est, cursuque effuso
6 ad castra ferebantur. ubi cum occurrisset eis M. Valerius
magister equitum, qui profligato dextro cornu obequitabat
hostium munimentis, ad montes silvasque vertunt fugam,
7 plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque ex-
cepti sunt; et eorum, quos pavor perculerat in silvas,
8 atrox caedes post sedatum proelium fuit. nec alius post
M. Furium quam C. Sulpicius iustiorem de Gallis egit
triumphum. auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum
pondus saxo quadrato saeptum in Capitolio sacravit.

9 Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum:
nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt, Fabius
collega eius incaute atque inconsulte adversus Tarquinien-
10 ses pugnavit. nec in acie tantum ibi cladis acceptum,
quam quod trecentos septem milites Romanos captos Tar-
quinienses immolarunt, qua foeditate supplicii aliquanto
11 ignominia populi Romani insignitior fuit. accessit ad eam
cladem et vastatio Romani agri, quam Privernates, Veli-
terni deinde, incursione repentina fecerunt.

12 Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, addi-
tae; ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti.
et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis auctoribus pa-
13 tribus tum primum ad populum latum est, eaque rogatione
novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas et
conciliabula obire soliti erant, conpressam credebant.

1 XVI. Haud aeque laeta patribus insequenti anno C. Mar-
cio Cn. Manlio consulibus de unciario faenore a. M. Dui-
lio L. Menenio tribunis plebis rogatio est perlata; et
plebis aliquanto eam cupidius scivit [accepit].

2 Ad bella nova priore anno destinata Falisci quoque
hostes exorti duplici crimine, quod et cum Tarquinien-
sibus iuventus eorum militaverat, et eos, qui Falerios per-
fugerant, cum male pugnatum est, repetentibus fetialibus

Romanis non reddiderant. ea provincia Cn. Manlio obve- 3
nit. Marcius exercitum in agrum Privernatem integrum pace
longinqua induxit militemque praeda inplevit. ad copiam
rerum addidit munificentiam, quod nihil in publicum se-
cernendo augenti rem privatam militi favit. Privernates 4
cum ante moenia sua castris permunitis consedissent, vo-
catis ad contionem militibus „castra nunc“ inquit „vobis
hostium urbemque praedae do, si mihi pollicemini vos for-
titer in acie operam navaturos nec praedae magis quam
pugnae paratos esse.“ signum poscunt ingenti clamore, 5
celsique et spe haud dubia feroces in proelium vadunt. ibi
ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum est, exclamat:
„aspice, imperator,“ inquit, „quemadmodum exercitus
tuus tibi promissa praestet,“ piloque posito stricto gladio
in hostem impetum fecit. secuntur Tullium antesignani 6
omnes primoque impetu avertere hostem; fusum inde ad
oppidum persecuti, cum iam scalas moenibus admoverent,
in deditionem urbem acceperunt. triumphus de Priverna-
tibus actus. ab altero consule nihil memorabile gestum,
nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in castris tributim
de vicensima eorum, qui manu mitterentur, tulit. patres,
quia ea lege haud parvum vectigal inopi aerario additum
esset, auctores fuerunt. ceterum tribuni plebis non tam 8
lege quam exemplo moti, ne quis postea populum sevoca-
ret, capite sanxerunt: nihil enim non per milites iuratos
in consulis verba quamvis perniciosum populo, si id lice-
ret, ferri posse. — Eodem anno C. Licinius Stolo a M. 9
Popilio Laenate sua lege decem milibus aeris est damnatus,
quod mille iugerum agri cum filio possideret emancipando-
que filium fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus iterum 1
et M. Popilius Laenas iterum, duo bella habuere, facile
alterum cum Tiburtibus, quod Laenas gessit, qui hoste in
urbem conpulso agros vastavit; Falisci Tarquinienses que 2
alterum consulem prima pugna fuderunt. inde terror maxi- 3
mus fuit, quod sacerdotes eorum facibus ardentibus an-
guibusque praelatis incessu furiali militem Romanum in-
sueta turbaverunt specie. et tum quidem velut lymphati

et attoniti munimentis suis trepido agmine inciderunt;
4 deinde, ubi consul legatique ac tribuni puerorum ritu vana
miracula paventis inridebant increpabantque, vertit animos repente pudor, et in ea ipsa, quae fugerant, velut
5 caeci ruebant. discusso itaque vano adparatu hostium cum
in ipsos armatos se intulissent, averterunt totam aciem;
castrisque etiam eo die potiti praeda ingenti parta victores reverterunt, militaribus iocis cum apparatum hostium
6 tum suum increpantes pavorem. concitatur deinde omne
nomen Etruscum, et Tarquiniensibus Faliscisque ducibus
ad salinas perveniunt. adversus eum terrorem dictator
C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus magistrum equi-
7 tum item de plebe C. Plautium dixit. id vero patribus indignum videri, etiam dictaturam iam in promisco esse;
omnique ope inpediebant, ne quid dictatori ad id bellum
decerneretur parareturve. eo promptius cuncta ferente
8 dictatore populus iussit. profectus ab urbe utraque parte
Tiberis ratibus exercitu, quocumque fama hostium ducebat, traiecto multos populatores agrorum vagos palantes
9 oppressit. castra quoque necopinato adgressus cepit, et
octo milibus hostium captis, ceteris aut caesis aut ex agro
Romano fugatis sine auctoritate patrum populi iussu triumphavit.

10 Quia nec per dictatorem plebeium nec per consulem
comitia consularia haberi volebant, et alter consul Fabius
11 bello retinebatur, res ad interregnum redit. interreges
deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C.
Fabius, C. Sulpicius, L. Aemilius, Q. Servilius, M. Fabius
12 Ambustus. in secundo interregno orta contentio est, quod
duo patricii consules creabantur, intercedentibusque tribunis interrex Fabius aiebat in duodecim tabulis legem
esse, ut, quodcumque postremum populus iussisset, id
13 ius ratumque esset; iussum populi et suffragia esse. cum
intercedendo tribuni nihil aliud, quam ut differrent comitia, valuissent, duo patricii consules creati sunt, C. Sulpicius Peticus tertium M. Valerius Publicola, eodemque
die magistratum inierunt.

1 XVIII. Quadringentesimo anno quam urbs Romana

condita erat, quinto tricesimo quam a Gallis reciperata,
ablato post undecimum annum a plebe consulatu patricii
consules ambo ex interregno magistrum iniere, C. Sulpicius Peticus tertium M. Valerius Publicola. Empulum eo 2
anno ex Tiburtibus haud memorando certamine captum,
sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum est, ut
scripsere quidam, seu per idem tempus Tarquiniensium
quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule, quo Valerius
adversus Tiburtes legiones duxit. Domi maius certamen 3
consulibus cum plebe ac tribunis erat. fidei iam suae, non
solum virtutis ducebant esse, ut accepissent duo patricii
consulatum, ita ambobus patriciis mandare: quin aut toto 4
cedendum esse, si plebeius iam magistratus consulatus
fiat, aut totum possidendum, quam possessionem integram
a patribus accepissent. plebes contra fremit: quid se vi- 5
vere, quid in parte civium censeri, si, quod duorum ho-
minum virtute, L. Sexti ac C. Licini, partum sit, id ob-
tinere universi non possint? vel reges vel decemviros vel 6
si quod tristius sit imperii nomen patiendum esse potius,
quam ambos patricios consules videant, nec invicem pa- 7
reatur atque imperetur, sed pars altera in aeterno imperio
locata plebem nusquam alio natam quam ad serviendum
putet. non desunt tribuni auctores turbarum, sed inter 8
concitatos per se omnes vix duces eminent. aliquotiens 9
frustra in campum descensum cum esset, multique per se-
ditiones acti comitiales dies, postremo victa perseverantia
consulum plebis. eo dolor erupit, ut tribunos, actum esse
de libertate vociferantes relinquendumque non campum
iam solum, sed etiam urbem captam atque oppressam
regno patriciorum, maesta plebis sequeretur. consules 10
relicti a parte populi per infrequentiam comitia nihilo
segnius perficiunt. creati consules ambo patricii, M. Fa-
bius Ambustus tertium T. Quinctius. in quibusdam anna-
libus pro T. Quinctio M. Popilium consulem invenio.

XIX. Duo bella eo anno prospere gesta. cum Tiburti- 1
bus usque ad deditionem pugnatum; Sassula ex his urbs
capta, ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni
universa gens positis armis in fidem consulis venisset.

2 triumphatum de Tiburtibus, alioquin mitis victoria fuit.
in Tarquinienses acerbe saevitum: multis mortalibus in
acie caesis ex ingenti captivorum numero trecenti quin-
quaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam
3 mitterentur; volgus aliud trucidatum. nec populus in eos,
qui missi Romam erant, mitior fuit: medio in foro omnes
virgis caesi ac securi percussi. id pro immolatis in foro
4 Tarquininiensium Romanis poenae hostibus redditum. res
bello bene gestae, ut Samnites quoque amicitiam peterent,
effecerunt. legatis eorum comiter ab senatu responsum:
5 foedere in societatem accepti. Non eadem domi quae mi-
litiae fortuna erat plebi Romanae. nam etsi unciario fae-
nore facto levata usura erat, sorte ipsa obruebantur in-
opes nexumque inibant: eo nec patricios ambo consules
neque comitiorum curam publicave studia prae privatis
6 incommodis plebs ad animum admittebat. consulatus uter-
que apud patricios manet; consules creati C. Sulpicius Pe-
ticus quartum M. Valerius Publicola iterum.

In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Caeritem
populum misericordia consanguinitatis Tarquiniensibus ad-
iunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere,
nuntiantes exercitum conscriptum armatumque iam suis
finibus inminere, inde populabundos in agrum Romanum
7 venturos esse. censuit igitur senatus neutram neglegendam
rem esse; utroque legiones scribi consulesque sortiri pro-
8 vincias iussit. inclinavit deinde pars maior curae in Etrus-
cum bellum, postquam litteris Sulpicii consulis, cui Tar-
quinii provincia evenerat, cognitum est depopulatum agrum
circa Romanas salinas praedaeque partem in Caeritum fines
avectam, et haud dubie iuventutem eius populi inter prae-
9 datores fuisse. itaque Valerium consulem, Volscis opposi-
tum castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum
10 inde senatus dictatorem dicere iussit. T. Manlium L. filium
dixit. is cum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cos-
sum dixisset, consulari exercitu contentus ex auctoritate
1 patrum ac populi iussu Caeritibus bellum indixit. XX. Tum
primum Caerites, tamquam in verbis hostium vis maior
ad bellum significandum quam in suis factis, qui per po-

pulationem Romanos lacessierant, esset, verus belli terror
invasit, et, quam non suarum virium ea dimicatio esset,
cernebant; paenitebatque populationis, et Tarquinienses 2
execrabantur defectionis auctores; nec arma aut bellum
quisquam apparare, sed pro se quisque legatos mitti iube-
bat ad petendam erroris veniam. legati senatum cum adis- 3
sent, ab senatu reiecti ad populum deos rogaverunt, quorum
sacra bello Gallico accepta rite procurassent, ut Romanos
florentes ea sui misericordia caperet, quae se rebus adfec-
tis quondam populi Romani cepisset; conversique ad delu- 4
bra Vestae hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste
ac religiose cultum invocabant: eane meritos crederet 5
quisquam hostes repente sine causa factos, aut, si quid
hostiliter fecissent, consilio id magis quam furore lapsos
fecisse, ut sua vetera beneficia, locata praesertim apud
tam gratos, novis conrumperent maleficiis florentemque
populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent
hostem, cuius adflicti amicitiam petissent? ne appellarent
consilium, quae vis ac necessitas appellanda esset. trans- 6
euntis agmine infesto per agrum suum Tarquinienses,
cum praeter viam nihil petissent, traxisse quosdam agre-
stium populationis eius, quae sibi crimini detur, comites.
eos seu dedi placeat, dedere se paratos esse, seu suppli- 7
cio adfici, daturos poenas. Caere, sacrarium populi Ro-
mani, deversorium sacerdotum ac receptaculum Romano-
rum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli ho-
spitio Vestalium cultisque diis darent. movit populum non 8
tam causa praesens quam vetus meritum, ut maleficii
quam beneficii potius inmemores essent. itaque pax populo
Caeriti data indutiasque in centum annos factas in senatus
consultum referri placuit. in Faliscos eodem noxios cri- 9
mine vis belli conversa est, sed hostes nusquam inventi.
cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione
urbium temperatum; legionibusque Romam reductis reli-
cum anni muris turribusque reficiendis consumptum, et
aedis Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen pa- 1
trum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros

comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur,
dictatore obstinato tollere potius totum e re publica con-
2 sulatum quam promiscum patribus ac plebi facere. pro-
latandis igitur comitiis cum dictator magistratu abisset,
res ad interregnum rediit. infestam inde patribus plebem
interreges cum accepissent, ad undecimum interregem
3 seditionibus certatum est. legis Liciniae patrocinium tri-
buni iactabant; propior dolor plebi faenoris ingravescen-
tis erat, curaeque privatae in certaminibus publicis erum-
4 pebant. quorum taedio patres L. Cornelium Scipionem
interregem concordiae causa observare legem Liciniam
comitiis consularibus iussere. P. Valerio Publicolae datus
5 e plebe collega C. Marcius Rutilus. inclinatis semel in
concordiam animis novi consules faenebrem quoque rem,
quae distinere una animos videbatur, levare adgressi so-
lutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quin-
queviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniae
6 appellarunt. meriti aequitate curaque sunt, ut per omnium
annalium monumenta celebres nominibus essent. fuere
autem C. Duellius P. Decius Mus M. Papirius Q. Publilius
7 et T. Aemilius; qui rem difficillimam tractatu et plerum-
que parti utrique, semper certe alteri gravem cum alia
moderatione tum inpendio magis publico quam iactura
8 sustinuerunt. tarda enim nomina et inpeditiora inertia
debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum
aere in foro positis dissolvit, ut populo prius caveretur,
aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit, ut non modo
sine iniuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque
exhausta vis ingens aeris alieni sit.

9 Terror inde vanus belli Etrusci, cum coniurasse duo-
decim populos fama esset, dictatorem dici coegit. dictus
in castris — eo enim ad consules missum senatus consultum
est — C. Iulius, cui magister equitum adiectus L. Aemi-
1 lius. ceterum foris tranquilla omnia fuere. XXII. Tem-
ptatum domi per dictatorem, ut ambo patricii consules
2 crearentur, rem ad interregnum perduxit. duo interreges
C. Sulpicius et M. Fabius interpositi obtinuere, quod dic-
tator frustra tetenderat, mitiore iam plebe ob recens

meritum levati aeris alieni, ut ambo patricii consules
crearentur. creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui prior
interregno abiit, et T. Quinctius Pennus; quidam Caesonem,
alii Gaium nomen Quinctio adiciunt. ad bellum ambo
profecti, Faliscum Quinctius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste cum agris magis quam cum
hominibus urendo populandoque gesserunt bella; cuius
lentae velut tabis senio victa utriusque pertinacia populi
est, ut primum a consulibus, dein permissu eorum ab
senatu indutias peterent. in quadraginta annos impetraverunt. ita posita duorum bellorum quae inminebant cura, 6
dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio aeris alieni
multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit.
ceterum cum censoribus creandis indicta comitia essent, 7
professus censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum turbavit. quod videbatur quidem tempore alieno fecisse, quia 8
ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem eius
se habituros negabant; sed et ipse constantia inceptum 9
obtinuit, et tribuni omni vi, reciperaturi ius consularibus
comitiis amissum, adiuverunt, et cum ipsius viri maiestas
nullius honoris fastigium non aequabat, tum per eundem,
qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in
partem vocari plebes volebat. nec variatum comitiis est, 10
quin cum Manlio Gnaeo censor Marcius crearetur.

Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium nullo
terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus observaretur. magister equitum dictatori additus Q. Servi- 11
lius. nec tamen dictatura potentiorem eum consensum
patrum consularibus comitiis fecit, quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popilius Laenas a plebe consul, a patribus L. 1
Cornelius Scipio datus. fortuna quoque inlustriorem plebeium consulem fecit: nam cum ingentem Gallorum exer- 2
citum in agro Latino castra posuisse nuntiatum esset,
Scipione gravi morbo inplicito Gallicum bellum Popilio
extra ordinem datum. is inpigre exercitu scripto, cum 3
omnis extra portam Capenam ad Martis aedem convenire
armatos iuniores iussisset signaque eodem quaestores ex

aerario deferre, quattuor expletis legionibus quod superfuit
4 militum P. Valerio Publicolae praetori tradidit, auctor pa-
tribus scribendi alterius exercitus, quod ad incertos belli
5 eventus subsidium rei publicae esset. ipse iam satis omni-
bus instructis conparatisque ad hostem pergit. cuius ut
prius nosceret vires, quam periculo ultimo temptaret, in
tumulo, quem proximum castris Gallorum capere potuit,
6 vallum ducere coepit. gens ferox et ingenii avidi ad pug-
nam cum procul visis Romanorum signis, ut extemplo
proelium initura, explicuisset aciem, postquam neque in
aequum demitti agmen vidit, et cum loci altitudine tum
vallo etiam integi Romanos, perculsos pavore rata, simul
oportuniores, quod intenti tum maxime operi essent, truci
7 clamore adgreditur. ab Romanis nec opus intermissum
— triarii erant, qui muniebant — et ab hastatis principi-
busque, qui pro munitoribus intenti armatique steterant,
8 proelium initum. praeter virtutem locus quoque superior
adiuvit, ut pila omnia hastaeque non tamquam ex aequo
missa vana, quod plerumque fit, caderent, sed omnia li-
9 brata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, quibus
aut corpora transfixa aut praegravata inhaerentibus gere-
bant scuta, cum cursu paene in adversum subissent, primo
10 incerti restitere; dein cum ipsa cunctatio et his animos
minuisset et auxisset hosti, inpulsi retro ruere alii super
alios stragemque inter se caede ipsa foediorem dare:
adeo praecipiti turba obtriti plures quam ferro necati.
1 XXIV. Necdum certa Romanis victoria erat; alia in cam-
2 pum degressis supererat moles: namque multitudo Gallo-
rum sensum omnem talis damni exsuperans velut nova
rursus exoriente acie integrum militem adversus victorem
3 hostem ciebat; stetitque suppresso impetu Romanus, et
quia iterum fessis subeunda dimicatio erat, et quod consul,
dum inter primores incautus agitat, laevo umero matari
4 prope traiecto cesserat parumper ex acie. iamque omissa
cunctando victoria erat, cum consul vulnere alligato re-
vectus ad prima signa „quid stas, miles?“ inquit: „non
cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis
5 socium ex hoste facias: in beluas strinximus ferrum; hau-

*rie*ndus aut dandus est sanguis. propulistis a castris, su-
*pi*na valle praecipites egistis, stratis corporibus hostium
superstatis; complete eadem strage campos, qua montis
replestis. nolite expectare, dum stantes vos fugiant; in- 6
ferenda sunt signa, et vadendum in hostem." his adhorta- 7
tionibus iterum coorti pellunt loco primos manipulos Gal-
lorum, cuneis deinde in medium agmen perrumpunt.
inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia nec duces 8
essent, vertunt impetum in suos; fusique per campos et
praeter castra etiam sua fuga praelati, quod editissimum inter
aequales tumulos occurrebat oculis, arcem Albanam petunt.
consul non ultra castra insecutus, quia et vulnus degrava- 9
bat et subicere exercitum tumulis ab hoste occupatis nole-
bat, praeda omni castrorum militi data victorem exercitum
opulentumque Gallicis spoliis Romam reduxit. moram 10
triumpho vulnus consulis attulit, eademque causa dictato-
ris desiderium senatui fecit, ut esset qui aegris consulibus
comitia haberet. dictator L. Furius Camillus dictus ad- 11
dito magistro equitum P. Cornelio Scipione reddidit patri-
bus possessionem pristinam consulatus. ipse ob id meri-
tum ingenti patrum studio creatus consul collegam Ap.
Claudium Crassum dixit.

XXV. Priusquam inirent novi consules magistratum, 1
triumphus a Popilio de Gallis actus magno favore plebis,
mussantesque inter se rogitabant, num quem plebei con-
sulis paeniteret. simul dictatorem increpabant, qui legis 2
Liciniae spretae mercedem [consulatum] privata cupiditate
quam publica iniuria foediorem cepisset, ut se ipse con-
sulem dictator crearet. annus multis variisque motibus 3
fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hiemis vim
pati nequiverant, per campos maritumaque loca vagi po-
pulabantur; mare infestum classibus Graecorum erat 4
oraque litoris Antiatis Laurensque tractus et Tiberis ostia,
ut praedones maritimi cum terrestribus congressi ancipiti
semel proelio decertarint, dubiique discesserint in castra
Galli, Graeci retro ad naves, victos se an victores puta-
rent. inter hos longe maximus extitit terror, concilia po- 5
pulorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita respon-

sumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis
datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent:
6 Latinos pro sua libertate potius quam pro alieno imperio
7 laturos arma. inter duo simul bella externa defectione
etiam sociorum senatus anxius cum cerneret, metu tenen-
dos, quos fides non tenuisset, extendere omnes imperii
vires consules dilectu habendo iussit: civili quippe stan-
dum exercitu esse, quando socialis coetus desereret.
8 undique, non urbana tantum, sed etiam agresti iuventute,
decem legiones scriptae dicuntur quaternum milium et
9 ducenorum peditum equitumque trecenorum, quem nunc
novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hae vires
populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae
in unum haud facile efficiant: adeo in quae laboramus sola
crevimus, divitias luxuriamque.

10 Inter cetera tristia eius anni consul alter Ap. Claudius
in ipso belli apparatu moritur; redierantque res ad Camil-
11 lum, cui unico consuli vel ob aliam dignationem haud
subiciendam dictaturae vel ob omen faustum ad Gallicum
tumultum cognominis dictatorem adrogari haud satis de-
12 corum visum est patribus. consul duabus legionibus urbi
praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisis memor
paternae virtutis Gallicum sibi bellum extra sortem sumit,
13 praetorem maritimam oram tutari Graecosque arcere lito-
ribus iussit. et cum in agrum Pomptinum descendisset,
quia neque in campis congredi nulla cogente re volebat
et prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessi-
tas cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum
stativis delegit.

1 XXVI. Ubi cum stationibus quieti tempus tererent,
Gallus processit magnitudine atque armis insignis, quatiens-
que scutum hasta cum silentium fecisset, provocat per in-
terpretem unum ex Romanis, qui secum ferro decernat.
2 M. erat Valerius tribunus militum adulescens, qui haud in-
digniorem eo decore se quam T. Manlium ratus, prius
sciscitatus consulis voluntatem in medium armatus proces-
3 sit. minus insigne certamen humanum numine interpo-
sito deorum factum: namque conserenti iam manum Ro-

mano corvus repente in galea consedit, in hostem versus. quod primo ut augurium caelo missum laetus accepit tri- 4
bunus, precatus deinde: si divus, si diva esset, qui sibi praepetem misisset, volens propitius adesset. dictu mirabile, 5
tenuit non solum ales captam semel sedem, sed, quotienscumque certamen initum est, levans se alis os oculosque hostis rostro et unguibus adpetit, donec territum prodigii talis visu oculisque simul ac mente turbatum Valerius obtruncat. corvus ex conspectu elatus orientem petit. hac- 6
tenus quietae utrimque stationes fuere. postquam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec Galli se statione tenuerunt, et Romanorum cursus ad victorem etiam ocior fuit. ibi circa iacentis Galli corpus contracto certamine pugna atrox concitatur. iam non manipulis proximarum 7
stationum sed legionibus utrimque effusis res geritur. *Camillus* laetum militem victoria tribuni, laetum tam prae*sentibus* ac secundis diis ire in proelium iubet; ostentansque insignem spoliis tribunum: „hunc imitare, miles,“ aiebat, „et circa iacentem ducem sterne Gallorum catervas.“ dii hominesque illi adfuere pugnae, depugnatumque 8
haudquaquam certamine ambiguo cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos pugnatum erat, utraque acies animis praeceperat. inter primos, quorum 9
concursus alios exciverat, atrox proelium fuit; alia multitudo, priusquam ad coniectum teli veniret, terga vertit. primo per Vulscos Falernumque agrum dissipati sunt, inde Apuliam ac mare inferum petierunt. consul contione advocata 10
laudatum tribunum decem bubus aureaque corona donat. ipse iussus ab senatu bellum maritimum curare cum praetore iunxit castra. ibi quia res trahi segnitia Graecorum 11
non committentium se in aciem videbantur, dictatorem comitiorum causa T. Manlium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. dictator magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto co- 12
mitia consularia habuit aemulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum — id enim illi deinde cognominis fuit — summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. collega Corvo de plebe M. Popilius Lae- 13
nas, quartum consul futurus, datus est. cum Graecis a

Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra nec Ro-
14 manus mari bellator erat. postremo cum litoribus arceren-
tur, aqua etiam praeter cetera necessaria usui deficiente
15 Italiam reliquere. cuius populi ea cuiusque gentis classis
fuerit, nihil certi est. maxime Siciliae fuisse tyrannos
crediderim; nam ulterior Graecia ea tempestate intestino
fessa bello iam Macedonum opes horrebat.

1 XXVII. Exercitibus dimissis cum et foris pax et domi
concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res essent,
pestilentia civitatem adorta coegit senatum imperare de-
cemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent; eorumque mo-
2 nitu lectisternium fuit. eodem anno Satricum ab Antiati-
bus colonia deducta restitutaque urbs, quam Latini
diruerant; et cum Carthaginiensibus legatis Romae foedus
ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent.

3 Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato
C. Plautio consulibus. semunciarium tantum ex unciario
faenus factum, et in pensiones aequas triennii, ita ut quarta
4 praesens esset, solutio aeris alieni dispensata est. et sic
quoque parte plebis adfecta fides tamen publica privatis
difficultatibus potior ad curam senatui fuit. levatae ma-
xime res, quia tributo ac dilectu supersessum.

5 Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. Va-
lerius Corvus iterum consul cum C. Poetelio factus, cum
ex Latio nuntiatum esset legatos ab Antio circumire popu-
6 los Latinorum ad concitandum bellum, priusquam plus
hostium fieret, Volscis arma inferre iussus ad Satricum
exercitu infesto pergit. quo cum Antiates aliique Volsci
praeparatis iam ante, si quid ab Roma moveretur, copiis
occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimi-
7 candi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum quam ad
bellandum gens, certamine victi fuga effusa Satrici moenia
petunt. et ne in muris quidem satis firma spe, cum corona
militum cincta iam scalis caperetur urbs, ad quattuor mi-
lia militum praeter multitudinem inbellem sese dedidere.
8 oppidum dirutum atque incensum; ab aede tantum matris
Matutae abstinuere ignem. praeda omnis militi data.
extra praedam quattuor milia deditorum habita; eos vinc-

tos consul ante currum triumphans egit; venditis deinde
magnam pecuniam in aerarium redegit. sunt qui hanc 9
multitudinem captivam servorum fuisse scribant, idque
magis veri simile est quam deditos venisse.
XXVIII. Hos consules secuti sunt M. Fabius Dorsuo 1
Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum ab re-
pentina populatione coeptum, metuque, ne id factum po- 2
puli unius, consilium omnis nominis Latini esset, dictator
velut adversus armatum iam Latium L. Furius creatus.
magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum dixit. et 3
cum, quod per magnos tumultus fieri solitum erat, iusti-
tio indicto dilectus sine vacationibus habitus esset, legio-
nes, quantum maturari potuit, in Auruncos ductae. ibi
praedonum magis quam hostium animi inventi; prima ita-
que acie debellatum est. dictator tamen, quia et ultro 4
bellum intulerant et sine detractatione se certamini offere-
bant, deorum quoque opes adhibendas ratus inter ipsam
dimicationem aedem Iunoni Monetae vovit; cuius damna-
tus voti cum victor Romam revertisset, dictatura se abdi-
cavit. senatus duumviros ad eam aedem pro amplitudine 5
populi Romani faciendam creari iussit; locus in arce desti-
natus, quae area aedium M. Manli Capitolini fuerat. con- 6
sules dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi Soram ex
hostibus, incautos adorti, ceperunt.
Anno post quam vota erat aedes Monetae dedicatur
C. Marcio Rutilo tertium T. Manlio Torquato iterum con-
sulibus. prodigium extemplo dedicationem secutum, si- 7
mile vetusto montis Albani prodigio: namque et lapidibus
pluit et nox interdiu visa intendi; librisque inspectis cum
plena religione civitas esset, senatui placuit dictatorem
feriarum constituendarum causa dici. dictus P. Valerius 8
Publicola, magister equitum ei Q. Fabius Ambustus datus
est. non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed fini-
timos etiam populos, ordoque iis, quo quisque die sup-
plicarent, statutus. iudicia eo anno populi tristia in faene- 9
ratores facta, quibus ab aedilibus dicta dies esset, traduntur.
et res haud ulla insigni ad memoriam causa ad inter-
regnum redit. ex interregno, ut id actum videri posset, 10

ambo patricii consules creati sunt, M. Valerius Corvus
tertium A. Cornelius Cossus.
1 XXIX. Maiora iam hinc bella et viribus hostium et
longinquitate vel regionum vel temporum [spatio], quibus
bellatum est, dicentur. namque eo anno adversus Samni-
2 tes, gentem opibus armisque validam, mota arma; Sam-
nitium bellum ancipiti Marte gestum Pyrrus hostis, Pyr-
rum Poeni secuti. quanta rerum moles! quotiens in ex-
trema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem,
3 quae vix sustinetur, erigi imperium posset! belli autem
causa cum Samnitibus Romanis, cum societate amicitia-
que iuncti essent, extrinsecus venit, non orta inter ipsos
4 est. Samnites Sidicinis iniusta arma, quia viribus plus
poterant, cum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum
5 auxilium confugere, Campanis sese coniungunt. Campani
magis nomen ad praesidium sociorum quam vires cum
attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Si-
dicino pulsi agro, in se deinde molem omnem belli ver-
6 terunt. namque Samnites omissis Sidicinis ipsam arcem
finitimorum Campanos adorti, unde aeque facilis victo-
ria, praedae atque gloriae plus esset, Tifata, inminentis
Capuae collis, cum praesidio firmo occupassent, descen-
dunt inde quadrato agmine in planitiem, quae Capuam
7 Tifataque interiacet. ibi rursus acie dimicatum; adverso-
que proelio Campani intra moenia conpulsi, cum robore
iuventutis suae acciso nulla propinqua spes esset, coacti
sunt ab Romanis petere auxilium.
1 XXX. Legati introducti in senatum maxime in hanc
sententiam locuti sunt: „populus nos Campanus legatos
ad vos, patres conscripti, misit amicitiam in perpetuum,
2 auxilium praesens a vobis petitum. quam si secundis
rebus nostris petissemus, sicut coepta celerius, ita infir-
miore vinculo contracta esset. tunc enim, ut qui ex
aequo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici
forsitan pariter ac nunc, subiecti atque obnoxii vobis
3 minus essemus; nunc, misericordia vestra conciliati auxi-
lioque in dubiis rebus defensi, beneficium quoque accep-
tum colamus oportet, ne ingrati atque omni ope divina

humanaque indigni videamur. neque hercule, quod Sam- 4
nites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere
arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur, sed ut vetustate
et gradu honoris nos praestent: neque enim foedere
Samnitium, ne qua nova iungeretis foedera, cautum est.
fuit quidem apud vos semper satis iusta causa amicitiae, 5
velle eum vobis amicum esse, qui vos appeteret· Cam- 6
pani, etsi fortuna praesens magnifice loqui prohibet, non
urbis amplitudine, non agri ubertate ulli populo praeter-
quam vobis cedentes, haud parva, ut arbitror, accessio
bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram. Aequis 7
Volscisque, aeternis hostibus huius urbis, quandocumque
se moverint, ab tergo erimus et, quod vos pro salute
nostra priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria
semper faciemus. subactis his gentibus, quae inter nos 8
vosque sunt, quod prope diem futurum spondet et virtus
et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habe-
bitis. acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna 9
nostra cogit: eo ventum est, patres conscripti, ut aut
amicorum aut inimicorum Campani simus. si defenditis, 10
vestri, si deseritis, Samnitium erimus; Capuam ergo et
Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus acce-
dere malitis, deliberate. omnibus quidem, Romani, ve- 11
stram misericordiam vestrumque auxilium aequum est
patere, iis tamen maxime, qui, fidem inplorantibus aliis
auxilium dum supra vires suas praestant, *ante* omnes ipsi
in hanc necessitatem venerunt. quamquam pugnavimus 12
verbo pro Sidicinis, re pro nobis, cum videremus finitimum
populum nefario latrocinio Samnitium peti et, ubi confla-
grassent Sidicini, ad nos traiecturum illud incendium esse.
nec enim nunc, quia dolent iniuriam acceptam Samnites, 13
sed quia gaudent oblatam sibi esse causam, oppugnatum
nos veniunt. an, si ultio irae haec et non occasio cupi- 14
ditatis explendae esset, parum fuit, quod semel in Sidi-
cino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras ceci-
dere? quae est ista tam infesta ira, quam per duas acies 15
fusus sanguis explere non potuerit? adde huc populatio-
nem agrorum, praedas hominum atque pecudum actas,

incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata:
16 hiscine ira expleri non potuit? sed cupiditas explenda est.
ea ad oppugnandam Capuam rapit: aut delere urbem pul-
17 cherrimam aut ipsi possidere volunt. sed vos potius,
Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere
per maleficium sinatis. non loquor apud recusantem iusta
bella populum; sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra,
18 ne bello quidem arbitror vobis opus fore. usque ad nos
contemptus Samnitium pervenit, supra non ascendit: ita-
que umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus, quid-
quid [id] deinde habuerimus, quidquid ipsi fuerimus, ve-
19 strum id omne existimaturi. vobis arabitur ager Campanus,
vobis Capua urbs frequentabitur; conditorum, parentium,
deorum inmortalium numero nobis eritis, nulla colonia
vestra erit, quae nos obsequio erga vos fideque superet.
20 adnuite, patres conscripti, nutum numenque vestrum in-
victum Campanis et iubete sperare incolumem Capuam
21 futuram. qua frequentia omnium generum multitudinis
prosequente creditis nos illinc profectos? quam omnia vo-
torum lacrimarumque plena reliquisse? in qua nunc ex-
pectatione senatum populumque Campanum, coniuges
22 liberosque nostros esse? stare omnem multitudinem ad
portas viam hinc ferentem prospectantes certum habeo.
quid illis nos, patres conscripti, sollicitis ac pendentibus
23 animi renuntiare iubeatis? alterum responsum salutem
victoriam, lucem ac libertatem, alterum ominari horreo
quae ferat! proinde ut aut de vestris futuris sociis atque
amicis aut nusquam ullis futuris nobis consulite."

1 XXXI. Summotis deinde legatis cum consultus senatus
esset, etsi magnae parti urbs maxima opulentissimaque
Italiae, uberrimus ager marique propinquus ad varietates
annonae horreum populi Romani fore videbatur, tamen
tanta utilitate fides antiquior fuit, responditque ita ex
2 auctoritate senatus consul: „auxilio vos, Campani, dignos
censet senatus, sed ita vobiscum amicitiam institui par
est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Sam-
nites nobiscum foedere iuncti sunt. itaque arma, deos
prius quam homines violatura, adversus Samnites vobis

negamus; legatos, sicut fas iusque est, ad socios atque 3
amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat." ad ea
princeps legationis — sic enim domo mandatum attu-
lerant — „quando quidem" inquit „nostra tueri adver-
sus vim atque iniuriam iusta vi non vultis, vestra certe
defendetis: itaque populum Campanum urbemque Ca- 4
puam, agros, delubra deum, divina humanaque omnia in
vestram, patres conscripti, populique Romani dicionem
dedimus, quidquid deinde patiemur dediticii vestri pas-
suri." sub haec dicta omnes manus ad consules tendentes 5
pleni lacrimarum in vestibulo curiae procubuerunt. com- 6
moti patres vice fortunarum humanarum, si ille praepo-
tens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo
paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos ge-
reret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae
faceret. tum iam fides agi visa, deditos non prodi; nec
facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum
urbemque per deditionem factam populi Romani oppugna-
rent. legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. 8
data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatus
amicitiae Samnitium memor, deditionem postremo factam
Samnitibus exponerent; peterent pro societate amicitiaque, 9
ut dediticiis suis parcerent, neque in eum agrum, qui po-
puli Romani factus esset, hostilia arma inferrent; si leni- 10
ter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus
populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Cam-
panoque agro abstinerent. haec legatis agentibus in con- 11
cilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non
solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistra-
tus eorum e curia egressi stantibus legatis praefectos co- 12
hortium vocarent iisque clara voce imperarent, ut prae-
datum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

XXXII. Hac legatione Romam relata positis omnium 1
aliarum rerum curis patres fetialibus ad res repetendas
missis belloque, quia non redderentur, sollemni more in-
dicto decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad
populum ferretur. iussuque populi consules ambo cum 2
duobus exercitibus ab urbe profecti, Valerius in Campa-

niam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum,
3 hic ad Saticulam castra ponunt. priori Valerio Samnitium
legiones — eo namque omnem belli molem inclinaturam
censebant — occurrunt. simul in Campanos stimulabat
ira, tam promptos nunc ad ferenda nunc ad accersenda
4 adversus se auxilia; ut vero castra Romana viderunt, ferociter
pro se quisque signum duces poscere; adfirmare
eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Cam-
5 panus Sidicino tulerit. Valerius levibus certaminibus temp-
tandi hostis causa haud ita multos moratus dies signum pug-
nae proposuit, paucis suos adhortatus, ne novum bellum eos
6 novusque hostis terreret: quidquid ab urbe longius profer-
rent arma, magis magisque in inbelles gentes eos prodire.
7 ne Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium aesti-
marent virtutem: qualescumque inter se certaverint, ne-
cesse fuisse, alteram partem vinci. Campanos quidem haud
dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua
8 quam vi hostium victos esse. quid autem esse duo pro-
spera in tot saeculis bella Samnitium adversus tot decora
populi Romani, qui triumphos paene plures quam annos
9 ab urbe condita numeret, qui omnia circa se, Sabinos, Etru-
riam, Latinos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos, domita
armis habeat, qui Gallos tot proeliis caesos postremo in
10 mare ac naves fuga conpulerit. cum gloria belli ac virtute
sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri,
11 cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit, utrum, qui
audiendus dumtaxat magnificus adhortator sit, verbis tan-
tum ferox, operum militarium expers, an qui et ipse tela
tractare, procedere ante signa, versari media in mole pug-
12 nae sciat. „facta mea, non dicta vos, milites“ inquit,
„sequi volo nec disciplinam modo, sed exemplum etiam
a me petere. non factionibus [modo] nec per coitiones,
usitatas nobilibus, sed hac dextra mihi tres consulatus sum-
13 mamque laudem peperi. fuit, cum hoc dici poterat: „pa-
tricius enim eras et a liberatoribus patriae ortus et eodem
anno familia ista consulatum, quo urbs haec consulem
14 habuit:“ nunc iam nobis patribus vobisque plebei pro-
miscuus consulatus patet, nec generis, ut ante, sed virtu-

tis est praemium. proinde summum quodque spectate,
milites, decus. non, si mihi novum hoc Corvini cognomen 15
diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum
familiae nostrae cognomen memoria excessit. semper ego 16
plebem Romanam militiae domique, privatus, in magistra-
tibus parvis magnisque, aeque tribunus ac consul, eodem
tenore per omnes deinceps consulatus colo atque co-
lui. nunc, quod instat, diis bene iuvantibus novum at- 17
que integrum de Samnitibus triumphum mecum petite."
XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit omnia inter 1
infimos militum haud gravate munia obeundo. in ludo 2
praeterea militari, cum velocitatis viriumque inter se
aequales certamina ineunt, comiter facilis, vincere ac vinci
vultu eodem nec quemquam aspernari parem, qui se offer-
ret; factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis 3
alienae quam suae dignitatis memor, et, quo nihil popula-
rius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gere-
bat. itaque universus exercitus incredibili alacritate ad- 4
hortationem prosecutus ducis castris egreditur.

Proelium, ut quod maxime umquam, pari spe utrim- 5
que, aequis viribus, cum fiducia sui sine contemptu hostium
commissum est. Samnitibus ferociam augebant novae res 6
gestae et paucos ante dies geminata victoria, Romanis
contra quadringentorum annorum decora et conditae urbi
aequalis victoria; utrisque tamen novus hostis curam adde- 7
bat. pugna indicio fuit, quos gesserint animos: namque
ita conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem incli-
narent acies. tum consul trepidationem iniciendam ratus, 8
quando vi pelli non poterant, equitibus inmissis tur-
bare prima signa hostium conatur. quos ubi nequiquam 9
tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit nec
posse aperire in hostes viam, revectus ad antesignanos
legionum cum desiluisset ex equo, „nostrum" inquit 10
„peditum illud, milites, est opus: agitedum, ut me
videritis, quacumque incessero in aciem hostium, ferro
viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite; illa
omnia, qua nunc erectae micant hastae, patefacta strage
vasta cernetis." haec dicta dederat, cum equites consulis 11

iussu discurrunt in cornua legionibusque in mediam aciem
aperiunt viam. primus omnium consul invadit hostem,
12 et, cum quo forte contulit gradum, obtruncat. hoc spec-
taculo accensi dextra laevaque ante se quisque memoran-
dum proelium ciet: stant obnixi Samnites, quamquam plura
13 accipiunt quam inferunt vulnera. aliquamdiu iam pug-
natum erat, atrox caedes circa signa Samnitium, fuga ab
nulladum parte erat: adeo morte sola vinci destinaverant
14 animis. itaque Romani, cum et fluere iam lassitudine vi-
res sentirent et diei haud multum superesse, accensi ira
15 concitant se in hostem. tum primum referri pedem atque
inclinari rem in fugam apparuit; tum capi, occidi Samnis;
nec superfuissent multi, ni nox victoriam magis quam proe-
16 lium diremisset. et Romani fatebantur numquam cum per-
tinaciore hoste conflictum, et Samnites, cum quaereretur,
quaenam prima causa tam obstinatos movisset in fugam,
17 oculos sibi Romanorum ardere visos aiebant vesanosque
vultus et furentia ora; inde plus quam ex alia ulla re ter-
roris ortum. quem terrorem non pugnae solum eventu
18 sed nocturna profectione confessi sunt. postero die vacuis
hostium castris Romanus potitur, quo se omnis Campa-
norum multitudo gratulabunda effudit.

1 XXXIV. Ceterum hoc gaudium magna prope clade in
Samnio foedatum est. nam ab Saticula profectus Corne-
lius consul exercitum incaute in saltum cava valle pervium
2 circaque insessum ab hoste induxit, nec prius, quam re-
cipi tuto signa non poterant, inminentem capiti hostem
3 vidit. dum id morae Samnitibus est, quoad totum in val-
lem infimam demitteret agmen, P. Decius tribunus militum
conspicit unum editum in saltu collem, inminentem hostium
castris, aditu arduum inpedito agmini, expeditis haud dif-
4 ficilem. itaque consuli territo animi „videsne tu“ inquit,
„A. Corneli, cacumen illud supra hostem? arx illa est spei
salutisque nostrae, si eam, quoniam caeci reliquere Sam-
5 nites, inpigre capimus. ne tu mihi plus quam unius legio-
nis principes hastatosque dederis; cum quibus ubi evasero
in summum, perge hinc omni liber metu teque et exerci-
tum serva: neque enim moveri hostis subiectus nobis ad

Frontin. 4.5.9.

omnes ictus sine sua pernicie poterit. nos deinde aut 6
fortuna populi Romani aut nostra virtus expediet." con-
laudatus ab consule accepto praesidio vadit occultus per
saltum; nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem
petebat, adpropinquavit. inde admiratione paventibus 8
cunctis cum omnium in se vertisset oculos, et spatium con-
suli dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum et
ipse in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc 9
signa vertunt, utriusque rei amissa occasione neque insequi
consulem nisi per eandem vallem, in qua paulo ante sub-
iectum eum telis suis habuerant, possunt nec erigere agmen
in captum super se ab Decio tumulum. sed cum ira in 10
hos magis, qui fortunam gerendae rei eripuerant, tum
propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc cir- 11
cumdare undique collem armatis volunt, ut a consule De-
cium intercludant, nunc viam patefacere, ut degressos in
vallem adoriantur. incertos, quid agerent, nox oppressit.
Decium primum spes tenuit cum subeuntibus in adversum 12
collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde admira-
tio incessit, quod nec pugnam inirent nec, si ab eo con-
silio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque cir-
cumdarent. tum centurionibus ad se vocatis: „quaenam 13
illa inscitia belli ac pigritia est, aut quonam modo isti ex
Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? huc atque
illuc signa moveri ac modo in unum conferri modo educi
videtis: opus quidem incipit nemo, cum iam circumdati
vallo potuerimus esse. tum vero nos similes istorum si- 14
mus, si diutius hic moremur, quam commodum sit. agi-
tedum, ite mecum, ut, dum lucis aliquid superest, quibus
locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, exploremus."
haec omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item 15
manipularium militum habitu ductis, ne ducem circumire
hostes notarent, perlustravit. XXXV. Vigiliis deinde dis- 1
positis ceteris omnibus tesseram dari iubet, ubi secundae
vigiliae bucina datum signum esset, armati cum silentio
ad se convenirent. quo ubi, sicut edictum erat, taciti con- 2
venerunt, „hoc silentium, milites, inquit „omisso militari
adsensu in me audiendo servandum est. ubi sententiam

meam vobis peregero, tum quibus eadem placebunt in
dextram partem taciti transibitis; quae pars maior erit,
3 eo stabitur consilio. nunc, quae mente agitem, audite.
non fuga delatos nec inertia relictos hic vos circumvenit
hostis: virtute cepistis locum, virtute hinc oportet evadatis.
4 veniendo huc exercitum egregium populo Romano serva-
stis: erumpendo hinc vosmet ipsos servate. digni estis,
qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egue-
5 ritis. cum eo hoste res est, qui hesterno die delendi omnis
exercitus fortuna per socordiam usus non sit; hunc tam
oportunum collem inminentem capiti suo non ante viderit
6 quam captum a nobis; nos tam paucos tot ipse milibus
hominum nec ascensu arcuerit, nec tenentes locum, cum
diei tantum superesset, vallo circumdederit. quem viden-
tem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum oportet fallatis,
7 immo necesse est. in eo enim loco res sunt nostrae, ut
vobis ego magis necessitatis vestrae index quam consilii
8 auctor sim. neque enim, maneatis an abeatis hinc, deli-
berari potest, cum praeter arma et animos armorum me-
mores nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti
moriendum sit, si plus, quam viros ac Romanos decet,
9 ferrum timeamus. ergo una est salus erumpere hinc at-
que abire. id aut interdiu aut nocte faciamus oportet.
10 ecce autem aliud minus dubium: quippe si lux expecte-
tur, quae spes est non vallo perpetuo fossaque nos saep-
turum hostem, qui nunc corporibus suis subiectis undique
cinxerit, ut videtis, collem? atqui si nox oportuna est
eruptioni, sicut est, haec profecto noctis aptissima hora
11 est. signo secundae vigiliae convenistis, quod tempus
mortales somno altissimo premit. per corpora sopita vade-
tis vel silentio incautos fallentes vel sentientibus clamore
subito pavorem iniecturi. me modo sequimini, quem se-
12 cuti estis: ego eandem, quae duxit huc, sequar fortunam.
quibus haec salutaria videntur, agitedum, in dextram par-
1 tem pedibus transite." XXXVI. Omnes transierunt va-
dentemque per intermissa custodiis loca Decium secuti
2 sunt. iam evaserant media castra, cum superscandens vi-
gilum strata somno corpora miles offenso scuto praebuit

sonitum; quo excitatus vigil cum proximum movisset erec-
tique alios concitarent, ignari, cives an hostes essent,
praesidium erumperet, an consul castra cepisset, Decius, 3
quoniam non fallerent, clamorem tollere iussis militibus
torpidos somno insuper pavore exanimat, quo praepediti
nec arma inpigre capere nec obsistere nec insequi pote-
rant. inter trepidationem tumultumque Samnitium prae- 4
sidium Romanum obviis custodibus caesis ad castra consulis
pervadit.

Aliquantum supererat noctis, iamque in tuto videban- 5
tur esse, cum Decius „macte virtute“ inquit, „milites
Romani, este: vestrum iter ac reditum omnia saecula lau-
dibus ferent; sed ad conspiciendam tantam virtutem luce 6
ac die opus est, nec vos digni estis, quos cum tanta glo-
ria in castra reduces silentium ac nox tegat. hic lucem
quieti opperiemur.“ dictis obtemperatum. atque ubi pri- 7
mum inluxit, praemisso nuntio ad consulem in castra, in-
genti gaudio concitantur, et tessera data incolumes reverti,
qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo
obiecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratu-
lantur, singulos universos servatores suos vocant, diis lau-
des gratesque agunt, Decium in caelum ferunt. hic Decii 8
castrensis triumphus fuit, incedentis per media castra cum
armato praesidio coniectis in eum omnium oculis, et omni
honore tribunum consuli aequantibus. ubi ad praetorium 9
ventum est, consul classico ad contionem convocat, orsus-
que meritas Decii laudes interfante ipso Decio distulit
contionem; qui auctor omnia posthabendi, dum occasio 10
in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes et noc-
turno pavore attonitos et circa collem castellatim dissipa-
tos adgrederetur: credere etiam, aliquos ad se sequendum
emissos per saltum vagari. iussae legiones arma capere, 11
egressaeque castris, cum per exploratores notior iam sal-
tus esset, via patentiore ad hostem ducuntur; quem in- 12
cautum inproviso adortae cum palati passim Samnitium
milites plerique inermes nec coire in unum nec arma ca-
pere nec recipere intra vallum se possent, paventem pri-
mum in castra conpellunt, deinde castra ipsa turbatis sta-

13 tionibus capiunt. perfertur circa collem clamor fugatque
ex suis quemque praesidiis. ita magna pars absenti hosti
cessit; quos intra vallum egerat pavor — fuere autem ad
triginta milia — omnes caesi, castra direpta.

1 XXXVII. Ita rebus gestis consul advocata contione
P. Decii non coeptas solum ante sed cumulatas nova vir-
tute laudes peragit, et praeter militaria alia dona aurea
corona eum et centum bubus eximioque uno albo opimo
2 auratis cornibus donat. milites, qui in praesidio simul
fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia
[singulis] bubus privis binisque tunicis donati. secundum
consulis donationem legiones gramineam coronam obsi-
dialem, clamore donum adprobantes, Decio inponunt;
altera corona, eiusdem honoris index, a praesidio suo in-
3 posita est. his decoratus insignibus bovem eximium Marti
immolavit; centum boves militibus dono dedit, qui secum
in expeditione fuerant. iisdem militibus legiones libras
farris et sextarios vini contulerunt; omniaque ea ingenti
alacritate per clamorem militarem, indicem omnium ad-
sensus, gerebantur.

4 Tertia pugna ad Suessulam commissa est, qua fuga-
tus a M. Valerio Samnitium exercitus omni robore iuven-
tutis domo accito certamine ultimo fortunam experiri
5 statuit. ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites
6 citati ad Valerium consulem opem oratum veniunt. con-
festim signa mota, relictisque inpedimentis *et* castrorum
valido praesidio raptim agitur agmen; nec procul ab hoste
locum perexiguum, ut quibus praeter equos ceterorum
7 iumentorum calonumque turba abesset, castris cepit. Sam-
nitium exercitus, velut haud ulla mora pugnae futura
esset, aciem instruit; deinde, postquam nemo obvius ibat,
8 infestis signis ad castra hostium succedit. ibi ut militem
in vallo vidit, missique ab omni parte exploratum, quam
in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem
9 inde hostium colligentes, rettulerunt, fremere omnis acies,
conplendas esse fossas scindendumque vallum et in castra
inrumpendum; transactumque ea temeritate bellum foret,
10 ni duces continuissent impetum militum. ceterum, quia

multitudo sua commeatibus gravis, et prius sedendo ad
Suessulam et tum certaminis mora, haud procul ab rerum
omnium inopia esset, placuit, dum inclusus paveret hostis,
frumentatum per agros militem duci: interim quieto Ro- 11
mano, qui expeditus quantum umeris inter arma geri
posset frumenti secum attulisset, defutura omnia. consul 12
palatos per agros cum vidisset hostes, stationes infrequen-
tes relictas, paucis milites adhortatus ad castra oppug-
nanda ducit. quae cum primo clamore atque impetu ce- 13
pisset, pluribus hostium in tentoriis suis quam in portis
valloque caesis signa captiva in unum locum conferri ius-
sit, relictisque duabus legionibus custodiae et praesidii
causa gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset,
praeda abstinerent, profectus agmine instructo, cum prae- 14
missus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret,
caedem ingentem fecit. nam neque, quo signo coirent 15
inter se, neque, utrum castra peterent an longiorem in-
tenderent fugam, territis constare poterat: tantumque fu- 16
gae ac formidinis fuit, ut ad quadraginta milia scutorum,
nequaquam tot caesis, et signa militaria cum iis, quae in
castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem
deferrentur. tum in castra hostium reditum, ibique omnis 17
praeda militi data.

XXXVIII. Huius certaminis fortuna et Faliscos, cum 1
in indutiis essent, foedus petere ab senatu coegit et Lati-
nos iam exercitibus conparatis ab Romano in Paelignum
vertit bellum. neque ita rei gestae fama Italiae se finibus 2
tenuit, sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum Ro-
mam misere cum coronae aureae dono, quae in Capitolio
in Iovis cella poneretur. fuit pondo viginti quinque. con- 3
sules ambo de Samnitibus triumpharunt sequente Decio
insigni cum laude donisque, cum incondito militari ioco
haud minus tribuni celebre nomen quam consulum esset.

Campanorum deinde Suessanorumque auditae legatio- 4
nes; precantibusque datum, ut praesidium eo in hiberna
mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. iam 5
tum minime salubris militari disciplinae Capua instrumento
omnium voluptatium delenitos militum animos avertit a

memoria patriae; inibanturque consilia in hibernis eodem
scelere adimendae Campanis Capuae, per quod illi eam
6 antiquis cultoribus ademissent: neque inmerito suum ipso-
rum exemplum in eos versurum. cur autem potius Cam-
pani agrum Italiae uberrimum, dignam agro urbem, qui
nec se nec sua tutari possent, quam victor exercitus habe-
ret, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset?
7 an aequum esse dediticios suos illa fertilitate atque amoe-
nitate perfrui, se militando fessos in pestilenti atque arido
circa urbem solo luctari aut in urbe insidentem tabem
8 crescentis in dies faenoris pati? haec agitata occultis con-
iurationibus necdum vulgata in omnes consilia invenit novus
consul C. Marcius Rutilus, cui Campania sorte provincia
evenerat, Q. Servilio collega ad urbem relicto. itaque cum
9 omnia ea, sicut gesta erant, per tribunos conperta habe-
ret et aetate et usu doctus, quippe qui iam quartum consul
esset dictatorque et censor fuisset, optumum ratus diffe-
rendo spem, quandocumque vellent, consilii exsequendi
militarem impetum frustrari, rumorem dissipat in iisdem
10 oppidis et anno post praesidia hibernatura: divisa enim
erant per Campaniae urbes, manaverantque a Capua con-
silia in exercitum omnem. eo laxamento cogitationibus
1 dato quievit in praesentia seditio. XXXIX. Consul educto
in aestiva milite, dum quietos Samnites habebat, exerci-
tum purgare missionibus turbulentorum hominum instituit,
aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves iam aetate
2 aut viribus parum validos. quidam in commeatus mitte-
bantur, singuli primo, deinde et cohortes quaedam, quia
procul ab domo ac rebus suis hibernassent; per speciem
etiam militarium usuum, cum alii alio mitterentur, magna
3 pars ablegati. quam multitudinem consul alter Romae prae-
4 torque alias ex aliis fingendo moras retinebat. et primo
quidem ignari ludificationis minime inviti domos revisebant:
postquam neque reverti ad signa primos nec ferme alium
quam qui in Campania hibernassent, praecipueque ex his
seditionis auctores mitti viderunt, primum admiratio, deinde
haud dubius timor incessit animos, consilia sua emanasse:
5 iam quaestiones, iam indicia, iam occulta singulorum sup-

plicia inpotensque et crudele consulum ac patrum in se
regnum passuros. haec qui in castris erant occultis ser- 6
monibus serunt, nervos coniurationis exsectos arte con-
sulis cernentes. cohors una cum haud procul Anxure 7
esset, ad Lautulas saltu angusto inter mare ac montis
consedit ad excipiendos quos consul aliis, ut ante dictum
est, causis mittebat. iam valida admodum numero manus 8
erat, nec quicquam ad iusti exercitus formam praeter du-
cem deerat. inconpositi itaque praedantes in agrum Alba-
num perveniunt, et sub iugo Albae longae castra vallo
cingunt. perfecto inde opere reliquum diei de imperatore 9
sumendo sententiis decertant, nulli ex praesentibus satis
fidentes: quem autem ab Roma posse exciri? quem patrum 10
aut plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat,
aut cui ex iniuria insanientis exercitus causa recte commit-
tatur? postero die cum eadem deliberatio teneret, ex 11
praedatoribus vagis quidam conpertum attulerunt T. Quinc-
tium in Tusculano agrum colere, urbis honorumque in-
memorem. patriciae hic vir gentis erat; cui cum militiae 12
magna cum gloria actae finem pes alter ex vulnere claudus
fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro consti-
tuit. nomine audito extemplo agnovere virum et, quod 13
bene verteret, acciri iusserunt. sed parum spei erat vo-
luntate quicquam facturum; vim adhiberi ac metum pla-
cuit. itaque silentio noctis cum tectum villae qui ad id 14
missi erant intrassent, somno gravem Quinctium oppres-
sum, nihil medium, aut imperium atque honorem aut,
ubi restitaret, mortem, ni sequeretur, denuntiantes, in
castra pertraxerunt. imperator extemplo adveniens appel- 15
latus, insigniaque honoris exterrito subitae rei miraculo
deferunt, et ad urbem ducere iubent. suo magis inde 16
impetu quam consilio ducis convulsis signis infesto agmine
ad lapidem octavum viae, quae nunc Appia est, perve-
niunt; issentque confestim ad urbem, ni venire contra 17
exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum
dictum audissent et magistrum equitum L. Aemilium Ma-
mercum.

XL. Ubi primum in conspectum ventum, et arma 1

signaque agnovere, extemplo omnibus memoria patriae
2 iras permulsit. nondum erant tam fortes ad sanguinem
civilem, nec praeter externa noverant bella, ultimaque
rabies secessio ab suis habebatur: itaque iam duces, iam
3 milites utrimque congressus quaerere ad conloquia, Quinctius, quem armorum etiam pro patria satietas teneret,
nedum adversus patriam, Corvinus, omnes caritate cives
praecipue milites et ante alios suum exercitum conplexus.
4 *is* ad conloquium processit. cognito ei extemplo haud
minore ab adversariis verecundia quam ab suis silentium
datum. „deos" inquit „inmortales, milites, vestros publicos meosque ab urbe proficiscens ita adoravi veniamque supplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae
5 gloriam, non victoriam darent. satis fuit eritque, unde
belli decus pariatur: hinc pax petenda est. quod deos
6 inmortales inter nuncupanda vota expoposci, eius me conpotem voti vos facere potestis, si meminisse vultis, non vos
in Samnio nec in Vulscis, sed in Romano solo castra habere, si illos colles, quos cernitis, patriae vestrae esse,
si hunc exercitum civium vestrorum, si me consulem
vestrum, cuius ductu auspicioque priore anno bis legiones
7 Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. ego sum M. Valerius Corvus, milites, cuius vos nobilitatem beneficiis
erga vos, non iniuriis sensistis, nullius superbae in vos
legis, nullius crudelis senatus consulti auctor, in omnibus
8 meis imperiis in me severior quam in vos. ac si cui genus, si cui sua virtus, si cui etiam maiestas, si cui honores subdere spiritus potuerunt, is eram natus, id specimen
mei dederam, ea aetate consulatum adeptus eram, ut potuerim tris et viginti annos natus consul patribus quoque
9 ferox esse, non solum plebi. quod meum factum dictumve
consulis gravius quam tribuni audistis? eodem tenore
duo insequentes consulatus gessi, eodem haec imperiosa
dictatura geretur [ut] neque in hos meos et patriae meae
milites *erit* mitior quam in vos — horreo dicere — ho-
10 stis. ergo vos prius in me strinxeritis ferrum quam in
vos ego: istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet
11 atque impetus, si dimicandum est. inducite in animum,

quod non induxerunt patres avique vestri, non illi, qui in
sacrum montem secesserunt, non hi, qui postea Aventi-
num insederunt. expectate, dum vobis singulis, ut olim 12
Coriolano, matres coniugesque crinibus passis obviae ab
urbe veniant! tum Vulscorum legiones, quia Romanum
habebant ducem, quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne
destiteritis inpio bello! T. Quincti, quocumque istic loco 13
seu volens seu invitus constitisti, si dimicandum erit, tum
tu in novissimos te recipito; fugeris etiam honestius ter-
gumque civi dederis quam pugnaveris contra patriam.
nunc ad pacificandum bene atque honeste inter primos 14
stabis, et conloquii huius salutaris interpres fueris. postu-
late aequa et ferte; quamquam vel iniquis standum est po-
tius, quam inpias inter nos conseramus manus." T. Quin- 15
ctius plenus lacrimarum ad suos versus „me quoque" in-
quit, „milites, si quis usus mei est, meliorem pacis quam
belli habetis ducem. non enim illa modo Vulscus aut 16
Samnis, sed Romanus verba fecit, vester consul, vester
imperator, milites, cuius auspicia pro vobis experti nolite
adversus vos velle experiri. qui pugnarent vobiscum in- 17
festius, et alios duces senatus habuit; qui maxime vobis
suis militibus parceret, cui plurimum vos imperatori vestro
crederetis, eum elegit. pacem etiam qui vincere possunt 18
volunt: quid nos velle oportet? quin omissis ira et spe, fal-
lacibus auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae
permittimus fidei?"

XLI. Adprobantibus clamore cunctis T. Quinctius ante 1
signa progressus in potestate dictatoris milites fore dixit;
oravit, ut causam miserorum civium susciperet, susceptam-
que eadem fide, qua rem publicam administrare solitus esset,
tueretur. sibi se privatim nihil cavere; nolle alibi quam 2
in innocentia spem habere; militibus cavendum, quod apud
patres semel plebi, iterum legionibus cautum sit, ne fraudi
secessio esset. Quinctio conlaudato, ceteris bonum ani- 3
mum habere iussis dictator equo citato ad urbem revectus
auctoribus patribus tulit ad populum in luco Petelino, ne
cui militum fraudi secessio esset; oravit etiam bona venia
Quirites, ne quis eam rem ioco seriove cuiquam expro-

4 braret. lex quoque sacrata militaris lata est, ne cuius
militis scripti nomen nisi ipso volente deleretur; additum-
que legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset, postea
5 ordinum ductor esset. id propter P. Salonium postulatum
est ab coniuratis, qui alternis prope annis et tribunus mili-
tum et primus centurio erat, quem nunc primi pili appel-
6 lant. huic infensi milites erant, quod semper adversatus
novis consiliis fuisset, et, ne particeps eorum esset, [qui]
7 ab Lautulis fugisset. itaque cum hoc unum propter Salo-
nium ab senatu non impetraretur, tum Salonius obtestatus
patres conscriptos, ne suum honorem pluris quam concor-
diam civitatis aestimarent, perpulit, ut id quoque ferretur.
8 aeque inpotens postulatum fuit, ut de stipendio equitum
— merebant autem triplex ea tempestate — aera demeren-
tur, quod adversati coniurationi fuissent.

1 XLII. Praeter haec invenio apud quosdam L. Genucium
tribunum plebis tulisse ad plebem, ne faenerare liceret;
2 item aliis plebi scitis cautum, ne quis eundem magistratum
intra decem annos caperet, neu duos magistratus uno
anno gereret, utique liceret consules ambos plebeios
creari. quae si omnia concessa sunt plebi, apparet haud
3 parvas vires defectionem habuisse. aliis annalibus prodi-
tum est neque dictatorem Valerium dictum, sed per con-
sules omnem rem actam, neque antequam Romam veni-
retur, sed Romae eam multudinem coniuratorum ad arma
4 consternatam esse, nec in T. Quincti villam sed in aedis
C. Manli nocte impetum factum, eumque a coniuratis con-
prehensum, ut dux fieret, inde ad quartum lapidem pro-
5 fectos loco munito consedisse; nec ab ducibus mentionem
concordiae ortam, sed repente, cum in aciem armati
6 exercitus processissent, salutationem factam, et permixtos
dextras iungere ac conplecti inter se lacrimantes milites
coepisse, coactosque consules, cum viderent aversos a
dimicatione militum animos, rettulisse ad patres de concor-
7 dia reconcilianda. adeo nihil praeterquam seditionem
fuisse eamque conpositam inter antiquos rerum auctores
8 constat. — Et huius fama seditionis et susceptum cum Sam-
nitibus grave bellum aliquot populos ab Romana societate

avertit, et praeter Latinorum infidum iam diu foedus Privernates etiam Norbam atque Setiam, finitumas colonias Romanas, incursione subita depopulati sunt.

PERIOCHA LIBRI VIII.

Latini cum Campanis defecere et missis legatis ad senatum condicionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. qua legatione perlata praetor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum eius adversus Latinos pugnaverat, quamvis prospere pugnasset, securi percussit. laborantibus in acie Romanis P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu et, concitato equo cum in medios hostes se intulisset, interfectus morte sua Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in urbem reverso nemo ex iuventute obviam processit. Minucia virgo Vestalis incesti damnata est. Ausonibus victis, oppido ex iis capto, Cales colonia deducta est; item Fregellae colonia deducta est. veneficium conplurium matronarum deprehensum est, ex quibus plurimae statim epotis medicaminibus perierunt. lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, cum rebellassent, victis civitas data est. Neapolitani bello et obsidione victi in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum est et pro consule triumphus decretus. plebs nexu liberata est propter L. Papiri creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. cum L. Papirius Cursor dictator reversus in urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione bene gerendae rei invitatus, contra edictum eius prospere adversus Samnites pugnavit. ob eam causam cum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit, et, cum parum causa proficeret, populi precibus donatus est. res praeterea contra Samnites prospere gestas continet.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER VIII.

I. Iam consules erant C. Plautius iterum L. Aemilius 1
Mamercus, cum Setini Norbanique Romam nuntii defectionis Privernatium cum querimoniis acceptae cladis venerunt.
Volscorum item exercitum duce Antiati populo consedisse 2

3 ad Satricum adlatum est. utrumque bellum Plautio sorte
venit. prius ad Privernum profectus extemplo acie con-
flixit. haud magno certamine devicti hostes; oppidum cap-
tum redditumque Privernatibus praesidio valido inposito;
4 agri partes duae ademptae. inde victor exercitus Satricum
contra Antiatis ductus. ibi magna utrimque caede atrox
proelium fuit; et cum tempestas eos neutro inclinata spe
dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam
5 ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant. Volscis
recensentibus, quos viros in acie amisissent, haudqua-
quam idem animus ad iterandum periculum fuit: nocte pro
victis Antium agmine trepido sauciis ac parte inpedimen-
6 tòrum relicta abierunt. armorum magna vis cum inter
caesa hostium corpora tum in castris inventa est. ea Luae
matri dare se consul dixit, finesque hostium usque ad
oram maritumam est depopulatus.
7 Alteri consuli Aemilio ingresso Sabellum agrum non
castra Samnitium, non legiõnes usquam oppositae. ferro
ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes
8 adeunt. a quo reiecti ad senatum potestate facta dicendi,
positis ferocibus animis pacem sibi ab Romanis bellique
9 ius adversus Sidicinos petierunt: quae se eo iustius petere,
quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus,
non adversis, ut Campani, venissent, et adversus Sidicinos
sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani num-
10 quam amicos, qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam,
nec, ut Campani, auxilium in bello petissent, nec in fide
1 populi Romani nec in dicione essent. II. Cum de postu-
latis Samnitium T. Aemilius praetor senatum consuluisset,
2 reddendumque iis foedus patres censuissent, praetor Sam-
nitibus respondit, nec, quo minus perpetua cum eis ami-
citia esset, per populum Romanum stetisse, nec contra-
dici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua contracti taedium
3 ceperit, amicitia de integro reconcilietur; quod ad Sidici-
nos attineat, nihil intercedi, quo minus Samniti populo
4 pacis bellique liberum arbitrium sit. foedere icto cum do-
mum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus de-
ductus annuo stipendio et trium mensum frumento accepto,

quod pepigerat consul, ut tempus indutiis daret, quoad
legati redissent.
Samnites copiis isdem, quibus usi adversus Romanum 5
bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia
spe erant mature urbis hostium potiundae. tum ab Sidi- 6
cinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est; dein post-
quam patres ut seram eam ultimaque tandem necessitate
expressam aspernabantur, ad Latinos iam sua sponte in
arma motos facta est. ne Campani quidem — adeo iniu- 7
riae Samnitium quam beneficii Romanorum memoria prae-
sentior erat — his se armis abstinuere. ex his tot populis 8
unus ingens exercitus duce Latino fines Samnitium ingres-
sus plus populationibus quam proeliis cladium fecit. et
quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud in-
viti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium excessere.
id spatium Samnitibus datum est Romam legatos mittendi; 9
qui cum adissent senatum, conquesti eadem se foederatos
pati, quae hostes essent passi, precibus infimis petiere,
ut satis ducerent Romani victoriam suam Samnitibus ex 10
Campano Sidicinoque hoste eripuisse; ne vinci etiam se ab
ignavissimis populis sinerent; Latinos Campanosque, si 11
sub dicione populi Romani essent, pro imperio arcerent
Samniti agro, sin imperium abnuerent, armis coercerent.
adversus haec responsum anceps datum, quia fateri pige- 12
bat in potestate sua Latinos iam non esse, timebantque,
ne arguendo abalienarent. Campanorum aliam condicio- 13
nem esse, qui non foedere, sed per deditionem in fidem
venissent; itaque Campanos, seu velint seu nolint, quietu-
ros: in foedere Latino nihil esse, quo bellare cum quibus
ipsi velint prohibeantur. III. Quod responsum sicut du- 1
bios Samnites, quidnam facturum Romanum censerent,
dimisit, ita Campanos metu abalienavit, Latinos velut ni-
hil iam non concedentibus Romanis ferociores fecit. ita- 2
que per speciem adversus Samnites belli parandi crebra
concilia indicentes omnibus consultationibus inter se prin-
cipes occulte Romanum coquebant bellum. huic quoque
adversus servatores suos bello Campanus aderat. sed quam- 3
quam omnia de industria celabantur — priusquam move-

rentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem volebant
— tamen per quosdam privatis hospitiis necessitudinibus-
que coniunctos indicia coniurationis eius Romam emana-
4 runt, iussisque ante tempus consulibus abdicare se magi-
stratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem
belli crearentur, religio incessit ab eis, quorum inminutum
5 imperium esset, comitia haberi. itaque interregnum ini-
tum. duo interreges fuerunt M. Valerius ac M. Fabius.
is creavit consules T. Manlium Torquatum tertium P. De-
cium Murem.

6 Eo anno Alexandrum Epiri regem in Italiam classem
appulisse constat; quod bellum, si prima satis prospera
7 fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. eadem
aetas rerum magni Alexandri est, quem sorore huius
ortum in alio tractu orbis invictum bellis iuvenem fortuna
morbo extinxit.

8 Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque
Latini haud dubia erat, tamen, tamquam de Samnitibus,
non de se curam agerent, decem principes Latinorum
Romam evocaverunt, quibus imperarent quae vellent.
9 praetores tum duos Latium habebat, L. Annium Setinum
et L. Numisium Cerceiensem, ambo ex coloniis Romanis,
per quos praeter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias
Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. eos nomi-
10 natim evocari placuit. haud cuiquam dubium erat, super
qua re accirentur: itaque concilio prius habito praetores
quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu do-
cent Romano, et quae actum iri secum credant, quidnam
ad ea responderi placeat referunt.

1 IV. Cum aliud alii censerent, tum Annius: „quamquam
ipse ego rettuli, quid responderi placeret, tamen magis
ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agen-
dum nobis quam quid loquendum sit. facile erit explicatis
2 consiliis accommodare rebus verba. nam si etiam nunc sub
umbra foederis aequi servitutem pati possimus, quid abest,
quin proditis Sidicinis non Romanorum solum sed Sam-
nitium quoque dicto pareamus, respondeamusque Roma-
3 nis, nos, ubi innuerint, posituros arma? sin autem tandem

libertatis desiderium remordet animos, si foedus est, si
societas, *si* aequatio iuris est, si consanguineos nos Roma-
norum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si
socialis illis exercitus is est, quo adiuncto duplicent vires
suas, quem secernere ab se consules bellis propriis po-
nendis sumendisque nolint, cur non omnia aequantur?
cur non alter ab Latinis consul datur? ubi pars virium, 4
ibi et imperii pars est? est quidem nobis hoc per se haud 5
nimis amplum, quippe concedentibus Romam caput Latio
esse, sed ut amplum videri posset, diuturna patientia feci-
mus. atqui si quando umquam consociandi imperii, usur- 6
pandae libertatis tempus optastis, en hoc tempus adest et
virtute vestra, et deum benignitate vobis datum. tempta- 7
stis patientiam negando militem. quis dubitat exarsisse
eos, *cum* plus ducentorum annorum morem solveremus?
*pertul*erunt tamen hunc dolorem. bellum nostro nomine 8
cum Paelignis gessimus: qui ne nostrorum quidem finium
nobis per nos tuendorum ius antea dabant, nihil inter-
cesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se 9
ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites,
foederatos suos, audierunt, nec moverunt se ab urbe.
unde haec illis tanta modestia nisi a conscientia virium et 10
nostrarum et suarum? idoneos auctores habeo, querenti-
bus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano
esse, ut facile appareret ne ipsos quidem iam postulare,
ut Latium sub Romano imperio sit. usurpate modo postu-
lando eo, quod illi vobis taciti concedunt. si quem hoc 11
metus dicere prohibet, en ego ipse audiente non populo
Romano modo senatuque sed Iove ipso, qui Capitolium
incolit, profiteor me dicturum, ut, si nos in foedere ac
societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatus-
que partem accipiant.“ haec ferociter non suadenti solum, 12
sed pollicenti clamore et adsensu omnes permiserunt, ut
ageret diceretque, quae e re publica nominis Latini fide-
que sua viderentur.

V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus 1
datus est. ibi cum T. Manlius consul egisset cum eis ex
auctoritate patrum, ne Samnitibus foederatis bellum in- 2

ferrent, Annius, tamquam victor armis Capitolium cepis-
3 set, non legatus iure gentium tutus loqueretur: „tempus
erat“ inquit, „Tite Manli vosque patres conscripti, tandem
iam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentis-
simum deum benignitate nunc Latium armis virisque Sam-
nitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc
etiam Volscis adiunctis videretis, colonias quoque vestras
4 Latinum Romano praetulisse imperium. sed quoniam vos,
regno impotenti finem ut inponatis, non inducitis in ani-
mum, nos, quamquam armis possumus adserere Latium
in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut con-
diciones pacis feramus aequas utrisque, quoniam vires
5 quoque aequari diis inmortalibus placuit. consulem alte-
rum Roma, alterum ex Latio creari oportet, senatus par-
tem aequam ex utraque gente esse, unum populum, unam
6 rem publicam fieri; et ut imperii eadem sedes sit idemque
omnibus nomen, quoniam ab altera utra parte concedi
necesse est, quod utrisque bene vertat, sit haec sane pa-
7 tria potior et Romani omnes vocemur.“ forte ita accidit,
ut parem ferociae huius et Romani consulem T. Manlium
haberent, qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia
patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges
acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse
palam diceret et, quemcumque in curia Latinum vidisset,
8 sua manu interempturum. et conversus ad simulacrum
Iovis: „audi, Iuppiter, haec scelera,“ inquit; „audite,
Ius Fasque: peregrinos consules et peregrinum senatum
in tuo, Iuppiter, augurato templo captus ipse atque
9 oppressus visurus es? haecine foedera Tullus Romanus
rex cum Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tar-
10 quinius vobiscum postea fecit? non venit in mentem
pugna apud Regillum lacum? adeo et cladium veterum
vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti
estis?“

1 VI. Cum consulis vocem subsecuta patrum indignatio
esset, proditur memoriae adversus crebram inplorationem
deum, quos testes foederum saepius invocabant consules,
vocem Anni spernentis numina Iovis Romani auditam.

certe, cum commotus ira se a vestibulo templi citato gradu 2
proriperet, lapsus per gradus capite graviter offenso in-
pactus imo ita est saxo, ut sopiretur. exanimatum aucto- 3
res quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto re-
lictum sit, sicut inter foederum ruptorum testationem
ingenti fragore caeli procellam effusam; nam et vera esse
et apte ad repraesentandam iram deum ficta possunt.
Torquatus missus ab senatu ad dimittendos legatos, cum 4
iacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo patri-
busque audita vox pariter sit: „bene habet; dii pium mo-
vere bellum. est caeleste numen; es magne Iuppiter: haud 5
frustra te patrem deum hominumque hac sede sacravi-
mus. quid cessatis, Quirites vosque patres conscripti, arma 6
capere deis ducibus? sic stratas legiones Latinorum dabo,
quemadmodum legatum iacentem videtis.“ adsensu populi 7
excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut lega-
tos proficiscentes cura magistratuum magis, qui iussu con-
sulis prosequebantur, quam ius gentium ab ira impetuque
hominum tegeret.

Consensit et senatus bellum; consulesque duobus scrip- 8
tis exercitibus per Marsos Paelignosque profecti adiuncto
Samnitium exercitu ad Capuam, quo iam Latini sociique
convenerant, castra locant. ibi in quiete utrique consuli 9
eadem dicitur visa species viri maioris quam pro humano
habitu augustiorisque, dicentis ex una acie imperatorem, 10
ex altera exercitum deis manibus matrique Terrae deberi.
utrius exercitus imperator legiones hostium superque eas
se devovisset, eius populi partisque victoriam fore. hos 11
ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit
averruncandae deum irae victimas caedi, simul ut, si
extis eadem, quae somnio visa fuerant, portenderentur,
alteruter consulum fata inpleret. ubi responsa haruspi- 12
cum insidenti iam animo tacitae religioni congruerunt,
tum adhibitis legatis tribunisque et imperiis deum propa-
lam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in
acie terreret, conparant inter se, ut ab utra parte ce- 13
dere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devo-
veret pro populo Romano Quiritibusque. agitatum etiam 14

in consilio est, ut, si quando umquam severo ullum im-
perio bellum administratum esset, tunc uti disciplina mi-
15 litaris ad priscos redigeretur mores. curam acuebat, quod
adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armo-
rum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes:
milites miltibus, centurionibus centuriones, tribuni tribu-
nis conpares collegaeque isdem praesidiis saepe, isdem
16 manipulis permixti fuerant. per haec ne quo errore mili-
tes caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem
in hostem pugnaret.

1 VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui ex-
ploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius con-
sulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit,
2 ita ut vix teli iactu ab statione proxima abesset. ibi Tus-
culani erant equites; praeerat Geminus Maecius, vir cum
3 genere inter suos tum factis clarus. is ubi Romanos equi-
tes insignemque inter eos praecedentem consulis filium —
nam omnes inter se utique inlustres viri noti erant — cog-
4 novit: „unane“ ait „turma, Romani, cum Latinis sociis-
que bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo
5 exercitus consulares agent?“ „aderunt in tempore“ Man-
lius inquit, „et cum illis aderit Iuppiter ipse, foederum
6 a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. si ad
Regillum lacum ad satietatem vestram pugnavimus, hic
quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et con-
7 lata signa nobiscum cordi sint.“ ad ea Geminus paulum ab
suis equo provectus: „visne igitur, dum dies ista venit,
qua magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse con-
gredi mecum, ut nostro duorum iam hinc eventu cernatur,
8 quantum eques Latinus Romano praestet?“ movet ferocem
animum iuvenis seu ira seu detractandi certaminis pudor
seu inexsuperabilis vis fati. oblitus itaque imperii patrii
consulumque edicti praeceps ad id certamen agitur, quo
9 vinceret an vinceretur haud multum interesset. equitibus
ceteris velut ad spectaculum summotis spatio, quod vacui
interiacebat campi, adversos concitant equos, et, cum in-
festis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam
10 hostis, Maecii trans cervicem equi elapsa est. circumactis

deinde equis cum prior ad iterandum ictum Manlius con-
surrexisset, spiculum inter aures equi fixit. ad cuius vul-
neris sensum cum equus prioribus pedibus erectis magna
vi caput quateret, excussit equitem, quem cuspide parma- 11
que innixum attollentem se ab gravi casu Manlius ab iugulo,
ita ut per costas ferrum emineret, terrae adfixit; spoliis- 12
que lectis ad suos revectus cum ovante gaudio turma in
castra atque inde ad praetorium ad patrem tendit, ignarus
facti futurique, laus an poena merita esset. „ut me om- 13
nes“ inquit, pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, pro-
vocatus equestria haec spolia capta ex hoste caeso porto.“
quod ubi audivit consul, extemplo filium aversatus contio- 14
nem classico advocari iussit. quae ubi frequens convenit: 15
„quandoque“ inquit „tu, T. Manli, neque imperium con-
sulare neque maiestatem patriam veritus adversus edic-
tum nostrum extra ordinem in hostem pugnasti et, quan- 16
tum in te fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc
diem Romana res, solvisti, meque in eam necessitatem
adduxisti, ut aut rei publicae mihi aut mei meorumque
obliviscendum sit, nos potius nostro delicto plectemur, 17
quam res publica tanto suo damno nostra peccata luat.
triste exemplum, sed in posterum salubre iuventuti erimus.
me quidem cum ingenita caritas liberum tum specimen 18
istud virtutis deceptum vana imagine decoris in te movet;
sed cum aut morte tua sancienda sint consulum imperia 19
aut inpunitate in perpetuum abroganda, ne te quidem, si
quid in te nostri sanguinis est, recusare censeam, quin
disciplinam militarem culpa tua prolapsam poena restituas.
„lictor, deliga ad palum.“ exanimati omnes tam atroci 20
imperio, nec aliter quam in se quisque destrictam cernen-
tes securem, metu magis quam modestia quievere. itaque 21
velut emerso ab admiratione animo, cum silentio defixi
stetissent, repente, postquam cervice caesa fusus est cruor,
tum libero conquestu coortae voces sunt, ut neque lamen- 22
tis neque execrationibus parceretur, spoliisque contectum
iuvenis corpus, quantum militaribus studiis funus ullum
concelebrari potest, structo extra vallum rogo cremaretur,
Manlianaque imperia non in praesentia modo horrenda, sed

1 exempli etiam tristis in posterum essent. VIII. Fecit ta-
men atrocitas poenae oboedientiorem duci militem, et
praeterquam quod custodiae vigiliaeque et ordo stationum
intentioris ubique curae erant, in ultimo etiam certa-
mine, cum descensum in aciem est, ea severitas pro-
2 fuit. fuit autem civili maxime bello pugna similis: adeo
nihil apud Latinos dissonum ab Romana re praeter animos
erat.

3 Clipeis antea Romani usi sunt; dein, postquam sti-
pendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere; et quod an-
tea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipula-
4 tim structa acies coepit esse: postremo in plures ordines
instruebantur. [ordo sexagenos milites, duos centuriones,
5 vexillarium unum habebat.] prima acies hastati erant,
manipuli quindecim, distantes inter se modicum spatium.
manipulus levis vicenos milites, aliam turbam scutato-
rum habebat; leves autem, qui hastam tantum gaesaque
6 gererent, vocabantur. haec prima frons in acie florem
iuvenum pubescentium ad militiam habebat. robustior
inde aetas totidem manipulorum, quibus principibus est
nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime
7 armis. hoc triginta manipulorum agmen antepilanos appel-
labant, quia sub signis iam alii quindecim ordines loca-
bantur, ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat
8 — earum unamquamque primam pilum vocabant. [tri-
bus ex vexillis constabat. vexillum centum octoginta sex
homines erant.] primum vexillum triarios ducebat, vete-
ranum militem spectatae virtutis, secundum rorarios, mi-
nus roboris aetate factisque, tertium accensos, minimae
fiduciae manum: eo et in postremam aciem reiciebantur.
9 ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium
primi pugnam inibant. si hastati profligare hostem non
possent, pede presso eos retro cedentes in intervalla ordi-
num principes recipiebant. tum principum pugna erat;
10 hastati sequebantur. triarii sub vexillis considebant sini-
stro crure porrecto, scuta innixa umeris, hastas subrecta
cuspide in terra fixas, haud secus quam vallo saepta inhor-
11 reret acies, tenentes. si apud principes quoque haud satis

prospere esset pugnatum, a prima acie ad triarios sensim
referebantur: inde rem ad triarios redisse, cum labora-
tur, proverbio increbuit. triarii consurgentes, ubi in in- 12
tervalla ordinum suorum principes et hastatos recepissent,
extemplo conpressis ordinibus velut claudebant vias, uno- 13
que continenti agmine, iam nulla spe post relicta, in hostem
incidebant: id erat formidolosissimum hosti, cum velut vic-
tos insecuti novam repente aciem exsurgentem auctam nu-
mero cernebant. scribebantur autem quattuor fere legio- 14
nes quinis milibus peditum, equitibus in singulas legiones
trecenis. alterum tantum ex Latino dilectu adiciebatur, qui
ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine in-
struxerant aciem. nec vexilla cum vexillis tantum, uni- 15
versi hastati cum hastatis, principes cum principibus, sed
centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non
essent, concurrendum sibi esse sciebat. duo primi pili ex 16
utraque acie inter triarios erant, Romanus corpore haud-
quaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque
militiae, Latinus viribus ingens bellatorque primus, notis- 17
simi inter se, quis pares semper ordines duxerant. Ro- 18
mano haud satis fidenti viribus iam Romae permissum
erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi, quem vellet, le-
geret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste; isque
iuvenis in acie oblatus ex centurione Latino victoriam tulit.

Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, 19
qua via ad Veserim ferebat. IX. Romani consules, prius- 1
quam educerent in aciem, immolaverunt. Decio caput io-
cineris a familiari parte caesum haruspex dicitur osten-
disse: alioqui acceptam dis hostiam esse; Manlium egregie
litasse. „atqui bene habet“ inquit Decius, „si ab collega
litatum est.“ instructis, sicut ante dictum est, ordinibus 2
processere in aciem. Manlius dextro, Decius laevo cornu
praeerat. primo utrimque aequis viribus, eodem ardore 3
animorum gerebatur res; deinde ab laevo cornu hastati
Romani, non ferentes inpressionem Latinorum, se ad prin-
cipes recepere. in hac trepidatione Decius consul M. Va- 4
lerium magna voce inclamat: „deorum“ inquit „ope,
M. Valeri, opus est: agedum, pontifex publicus populi

Romani praei verba, quibus me pro legionibus devoveam."
5 pontifex eum togam praetextam sumere iussit et velato
capite, manu subter togam ad mentum exserta super telum
6 subiectum pedibus stantem sic dicere: „Iane, Iuppiter,
Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, di
Indigetes, divi, quorum est potestas nostrorum hostiumque,
diique manes, vos precor veneror veniam peto feroque,
7 uti populo Romano Quiritium vim victoriamque prosperetis
hostesque populi Romani Quiritium terrore, formidine mor-
8 teque adficiatis. sicut verbis nuncupavi, ita pro re publica
Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani
Quiritium legiones auxiliaque hostium mecum deis manibus
9 Tellurique devoveo." haec ita precatus lictores ire ad T.
Manlium iubet matureque collegae se devotum pro exercitu
nuntiare. ipse incinctus cinctu Gabino armatus in equum
10 insilivit ac se in medios hostes inmisit. conspectus ub utra-
que acie aliquanto augustior *habitu* humano visus, sicut
caelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem ab
11 suis aversam in hostes ferret: ita omnis terror pavorque
12 cum illo latus signa primo Latinorum turbavit, deinde in
totam penitus aciem pervasit. evidentissimum id fuit, quod
quacumque equo invectus est, ibi haud secus quam pesti-
fero sidere icti pavebant; ubi vero corruit obrutus telis,
inde iam haud dubie consternatae cohortes Latinorum
13 fugam ac vastitatem late fecerunt. simul et Romani ex-
solutis religione animis, velut tum primum signo dato
14 coorti, pugnam integram ediderunt. nam et rorarii pro-
currebant inter antepilanos addiderantque vires hastatis ac
principibus, et triarii genu dextro innixi nutum consulis
1 ad consurgendum expectabant. X. Procedente deinde cer-
tamine cum aliis partibus multitudo superaret Latinorum,
Manlius consul audito eventu collegae, cum, ut ius fasque
erat, lacrumis non minus quam laudibus debitis prosecutus
2 tam memorabilem mortem esset, paulisper addubitavit, an
consurgendi iam triariis tempus esset; deinde melius ra-
tus integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab
3 novissima acie ante signa procedere iubet. qui ubi subiere,
extemplo Latini, tamquam idem adversarii fecissent, tria-

rios suos excitaverunt; qui aliquamdiu pugna atroci cum
et semet ipsi fatigassent et hastas aut praefregissent aut
hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum iam
rati perventumque ad extremam aciem, tum consul tria- 4
riis: „consurgite nunc“ inquit „integri adversus fessos,
memores patriae parentumque et coniugum ac liberorum,
memores consulis pro vestra victoria morte occubantis.“
ubi triarii consurrexerunt integri, refulgentibus armis, 5
nova ex inproviso exorta acies, receptis in intervalla or-
dinum antepilanis, clamore sublato principia Latinorum
perturbant, hastisque ora fodientes primo robore virorum 6
caeso per alios manipulos velut inermes prope intacti eva-
sere tantaque caede perrupere cuneos, ut vix quartam par-
tem relinquerent hostium. Samnites quoque sub radicibus 7
montis procul instructi praebuere terrorem Latinis. ce-
terum inter omnes cives sociosque praecipua laus eius belli
penes consules fuit, quorum alter omnis minas pericula-
que ab deis superis inferisque in se unum vertit, alter ea 8
virtute eoque consilio in proelio fuit, ut facile convenerit
inter Romanos Latinosque, qui eius pugnae memoriam
posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset,
eius futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga 9
se Menturnas contulerunt. castra secundum proelium capta
multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani.
Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quaerentes oppres- 10
sit; postero die inventum inter maximam hostium stra-
gem, coopertum telis; funusque ei par morti celebrante
collega factum est. illud adiciendum videtur, licere con- 11
suli dictatorique et praetori, cum legiones hostium devo-
veat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana
scripta civem devovere. si is homo, qui devotus est, mo- 12
ritur, probe factum videri; ni moritur, tum signum se-
ptem pedes altum aut maius in terram defodi et piacu-
culum hostiam caedi; ubi illud signum defossum erit, eo
magistratum Romanum escendere fas non esse. sin autem 13
sese devovere volet, sicuti Decius devovit, ni moritur, ne-
que suum neque publicum divinum pure faciet qui sese
devoverit: Vulcano arma sive cui alii divo vovere volet,

14 sive hostia sive quo alio volet, ius est. telo, super quod
stans consul precatus est, hostem potiri fas non est; si
1 potiatur, Marti suovetaurilibus piaculum fieri. XI. Haec,
etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit nova
peregrinaque omnia priscis ac patriis praeferendo, haud
ab re duxi verbis quoque ipsis, ut tradita nuncupataque
2 sunt, referre. Romanis post proelium demum factum Sam-
nites venisse subsidio expectato eventu pugnae apud quos-
3 dam auctores invenio. Latinis quoque ab Lanuvio auxi-
lium, dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri
4 coeptum. et cum iam portis prima signa et pars agminis
esset egressa, nuntio adlato de clade Latinorum cum con-
versis signis retro in urbem rediretur, praetorem eorum
nomine Milionium dixisse ferunt, pro paulula via magnam
mercedem esse Romanis solvendam.

5 Qui Latinorum pugnae superfuerant multis itineribus
dissipati cum se in unum conglobassent, Vescia urbs eis
6 receptaculum fuit. ibi in conciliis Numisius imperator
eorum adfirmando communem vere Martem belli utram-
que aciem pari caede prostravisse, victoriaeque nomen
tantum penes Romanos esse, ceteram pro victis fortunam
7 et illos gerere; funesta duo consulum praetoria, alterum
parricidio filii, alterum consulis devoti caede; trucidatum
exercitum omnem, caesos hastatos principesque, stragem
et ante signa et post signa factam, triarios postremo rem
8 restituisse; Latinorum etsi pariter adcisae copiae sint,
tamen supplemento vel Latium propius esse vel Volscos
9 quam Romam: — itaque, si videatur eis, se ex Latinis et
ex Volscis populis iuventute propere excita rediturum in-
festo exercitu Capuam esse, Romanosque nihil tum minus
quam proelium expectantes necopinato adventu percul-
10 surum. fallacibus litteris circa Latium nomenque Volscum
missis, quia qui non interfuerant pugnae ad credendum
temere faciliores erant, tumultuarius undique exercitus
11 raptim conscriptus convenit. huic agmini Torquatus con-
sul ad Trifanum — inter Sinuessam Menturnasque is locus
est — occurrit. priusquam castris locus caperetur, sar-
cinis utrimque in acervum coniectis pugnatum debella-

amque est: adeo enim accisae res sunt, ut consuli vic- 12
torem exercitum ad depopulandos agros eorum ducenti
dederent se omnes Latini, deditionemque eam Campani
sequerentur.

Latium Capuaque agro multati. Latinus ager Priver- 13
nati addito agro et Falernus, qui populi Campani fuerat,
usque ad Vulturnum flumen plebi Romanae dividitur; bina 14
in Latino iugera, ita ut dodrantem ex Privernati conplerent,
data, terna in Falerno quadrantibus etiam pro longinqui-
tate adiectis. extra poenam fuere Latinorum Laurentes 15
Campanorumque equites, quia non desciverant. cum Lau-
rentibus renovari foedus iussum; renovaturque ex eo quo-
tannis post diem decimum Latinarum. equitibus Campa- 16
nis civitas Romana data, monumentoque ut esset aeneam
tabul*am* in aede Castoris Romae fixerunt. vectigal quoque
eis Campanus populus iussus pendere in singulos quotan-
nis — fuere autem mille et sescenti — denarios nummos
quadringenos quinquagenos. XII. Ita bello gesto, praemiis 1
poenaque pro cuiusque merito persolutis T. Manlius Ro-
mam rediit. cui venienti seniores tantum obviam exisse
constat, iuventutem et tunc et omni vita deinde aversatam
eum execratamque.

Antiates in agrum Ostiensem Ardeatem Solonium in- 2
cursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per vale-
tudinem id bellum exequi nequierat, dictatorem L. Papi-
rium Crassum, qui tum forte erat praetor, dixit; ab eo
magister equitum L. Papirius Cursor dictus. nihil me- 3
morabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, cum
aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset.

Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus populis, 4
ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci,
ita claro ad memoriam imperio, successere consules Ti.
Aemilius Mamercinus *Q*. Publilius Philo neque in similem 5
materiam rerum, et ipsi aut suarum rerum aut partium
in re publica magis quam patriae memores. Latinos ob
iram agri amissi rebellantes in campis Fenectanis fuderunt
castrisque exuerunt. ibi Publilio, cuius ductu auspicioque 6
res gestae erant, in deditionem accipiente Latinos populos,

quorum ibi iuventus caesa erat, Aemilius ad Pedum exer-
7 citum duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus Ve-
liternusque populus; venerant et ab Lanuvio Antioque
8 auxilia. ubi cum proeliis quidem superior Romanus esset,
ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum,
9 quae urbi adiuncta erant, integer labor restaret, bello in-
fecto repente omisso consul, quia collegae decretum tri-
umphum audivit, ipse quoque triumphi ante victoriam
10 flagitator Romam rediit. qua cupiditate offensis patribus
negantibusque nisi Pedo capto aut dedito triumphum, hinc
alienatus ab senatu Aemilius seditiosis tribunatibus simi-
11 lem deinde consulatum gessit. nam neque, quoad fuit
consul, criminari apud populum patres destitit collega
haudquaquam adversante, quia et ipse de plebe erat —
12 materiam autem praebebat criminibus ager in Latino Fa-
lernoque agro maligne plebei divisus — et, postquam se-
natus finire imperium consulibus cupiens dictatorem ad-
13 versus rebellantes Latinos dici iussit, Aemilius, cuius tum
fasces erant, collegam dictatorem dixit; ab eo magister
14 equitum Iunius Brutus dictus. dictatura popularis et ora-
tionibus in patres criminosis fuit, et quod tres leges se-
cundissimas plebei adversas nobilitati tulit: unam, ut plebi
15 scita omnes Quirites tenerent; alteram, ut legum, quae
comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium pa-
16 tres auctores fierent; tertiam, ut alter utique ex plebe,
cum eo ventum sit, ut utrumque plebeium fieri liceret,
17 censor crearetur. plus eo anno domi acceptum cladis ab
consulibus ac dictatore quam ex victoria eorum bellicisque
rebus foris auctum imperium patres credebant.

1 XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo C. Maenio
consulibus, quo insignitius omissa res Aemilio, superioris
anni consuli, exprobraretur, Pedum armis virisque et omni
vi expugnandum ac delendum senatus fremit, coactique
novi consules omnibus eam rem praeverti proficiscuntur.
2 iam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque
pacem pati possent. ad bellum opes deerant; pacem ob
3 agri adempti dolorem aspernabantur: mediis consiliis stan-
dum videbatur, ut oppidis se tenerent, ne lacessitus Ro-

manus causam belli haberet et, si cuius oppidi obsidio
nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium ob-
sessis ferretur. neque tamen nisi admodum a paucis po- 4
pulis Pedani adiuti sunt. Tiburtes Praenestinique, quorum
ager propior erat, Pedum pervenere; Aricinos Lanuvi- 5
nosque et Veliternos Antiatibus Volscis se coniungentes
ad Asturae flumen Maenius inproviso adortus fudit. Ca- 6
millus ad Pedum cum Tiburtibus maxime valido exercitu
maiore mole, quamquam aeque prospero eventu pugnat.
tumultum maxime repentina inter proelium eruptio oppi- 7
danorum fecit; in quos parte exercitus conversa Camillus
non conpulit solum eos intra moenia, sed eodem etiam
die, cum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum
scalis cepit. placuit inde iam maiore conatu animoque 8
ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium
victorem circumducere exercitum. nec quievere, ante-
quam expugnando aut in deditionem accipiendo singulas
urbes Latium omne subegere. praesidiis inde dispositis 9
per recepta oppida Romam ad destinatum omnium
consensu triumphum decessere. additus triumpho honos,
ut statuae equestres eis, rara illa aetate res, in foro po-
nerentur.

Priusquam comitiis in insequentem annum consules 10
rogarent, Camillus de Latinis populis ad senatum rettulit,
atque ita disseruit: „patres conscripti, quod bello armis- 11
que in Latio agendum fuit, id iam deum benignitate ac
virtute militum ad finem venit. caesi ad Pedum Asturam- 12
que sunt exercitus hostium, oppida Latina omnia et An-
tium ex Volscis aut vi capta aut recepta in deditionem prae-
sidiis tenentur vestris. reliqua consultatio est, quoniam 13
rebellando saepius nos sollicitant, qnonam modo perpetua
pace quietos obtineamus. di inmortales ita vos potentes 14
huius consilii fecerunt, ut, sit Latium deinde, an non sit,
in vestra manu posuerint. itaque pacem vobis, quod ad
Latinos attinet, parare in perpetuum vel saeviendo vel
ignoscendo potestis. vultis crudeliter consulere in deditos
victosque: licet delere omne Latium, vastas inde solitu- 15
dines facere, unde sociali egregio exercitu per multa bella

16 magnaque saepe usi estis; vultis exemplo maiorum augere
rem Romanam victos in civitatem accipiendo: materia
crescendi per summam gloriam suppeditat. certe id fir-
missimum longe imperium est, quo oboedientes gaudent.
17 sed maturato opus est, quidquid statuere placet. tot po-
pulos inter spem metumque suspensos animi habetis, et
vestram itaque de eis curam quam primum absolvi et il-
lorum animos, dum expectatione stupent, seu poena seu
18 beneficio praeoccupari oportet. nostrum fuit efficere, ut
omnium rerum vobis ad consulendum potestas esset, ve-
strum est decernere, quod optimum vobis reique publicae
1 sit.“ XIV. Principes senatus relationem consulis de summa
rerum laudare, sed, cum aliorum causa alia esset, ita ex-
pediri posse consilium dicere, ut pro merito cuiusque sta-
2 tueretur, si de singulis nominatim referrent populis. re-
latum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis civitas
data sacraque sua reddita cum eo, ut aedes lucusque Sos-
pitae Iunonis communis Lanuvinis municipibus cum po-
3 pulo Romano esset. Aricini Nomentanique et Pedani eo-
4 dem iure, quo Lanuvini, in civitatem accepti. Tuscula-
nis servata civitas, quam habebant, crimenque rebellionis
5 a publica fraude in paucos auctores versum. in Veliter-
nos, veteres cives Romanos, quod totiens rebellassent,
graviter saevitum: et muri deiecti, et senatus inde abduc-
6 tus, iussique trans Tiberim habitare, ut eius, qui cis Ti-
berim deprehensus esset, usque ad mille passum clarigatio
esset nec prius quam aere persoluto is, qui cepisset, extra
7 vincula captum haberet. in agrum senatorum coloni missi,
quibus adscriptis speciem antiquae frequentiae Velitrae re-
8 ceperunt. et Antium nova colonia missa cum eo, ut An-
tiatibus permitteretur, si et ipsi adscribi coloni vellent;
naves inde longae abactae, interdictumque mari Antiati po-
9 pulo est, et civitas data. Tiburtes Praenestinique agro mul-
tati, neque ob recens tantum rebellionis commune cum
aliis Latinis crimen, sed quod taedio imperii Romani cum
10 Gallis, gente efferata, arma quondam consociassent. ce-
teris Latinis populis conubia commerciaque et concilia inter
se ademerunt. Campanis, equitum honoris causa, quia cum

Latinis rebellare noluissent, Fundanisque et Formianis,
quod per finis eorum tuta pacataque semper fuisset via,
civitas sine suffragio data. Cumanos Suessulanosque eius- 11
dem iuris condicionisque, cuius Capuam, esse placuit. na- 12
ves Antiatium partim in navalia Romae subductae partim
incensae, rostrisque earum suggestum in foro exstructum
adornari placuit, rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo P. Aelio Paeto consulibus cum 1
omnia non opes magis Romanae quam beneficiis parta
gratia bona pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque
bellum ortum. Aurunci *a* T. Manlio consule in deditionem 2
accepti nihil deinde moverant: eo petendi auxilii ab Ro-
manis causa iustior fuit. sed priusquam consules ab urbe 3
— iusserat enim senatus defendi Auruncos — exercitum
educerent, fama adfertur Auruncos metu oppidum dese- 4
ruisse profugosque cum coniugibus ac liberis Suessam
communisse, quae nunc Aurunca appellata, moenia anti-
qua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. ob ea infensus 5
consulibus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent,
dictatorem dici iussit. dictus C. Claudius Regillensis ma-
gistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. religio 6
inde iniecta de dictatore, et cum augures vitio creatum
videri dixissent, dictator magisterque equitum se magi-
stratu abdicarunt.

Eo anno Minucia Vestalis suspecta primo propter mun- 7
diorem iusto cultum, insimulata deinde apud pontifices 8
ab indice servo, cum decreto eorum iussa esset sacris ab-
stinere familiamque in potestate habere, facto iudicio viva
sub terram ad portam Collinam iuxta viam stratam de-
fossa scelerato campo. credo ab incesto id ei loco nomen
factum.

Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primus de plebe 9
adversante Sulpicio consule, qui negabat rationem eius se
habiturum, est factus senatu, cum in summis imperiis id
non obtinuisset, minus in praetura intendente.

XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso Caesone 1
Duillio consulibus, Ausonum magis novo quam magno
bello fuit insignis. ea gens Cales urbem incolebat; Sidi- 2

cinis finitimis arma coniunxerat, unoque proelio haud sane memorabili duorum populorum exercitus fusus propinquitate urbium et ad fugam pronior et in fuga ipsa tutior
3 fuit. nec tamen omissa eius belli cura patribus, quia totiens iam Sidicini aut ipsi moverant bellum aut moventibus
4 auxilium tulerant aut causa armorum fuerant. itaque omni ope adnisi sunt, ut maximum ea tempestate imperatorem
5 M. Valerium Corvum consulem quartum facerent: collega additus Corvo M. Atilius Regulus: et ne forte casu erraretur, petitum ab consulibus, ut extra sortem Corvi ea pro-
6 vincia esset. exercitu victore a superioribus consulibus accepto ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus, cum hostes ab superioris etiam certaminis memoria pavidos clamore atque impetu primo fudisset, moenia ipsa oppug-
7 nare est adgressus. et militum quidem is erat ardor, ut iam inde cum scalis succedere ad muros vellent evasurosque
8 contenderent; Corvus, quia id arduum factu erat, labore militum potius quam periculo peragere inceptum voluit. itaque aggerem et vineas egit turresque muro admovit,
9 quarum usum forte oblata oportunitas praevertit. namque M. Fabius, captivus Romanus, cum per neglegentiam custodum festo die vinculis ruptis per murum inter opera Romanorum religata ad pinnam muri reste suspensus
10 manibus se demisisset, perpulit imperatorem, ut vino epulisque sopitos hostes adgrederetur. nec maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt, quam acie fusi erant. praeda capta ingens est, praesidioque inposito Calibus re-
11 ductae Romam legiones. consul ex senatus consulto triumphavit, et, ne Atilius expers gloriae esset, iussi ambo
12 consules adversus Sidicinos ducere exercitum. dictatorem ante ex senatus consulto comitiorum habendorum causa dixerunt L. Aemilium Mamercinum; is magistrum equitum Q. Publilium Philonem dixit. dictatore comitia habente
13 consules creati sunt T. Veturius Sp. Postumius. etsi belli pars cum Sidicinis restabat, tamen, ut beneficio praevenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales ret-
14 tulerunt; factoque senatus consulto, ut duo milia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniae deducendae

agroque dividundo creaverunt Caesonem Duillium T. Quinc-
tium M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules a veteribus exercitu ac- 1
cepto ingressi hostium fines populando usque ad moenia
atque urbem pervenerunt. ibi quia ingenti exercitu con- 2
parato Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe
videbantur, et Samnium fama erat conciri ad bellum, dic- 3
tator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cor-
nelius Rufinus, magister equitum M. Antonius. religio 4
deinde incessit vitio eos creatos, magistratuque se abdi-
caverunt; et quia pestilentia insecuta est, velut omnibus
eo vitio contactis auspiciis res ad interregnum rediit. ab 5
interregno inito per quintum demum interregem M. Vale-
rium Corvum creati consules A. Cornelius iterum et Cn.
Domitius.

Tranquillis rebus fama Gallici belli pro tumultu valuit, 6
ut et dictatorem dici placeret. dictus M. Papirius Crassus
et magister equitum P. Valerius Publicola. a quibus cum 7
dilectus intentius quam adversus finitima bella haberetur,
exploratores missi attulerunt, quieta omnia apud Gallos
esse. Samnium quoque iam alterum annum turbari novis 8
consiliis suspectum erat: eo ex agro Sidicino exercitus
Romanus non deductus. ceterum Samnites bellum Ale- 9
xandri Epirensis in Lucanos traxit, qui duo populi adver-
sus regem escensionem a Paesto facientem signis conlatis
pugnaverunt. eo certamine superior Alexander, incertum, 10
qua fide culturus, si perinde cetera processissent, pacem
cum Romanis fecit. — Eodem anno census actus novique 11
cives censi. tribus propter eos additae Maecia et Scaptia.
censores addiderunt Q. Publilius Philo Sp. Postumius.
Romani facti Acerrani lege ab L. Papirio praetore lata, 12
qua civitas sine suffragio data. haec eo anno domi mili-
tiaeque gesta.

XVIII. Foedus insequens annus seu intemperie caeli 1
seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello T. Valerio
consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cog- 2
nomen consulis invenio. ceterum in eo parvi refert quid
veri sit; illud pervelim — nec omnes auctores sunt —

proditum falso esse, venenis absumptos, quorum mors in-
3 famem annum pestilentia fecerit: sicut proditur tamen res,
4 ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est. cum
primores civitatis similibus morbis eodemque ferme omnes
eventu morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium Maxi-
mum aedilem curulem indicaturam se causam publicae
pestis professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futu-
5 rum noxiae indicium. Fabius confestim rem ad consules,
consules ad senatum referunt, consensuque ordinis fides
6 indici data. tum patefactum muliebri fraude civitatem
premi matronasque ea venena coquere, et, si sequi ex-
7 templo velint, manifesto deprehendi posse. secuti indicem
et coquentis quasdam medicamenta et recondita alia in-
8 venerunt. quibus in forum delatis et ad viginti matronis,
apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duae
ex eis Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, cum
ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante
indice bibere iussae, ut se falsum commentam arguerent,
9 spatio ad conloquendum sumpto cum summoto populo in
conspectu omnium rem ad ceteras rettulissent, haud ab-
nuentibus et illis bibere, epoto medicamento suamet ipsae
10 fraude omnes interierunt. conprehensae extemplo earum
comites magnum numerum matronarum indicaverunt; ex
11 quibus ad centum septuaginta damnatae. neque de vene-
ficiis ante eam diem Romae quaesitum est. prodigii ea
res loco habita, captisque magis mentibus quam conscele-
12 ratis similis visa. itaque memoria ex annalibus repetita in
secessionibus quondam plebis clavum ab dictatore fixum,
alienatasque discordia mentes hominum eo piaculo conpo-
tes sui fecisse, dictatorem clavi figendi causa creari placuit.
13 creatus Cn. Quinctilius magistrum equitum L. Valerium
dixit, qui fixo clavo magistratu se abdicaverunt.
1 XIX. Creati consules L. Papirius Crassus iterum L.
Plautius Venox. cuius principio anni legati ex Volscis
Fabraterni et Lucani Romam venerunt orantes, ut in fidem
2 reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub
imperio populi Romani fideliter atque oboedienter futuros.
3 missi tum ab senatu legati denuntiatumque Samnitibus

ut eorum populorum finibus vim abstinerent; valuitque
ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites, quam
quia nondum parati erant ad bellum.

Eodem anno Privernas bellum initum, cuius socii 4
Fundani, dux etiam fuit Fundanus Vitrubius Vaccus, vir
non domi solum, sed etiam Romae clarus. aedes fuere
in Palatio eius, quae Vacci prata diruto aedificio publica-
toque solo appellata. adversus hunc vastantem effuse Se- 5
tinum Norbanumque et Coranum agrum L. Papirius pro-
fectus haud procul castris eius consedit. Vitrubio nec ut 6
vallo se teneret adversus validiorem hostem sana constare
mens, nec ut longius a castris dimicaret animus subpe-
tere. vix tota extra portam castrorum explicata acie, 7
fugam magis retro quam proelium aut hostem spectante
milite, sine consilio, sine audacia depugnat. ut et levi 8
momento nec ambigue est victus, ita brevitate ipsa loci
facilique receptu in tam propinqua castra haud aegre mi-
litem a multa caede est tutatus; nec fere quisquam in ipso 9
certamine, pauci in turba fugae extremae cum in castra
ruerent caesi; primisque tenebris Privernum inde petitum
agmine trepido, ut muris potius quam vallo sese tutaren-
tur. a Priverno Plautius alter consul pervastatis passim
agris praedaque abacta in agrum Fundanum exercitum
inducit. ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit; 10
negant, se pro Vitrubio sectamque eius secutis precatum
venisse, sed pro Fundano populo, quem extra culpam
belli esse ipsum Vitrubium iudicasse, cum receptaculum
fugae Privernum habuerit, non patriam Fundos. Priverni 11
igitur hostes populi Romani quaerendos persequendosque
esse, qui simul a Fundanis ac Romanis, utriusque patriae
inmemores, defecerint; Fundanis pacem esse et animos
Romanos et gratam memoriam acceptae civitatis. orare 12
se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros
urbem corpora ipsorum coniugumque ac liberorum suo-
rum in potestate populi Romani esse futuraque. conlau- 13
datis Fundanis consul litterisque Romam missis in officio
Fundanos esse ad Privernum flexit iter. prius animadver-
sum in eos, qui capita coniurationis fuerant, a consule

14 scribit Claudius; ad trecentos quinquaginta ex coniuratis
vinctos Romam missos, eamque deditionem ab senatu non
acceptam, quod egentium atque humilium poena defungi
1 velle Fundanum populum censuerint. XX. Privernum
duobus consularibus exercitibus cum obsideretur, alter
consul comitiorum causa Romam revocatus. carceres eo
anno in circo primum statuti.

2 Nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus
Gallici fama atrox invasit, haud ferme umquam neglecta
3 patribus. extemplo igitur consules novi, L. Aemilius Ma-
mercinus et C. Plautius, eo ipso die, Kal. Quinctilibus,
quo magistratum inierunt, conparare inter se provincias
iussi, et Mamercinus, cui Gallicum bellum evenerat, scri-
4 bere exercitum sine ulla vacationis venia: quin opificum
quoque vulgus et sellularii, minime militiae idoneum ge-
nus, exciti dicuntur, Veiosque ingens exercitus contractus,
5 ut inde obviam Gallis iretur. longius discedi, ne alio
itinere hostis falleret ad urbem incedens, non placuit.
paucos deinde post dies, satis explorata temporis eius quiete,
6 a Gallis Privernum omnis conversa vis. duplex inde fama
est: alii vi captam urbem Vitrubiumque vivum in potesta-
tem venisse, alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos
se in dicionem consulis caduceum praeferentes permisisse
7 auctores sunt, Vitrubiumque ab suis traditum. senatus
de Vitrubio Privernatibusque consultus consulem Plautium
dirutis Priverni muris praesidioque valido inposito ad
triumphum accersit; Vitrubium in carcere adservari ius-
8 sit, quoad consul redisset, tum verberatum necari. aedes
eius, quae essent in Palatio, diruendas, bona Semoni
Sango censuerunt consecranda, quodque aeris ex eis re-
dactum est, ex eo aenei orbes facti positi in sacello San-
9 gus adversus aedem Quirini. de senatu Privernate ita
decretum, ut, qui senator Priverni post defectionem ab
Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem, qua Veli-
10 terni, habitaret. his ita decretis usque ad triumphum
Plauti silentium de Privernatibus fuit: post triumphum con-
sul necato Vitrubio sociisque eius noxae apud satiatos iam
suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus

ratus: „quoniam auctores defectionis“ inquit „meritas 11
poenas et ab diis inmortalibus et a vobis habent, patres
conscripti, quid placet de innoxia multitudine fieri? equi- 12
dem, etsi meae partes exquirendae magis sententiae quam
dandae sunt, tamen, cum videam Privernates vicinos Sam-
nitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est, quam
minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.“
XXI. Cum ipsa per sese res anceps esset, prout cuiusque 1
ingenium erat atrocius mitiusve suadentibus, tum incer-
tiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis con-
dicionis, in qua natus esset, quam praesentis necessitatis
memor, qui interrogatus a quodam tristioris sententiae 2
auctore, quam poenam meritos Privernates censeret „eam“
inquit, „quam merentur, qui se libertate dignos censent.“
cuius cum feroci responso infestiores factos videret con- 3
sul eos, qui ante Privernatium causam inpugnabant, ut
ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret:
„quid, si poenam“ inquit „remittimus vobis, qualem nos 4
pacem vobiscum habituros speremus?“ „si bonam dederi-
tis“ inquit, „et fidam et perpetuam; si malam, haud diu-
turnam.“ tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem 5
quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos
populos; pars mitior senatus ad meliora responsa trahere 6
et dicere viri et liberi vocem auditam: an credi posse
ullum populum aut hominem denique in ea condicione,
cuius eum paeniteat, diutius, quam necesse sit, mansu-
rum? ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint, 7
neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem sperandam
esse. in hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit 8
animos identidem ad principes sententiarum consulares,
uti exaudiri posset a pluribus, dicendo eos demum, qui 9
nihil praeterquam de libertate cogitent, dignos esse, qui
Romani fiant. itaque et in senatu causam obtinuere, et 10
ex auctoritate patrum latum ad populum est, ut Priverna-
tibus civitas daretur. eodem anno Anxur treceni in colo- 11
niam missi sunt; bina iugera agri acceperunt.

XXII. Secutus est annus nulla re belli domive insignis, 1
P. Plautio Proculo P. Cornelio Scapula consulibus, prae- 2

terquam quod Fregellas — Sidicinorum is ager, deinde
Volscorum fuerat — colonia deducta, et populo visceratio
3 data a M. Flavio in funere matris. erant qui per speciem
honorandae parentis meritam mercedem populo solutam
interpretarentur, quod eum die dicta ab aedilibus crimine
4 stupratae matris familiae absolvisset. data visceratio in
praeteritam iudicii gratiam honoris etiam ei causa fuit, tribunatuque
plebei proximis comitiis absens petentibus praefertur.

5 Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis
sita est. duabus urbibus populus idem habitabat. a Cumis
erant oriundi; Cumani Chalcide Euboica originem trahunt.
6 classe, qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris
eius, quod accolunt, potuere, primo in insulas Aenariam
et Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes
7 transferre. haec civitas cum suis viribus tum Samnitium
infidae adversus Romanos societati freta sive pestilentiae,
quae Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens multa
hostilia adversus Romanos agrum Campanum Falernum-
8 que incolentes fecit. igitur L. Cornelio Lentulo Q. Publilio
Philone iterum consulibus fetialibus Palaepolim ad res repetendas
missis, cum relatum esset a Graecis, gente lingua
magis strenua quam factis, ferox responsum, ex auctoritate
9 patrum populus Palaepolitanis bellum fieri iussit. inter
consules provinciis conparatis bello Graeci persequendi
Publilio evenerunt; Cornelius altero exercitu Samnitibus,
10 si qua se moverent, oppositus. fama autem erat, defectioni
Campanorum inminentes admoturos castra. ibi optumum
visum Cornelio stativa habere.

1 XXIII. Ab utroque consule exiguam spem pacis cum
Samnitibus esse certior fit senatus: Publilius duo milia
Nolanorum militum et quattuor Samnitium magis Nolanis
cogentibus quam voluntate Graecorum recepta Palaepoli
2 miserat, ** Romae conpertum dilectum indictum a magistratibus
universumque Samnium erectum ac vicinos populos,
Privernatem Fundanumque et Formianum, haud
3 ambigue sollicitari. ob haec cum legatos mitti placuisset
prius ad Samnites, quam bellum fieret, responsum redditur

ab Samnitibus ferox. ultro incusabant iniurias Romanorum,
neque eo neglegentius ea, quae ipsis obicerentur, purgabant:
haud ullo publico consilio auxiliove iuvari Graecos, nec 5
Fundanum Formianumve a se sollicitatos: quippe minime
paenitere se virium suarum, si bellum placeat. ceterum 6
non posse dissimulare aegre pati civitatem Samnitium, quod
Fregellas ex Vulscis captas dirutasque ab se restituerit Ro-
manus populus, coloniamque in Samnitium agro inposu-
erint, quam coloni eorum Fregellas appellent. eam se con- 7
tumeliam iniuriamque, ni sibi ab iis, qui fecerint, dema-
tur, ipsos omni vi depulsuros esse. cum Romanus legatus 8
ad disceptandum eos ad communes socios atque amicos
vocaret: „quid perplexe agimus?“ inquit, „nostra certa-
mina, Romani, non verba legatorum nec hominum quis-
quam disceptator, sed campus Campanus, in quo concur-
rendum est, et arma et communis Mars belli decernet.
proinde inter Capuam Suessulamque castra castris confera- 9
mus et, Samnis Romanusne imperio Italiam regant, decer-
namus.“ legati Romanorum cum se non quo hostis vo- 10
casset, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse
respondissent ***. iam Publilius inter Palaepolim Neapo-
limque loco oportune capto diremerat hostibus societatem
auxilii mutui, qua, ut quisque locus premeretur, inter se
usi fuerant. itaque cum et comitiorum dies instaret, et 11
Publilium inminentem hostium muris avocari ab spe ca-
piendae in dies urbis haud e re publica esset, actum cum
tribunis est, ad populum ferrent, ut, cum Q. Publilius 12
Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret, quoad
debellatum cum Graecis esset. L. Cornelio, quia ne eum 13
quidem in Samnium iam ingressum revocari ab impetu
belli placebat, litterae missae, ut dictatorem comitiorum
causa diceret. dixit M. Claudium Marcellum; ab eo magi- 14
ster equitum dictus Sp. Postumius. nec tamen ab dicta-
tore comitia sunt habita, quia, vitione creatus esset, in
disquisitionem venit. consulti augures vitiosum videri dic-
tatorem pronuntiaverunt. eam rem tribuni suspectam in- 15
famemque criminando fecerunt: nam neque facile fuisse
id vitium nosci, cum consul oriens de nocte silentio diceret

dictatorem, neque ab consule cuiquam publice privatimve
16 de ea re scriptum esse, nec quemquam mortalium extare, qui se vidisse aut audisse quid dicat, quod auspicium dirimeret, neque augures divinare Romae sedentes potuisse, quid in castris consuli vitii obvenisset. cui non apparere,
17 quod plebeius dictator sit, id vitium auguribus visum? haec aliaque ab tribunis nequiquam iactata; tamen ad interregnum res rediit, dilatisque alia atque alia de causa comitiis quartus decimus demum interrex L. Aemilius consules creat C. Poetelium L. Papirium Mugilanum. Cursorem in aliis annalibus invenio.

1 XXIV. Eodem anno Alexandream in Aegypto proditum conditam, Alexandrumque Epiri regem ab exule Lucano
2 interfectum sortes Dodonaei Iovis eventu adfirmasse. accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat, caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem; ibi fatis eius termi-
3 num dari. eoque ocius transmisit in Italiam, ut quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna inferna
4 accipit Thesprotius sinus. ceterum ut ferme fugiendo in media fata ruitur, cum saepe Bruttias Lucanasque legiones fudisset, Heracleam Tarentinorum coloniam, Potentiam ex Lucanis Sipontumque ** Bruttiorum ac Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset urbes, et trecentas familias inlustres in Epirum, quas obsidum nu-
5 mero haberet, misisset, haud procul Pandosia urbe inminente Lucanis ac Bruttiis finibus tris tumulos aliquantum inter se distantes insedit, ex quibus incursiones in omnem
6 partem agri hostilis faceret. et ducentos ferme Lucanorum exules circa se pro fidis habebat, ut pleraque eius generis
7 ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem. imbres continui campis omnibus inundatis cum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, inproviso hostium adventu opprimuntur; deletisque eis ad ipsius obsidionem omnes con-
8 versi. inde ab Lucanis exulibus ad suos nuntii missi sunt, pactoque reditu promissum est regem aut vivum aut mor-
9 tuum in potestatem daturos. ceterum cum delectis ipse

egregium facinus ausus per medios erumpit hostes et ducem
Lucanorum comminus congressus obtruncat; contrahens- 10
que suos ex fuga palatos pervenit ad amnem ruinis recen-
tibus pontis, quem vis aquae abstulerat, indicantem iter.
quem cum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac 11
labore miles increpans nomen abominandum fluminis:
„iure Acheros vocaris“ inquit. quod ubi ad aures accidit
regis, adiecit extemplo animum fatis suis substititque dubius,
an transiret. tum Sotimus, minister ex regiis pueris, quid 12
in tanto discrimine periculi cunctaretur interrogans, indi-
cat Lucanos insidiis quaerere locum. quos ubi respexit rex 13
procul grege facto venientes, stringit gladium et per me-
dium amnem transmittit equum; iamque in vadum egres-
sum eminus veruto Lucanus exul transfigit. lapsum inde 14
cum inhaerente telo corpus exanime detulit amnis in ho-
stium praesidia. ibi foeda laceratio corporis facta. nam-
que praeciso medio partem Consentiam misere, pars ipsis
retenta ad ludibrium. quae cum iaculis saxisque procul 15
incesseretur, mulier una ultra humanarum irarum fidem
saevienti turbae inmixta, ut parumper sustinerent precata,
flens ait virum sibi liberosque captos apud hostes esse: spe-
rare corpore regio utcumque mulcato se suos redempturam.
is finis lacerationi fuit, sepultumque Consentiae quod mem- 16
brorum reliquum fuit cura mulieris unius, ossaque Meta- 17
pontum ad hostes remissa, inde Epirum devecta ad Cleo-
patram uxorem sororemque Olympiadem, quarum mater
magni Alexandri altera, soror altera fuit. haec de Ale- 18
xandri Epirensis tristi eventu, quamquam Romano bello
fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italia bella gessit,
paucis dixisse satis sit.

XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto post 1
conditam urbem, isdem quibus ante placandis habitum est
deis. novi deinde consules iussu populi cum misissent qui 2
indicerent Samnitibus bellum, ipsi maiore conatu quam
adversus Graecos cuncta parabant. et alia nova nihil tum
animo tale agitantibus accesserunt auxilia: Lucani atque 3
Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano
populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum

4 pollicentes; foedere ergo in amicitiam accepti. eodem tem-
pore etiam in Samnio res prospere gesta. tria oppida in
potestatem venerunt, Allifae Callifae Rufrium, aliusque
ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus.
5 hoc bello tam prospere commisso alteri quoque bello, quo
Graeci obsidebantur, iam finis aderat. nam praeterquam
quod intersaeptis munimentis hostium pars parti abscisa
erat, foediora aliquanto intra muros iis, quibus hostis ter-
6 ritabat [patiebantur], et velut capti a suismet ipsis prae-
sidiis indigna iam *in* liberis quoque ac coniugibus et quae
7 captarum urbium extrema sunt patiebantur. itaque cum
et a Tarento et a Samnitibus fama esset nova auxilia ven-
tura, Samnitium plus quam vellent intra moenia esse re-
8 bantur, Tarentinorum iuventutem, Graeci Graecos, haud
minus per quos Samniti Nolanoque quam ut Romanis ho-
stibus resisterent, expectabant. postremo levissimum ma-
9 lorum deditio ad Romanos visa. Charilaus et Nymphius
principes civitatis communicato inter se consilio partes ad
rem agendam divisere, ut alter ad imperatorem Romano-
rum transfugeret, alter subsisteret ad praebendam opor-
10 tunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui ad Publilium
Philonem venit et, quod bonum faustum felix Palaepo-
litanis populoquo Romano esset, tradere se ait moenia sta-
11 tuisse. eo facto utrum ab se prodita an servata patria vi-
deatur, in fide Romana positum esse. sibi privatim nec
12 pacisci quicquam nec petere; publice petere quam pacisci
magis, ut, si successisset inceptis, cogitaret populus Ro-
manus potius, cum quanto studio periculoque reditum in
amicitiam suam esset, quam qua stultitia et temeritate de
13 officio decessum. conlaudatus ad imperatore tria milia
militum ad occupandam eam partem urbis, quam Sam-
nites insidebant, accepit; praesidio ei L. Quinctius tribu-
1 nus militum praepositus. XXVI. Eodem tempore et Nym-
phius praetorem Samnitium arte adgressus perpulerat,
ut, quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palaepo-
lim aut in Samnio esset, sineret se classe circumvehi ad
Romanum agrum, non oram modo maris, sed ipsi urbi
2 propinqua loca depopulaturum. sed ut falleret, nocte pro-

desciscendum esse extemploque naves deducendas. quod
quo maturius fieret, omnis iuventus Samnitium praeter
necessarium urbis praesidium ad litus missa. ubi dum 3
Nymphius in tenebris et multitudine semet ipsa inpe-
diente sedulo aliis alia imperia turbans terit tempus,
Charilaus ex conposito ab sociis in urbem receptus
cum summa urbis Romano milite inplesset, tolli clamo-
rem iussit; ad quem Graeci signo accepto a principibus
quievere; Nolani per aversam partem urbis via Nolam fe- 4
rente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe ut expeditior
in praesentia fuga, ita foedior, postquam periculo evase-
runt, visa, quippe qui inermes nulla rerum suarum non 5
relicta inter hostes ludibrium non externis modo, sed etiam
popularibus, spoliati atque egentes domos rediere. haud 6
ignarus opinionis alterius, qua haec proditio ab Samniti-
bus facta traditur, cum auctoribus hoc dedi, quibus dignius
credi est, tum foedus Neapolitanum — eo enim deinde
summa rei Graecorum venit — similius vero facit ipsos in
amicitiam redisse. Publilio triumphus decretus, quod satis 7
credebatur obsidione domitos hostes in fidem venisse.
duo singularia haec ei viro primum contigere: proro-
gatio imperii non ante in ullo facta et acto honore tri-
umphus.

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius orae Grae- 1
cis exortum. namque Tarentini cum rem Palaepolitanam 2
vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Ro-
manos urbe potitos accepere, velut destituti ac non qui
ipsi destituissent, increpare Palaepolitanos, ira atque in-
vidia in Romanos furere, eo etiam quod Lucanos et Apu-
los — nam utraque eo anno societas coepta est — in fidem
populi Romani venisse adlatum est: quippe propemodum 3
perventum ad se esse, iamque in eo rem fore, ut Romani
aut hostes aut domini habendi sint. discrimen profecto 4
rerum suarum in bello Samnitium eventuque eius verti.
eam solam gentem restare, nec eam ipsam satis validam,
quando Lucanus defecerit; quem revocari adhuc inpelli- 5
que ad abolendam societatem Romanam posse, si qua ars
serendis discordiis adhibeatur. haec consilia cum apud 6

cupidos rerum novandarum valuissent, ex iuventute quidam
Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares quam
honesti, inter se mulcati ipsi virgis cum corpora nuda in-
7 tulissent in civium coetum, vociferati sunt se, quod castra
Romana ingredi ausi essent, a consulibus virgis caesos
8 ac prope securi percussos esse. deformis suapte natura
res cum speciem iniuriae magis quam doli prae se ferret,
concitati homines cogunt clamore suo magistratus senatum
9 vocare, et alii circumstantes concilium bellum in Romanos
poscunt, alii ad concitandam in arma multitudinem agre-
stium discurrunt; tumultuque etiam sanos consternante
animos decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur;
10 legatique ad eam rem mittuntur. repentina res quia quam
causam nullam tam ne fidem quidem habebat, coacti a
Samnitibus et obsides dare et praesidia in loca munita ac-
11 cipere, caeci fraude et ira nihil recusarunt. dilucere deinde
brevi fraus coepit, postquam criminum falsorum auctores
Tarentum commigravere; sed amissa omni de se potestate
nihil ultra, quam ut paeniteret frustra, restabat.

1 XXVIII. Eo anno plebei Romanae velut aliud initium
libertatis factum est, quod necti desierunt: mutatum autem
ius ob unius faeneratoris simul libidinem simul crudeli-
2 tatem insignem. L. Papirius is fuit; cui cum se C. Publilius
ob aes alienum paternum nexum dedisset, quae aetas for-
maque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et con-
3 tumeliam animum accenderunt. [ut] florem aetatis eius
fructum adventicium crediti ratus, primo perlicere adu-
lescentem sermone incesto est conatus; dein, postquam
aspernabantur flagitium aures, minis territare atque iden-
4 tidem admonere fortunae; postremo, cum ingenuitatis ma-
gis quam praesentis condicionis memorem videret, nudari
5 iubet verberaque adferri. quibus laceratus iuvenis cum
se in publicum proripuisset libidinem crudelitatemque con-
6 querens faeneratoris, ingens vis hominum cum aetatis
miseratione atque indignitate iniuriae accensa, tum suae
condicionis liberumque suorum respectu, in forum atque
7 inde agmine facto ad curiam concurrit; et, cum consules
tumultu repentino coacti senatum vocarent, introeuntibus

in curiam patribus laceratum iuvenis tergum procumbentes
ad singulorum pedes ostentabant. victum eo die ob inpo- 8
tentem iniuriam unius ingens vinculum fidei; iussique con-
sules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset,
donec poenam lueret, in conpedibus aut in nervo tenere-
tur, pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obno- 9
xium esset. ita nexi soluti, cautumque in posterum, ne
necterentur.

XXIX. Eodem anno cum satis per se ipsum Samnitium 1
bellum et defectio repens Lucanorum auctoresque defec-
tionis Tarentini sollicitos haberent patres, accessit ut et
Vestinus populus Samnitibus sese coniungeret. quae res 2
sicut eo anno sermonibus magis passim hominum iactata
quam in publico ullo concilio est, ita insequentis anni con-
sulibus, L. Furio Camillo iterum Iunio Bruto Scaevae,
nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum refer-
rent. et quamquam *non* nova res erat, tamen tanta cura 3
patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque
timerent, ne aut inpunitas eorum lascivia superbiaque aut
bello poenae expetitae metu propinquo atque ira concirent
finitimos populos. et erat genus omne abunde bello Sam- 4
nitibus par, Marsi Paelignique et Marrucini, quos, si Ve-
stinus attingeretur, omnes habendos hostes. vicit tamen 5
pars, quae in praesentia videri potuit maioris animi quam
consilii; sed eventus docuit fortes fortunam iuvare. bellum 6
ex auctoritate patrum populus adversus Vestinos iussit.
provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. exer- 7
citus utroque ducti, et cura tuendorum finium hostes pro-
hibiti coniungere arma. ceterum alterum consulem L. 8
Furium, cui maior moles rerum inposita erat, morbo gravi
inplicitum fortuna bello subtraxit; iussusque dictatorem 9
dicere rei gerendae causa longe clarissimum bello ea tem-
pestate dixit L. Papirium Cursorem, a quo Q. Fabius Maxi-
mus Rullianus magister equitum est dictus, par nobile 10
rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope
ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius. ab altero 11
consule in Vestinis multiplex bellum nec usquam vario
eventu gestum est. nam et pervastavit agros et populando

atque urendo tecta hostium sataque in aciem invitos ex-
12 traxit, et ita proelio uno accidit Vestinorum res, haudqua-
quam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum
refugerent hostes, sed iam ne vallo quidem ac fossis freti
dilaberentur in oppida, situ urbium moenibusque se defen-
13 suri. postremo oppida quoque vi expugnare adortus, primo
Cutinam ingenti ardore militum a vulnerum ira, quod
haud fere quisquam integer proelio excesserat, scalis ce-
14 pit, deinde Cingiliam. utriusque urbis praedam militibus,
quod eos neque portae nec muri hostium arcuerant, con-
cessit.

1 XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est; cuius
rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum
2 est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. nam-
que Papirius dictator a pullario monitus cum ad auspicium
repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum de-
nuntiavit, ut sese loco teneret, neu absente se cum hos-
3 manum consereret. Q. Fabius cum post profectionem di-
tatoris per exploratores conperisset, perinde omnia soluta
apud hostes esse, ac si nemo Romanus in Samnio esset,
4 seu ferox adulescens indignitate accensus, quod omnia in
dictatore viderentur reposita esse, seu occasione bene ge-
rendae rei inductus, exercitu instructo paratoque profec-
tus ad Inbrinium — ita vocant locum — acie cum Sam-
5 nitibus conflixit. ea fortuna pugnae fuit, ut nihil relictum
sit, quo, si adfuisset dictator, res melius geri potuerit.
6 non dux militi, non miles duci defuit. eques etiam auc-
tore L. Cominio tribuno militum, qui aliquotiens impetu
capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit
frenos equis atque ita concitatos calcaribus permisit, ut
sustinere eos nulla vis posset: per arma, per viros late
7 stragem dedere. secutus pedes impetum equitum turbatis
hostibus intulit signa. viginti milia hostium caesa eo die
traduntur. auctores habeo bis cum hoste signa conlata
dictatore absente, bis rem egregie gestam; apud antiquis-
simos scriptores una haec pugna invenitur; in quibusdam
8 annalibus tota res praetermissa est. magister equitum, ut
ex tanta caede, multis potitus spoliis congesta in ingentem

acervum hostilia arma subdito igne concremavit, seu vo- 9
tum id deorum cuipiam fuit, seu credere libet Fabio auctori,
eo factum, ne suae gloriae fructum dictator caperet no-
menque ibi scriberet aut spolia in triumpho ferret. litte- 10
rae quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad
dictatorem missae argumentum fuere minime cum eo
communicantis laudes. ita certe dictator id factum acce-
pit, ut laetis aliis victoria parta prae se ferret iram tristi-
tiamque. misso itaque repente senatu se ex curia prori- 11
puit, tum vero non Samnitium magis legiones quam maie-
statem dictatoriam et disciplinam militarem a magistro
equitum victam et eversam dictitans, si illi inpune spretum
imperium fuisset. itaque plenus minarum iraeque profec- 12
tus in castra cum maximis itineribus isset, non tamen
praevenire famam adventus sui potuit. praecurrerant enim 13
ab urbe qui nuntiarent, dictatorem avidum poenae venire,
alternis paene verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius contione extemplo advocata obtestatus 1
milites est, ut, qua virtute rem publicam ab infestissimis
hostibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque
vicissent, ab inpotenti crudelitate dictatoris tutarentur:
venire amentem invidia, iratum virtuti alienae felicitatique; 2
furere, quod se absente res publica egregie gesta esset;
malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites quam
Romanos victoriam esse; imperium dictitare spretum, 3
tamquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugna-
tum doleat: et tunc invidia inpedire virtutem alienam vo-
luisse cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus, ne
se absente moveri possent, et nunc id furere, id aegre 4
pati, quod sine L. Papirio non inermes, non manci milites
fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit ac
non accensum dictatoris. quid illum facturum fuisse, si, 5
quod belli casus ferunt Marsque communis, adversa pugna
evenisset, qui sibi devictis hostibus, re publica bene gesta,
ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, suppli-
cium magistro equitum minetur! neque illum magistro 6
equitum infestiorem quam tribunis militum, quam centu-
rionibus, quam militibus esse. si posset, in omnes sae-

7 viturum fuisse; quia id nequeat, in unum saevire; etiam
invidiam tamquam ignem summa petere; in caput con-
silii, in ducem incurrere. si se simul cum gloria rei gestae
extinxisset, tunc victorem, velut in capto exercitu domi-
nantem, quidquid licuerit in magistro equitum, in militibus
8 ausurum. proinde adessent in sua causa omnium libertati. si
consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in tuenda
victoria videat, et salutem unius omnibus curae esse, inclina-
9 turum ad clementiorem sententiam animum. postremo se
vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique permittere.
1 XXXII. Clamor e tota contione ortus, uti bonum animum ha-
beret: neminem illi vim adlaturum salvis legionibus Romanis.
Haud multo post dictator advenit, classicoque extemplo
2 ad contionem advocavit. tum silentio facto praeco Q. Fa-
bium magistrum equitum citavit. qui simul ex inferiore
3 loco ad tribunal accessit, tum dictator: „quaero“ inquit
„de te, Q. Fabi, cum summum imperium dictatoris sit,
pareantque ei consules, regia potestas, praetores, isdem
auspiciis quibus consules creati, aequum censeas necne
4 magistrum equitum dicto audientem esse? itemque illud
interrogo, cum me incertis auspiciis profectum ab domo
scirem, utrum mihi turbatis religionibus res publica in
discrimen committenda fuerit an auspicia repetenda, ne
5 quid dubiis dis agerem? simul illud, quae dictatori religio
inpedimento ad rem gerendam fuerit, num ea magister
equitum solutus ac liber potuerit esse? sed quid ego haec
interrogo? cum, si ego tacitus abissem, tamen tibi ad vo-
luntatis interpretationem meae dirigenda tua sententia
6 fuerit. quin tu respondes, vetuerimne te quicquam rei
me absente agere, vetuerimne signa cum hostibus con-
7 ferre? quo tu imperio meo spreto, incertis auspiciis,
turbatis religionibus adversus morem militarem discipli-
namque maiorum et numen deorum ausus es cum hoste
8 confligere. ad haec, quae interrogatus es, responde, at
9 extra ea cave vocem mittas. accede, lictor.“ adversus
quae singula cum respondere haud facile esset, et nunc
quereretur eundem accusatorem capitis sui ac iudicem esse,
modo vitam sibi eripi citius quam gloriam rerum gestarum

posse vociferaretur, purgaretque se invicem atque ultro 10
accusaret, tunc Papirius redintegrata ira spoliari magistrum
equitum ac virgas et secures expediri iussit. Fabius fidem 11
militum inplorans lacerantibus vestem lictoribus ad triarios
tumultum iam [in contionem] miscentes sese recepit.
inde clamor in totam contionem est perlatus: alibi preces, 12
alibi minae audiebantur. qui proximi forte tribunali stete-
rant, quia subiecti oculis imperatoris noscitari poterant,
orabant, ut parceret magistro equitum, neu cum eo exer-
citum damnaret; extrema contio et circa Fabium globus 13
increpabant inclementem dictatorem nec procul seditione
aberant. ne tribunal quidem satis quietum erat. legati 14
circumstantes sellam orabant, ut rem in posterum diem
differret, et irae suae spatium et consilio tempus daret:
satis castigatam adulescentiam Fabii esse, satis deformatam 15
victoriam; ne ad extremum finem supplicii tenderet, neu
unico iuveni, neu patri eius clarissimo viro, neu Fabiae
genti eam iniungeret ignominiam. cum parum precibus, 16
parum causa proficerent, intueri saevientem contionem
iubebant: ita inritatis militum animis subdere ignem ac
materiam seditioni non esse aetatis, non prudentiae eius.
neminem id Q. Fabio poenam deprecanti suam vitio versu- 17
rum, sed dictatori, si occaecatus ira infestam multitudinem
in se pravo certamine movisset. postremo, ne id se gra- 18
tiae dare Q. Fabii crederet, se ius iurandum dare paratos
esse non videri e re publica in Q. Fabium eo tempore ani-
madverti. XXXIII. His vocibus cum in se magis incita- 1
rent dictatorem quam magistro equitum placarent, iussi
de tribunali descendere legati; et silentio nequiquam per 2
praeconem temptato, cum prae strepitu ac tumultu nec
ipsius dictatoris nec apparitorum eius vox audiretur, nox
velut in proelio certamini finem fecit.

Magister equitum iussus postero die adesse, cum omnes 3
adfirmarent infestius Papirium exarsurum, agitatum con-
tentione ipsa exacerbatumque, clam ex castris Romam pro-
fugit; et patre auctore M. Fabio, qui ter iam consul 4
dictatorque fuerat, vocato extemplo senatu cum maxime
conquereretur apud patres vim atque iniuriam dictatoris,

repente strepitus ante curiam lictorum summoventium audi-
5 tur, et ipse infensus aderat, postquam conperit profectum
ex castris, cum expedito equitatu secutus. iterata deinde
6 contentio, et prendi Fabium Papirius iussit. ubi cum de-
precantibus primoribus patrum atque universo senatu per-
7 staret in incepto inmitis animus, tum pater M. Fabius:
„quando quidem“ inquit „apud te nec auctoritas senatus
nec aetas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitas-
que magistri equitum a te ipso nominati valet, nec preces,
quae saepe hostem mitigavere, quae deorum iras placant,
tribunos plebis appello et provoco ad populum eumque
8 tibi, fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium, iudi-
cem fero, qui certe unus plus quam tua dictatura potest
polletque. videro, cessurusne provocationi sis, cui rex
9 Romanus Tullus Hostilius cessit.“ ex curia in contionem
itur. quo cum paucis dictator, cum omni agmine princi-
pum magister equitum *cum* escendisset, deduci eum de
10 rostris Papirius in partem inferiorem iussit. secutus pa-
ter: „bene agis“ inquit „cum eo nos deduci iussisti, unde
et privati vocem mittere possemus.“ ibi primo non tam
11 perpetuae orationes quam altercatio exaudiebantur. vincit
deinde strepitum vox et indignatio Fabi senis, increpan-
12 tis superbiam crudelitatemque Papiri: se quoque dictato-
rem Romae fuisse, nec a se quemquam, ne plebis quidem
13 hominem, non centurionem, non militem violatum; Papi-
rium tamquam ex hostium ducibus, sic ex Romano impe-
ratore victoriam et triumphum petere. quantum interesse
inter moderationem antiquorum et novam superbiam cru-
14 delitatemque! dictatorem Quinctium Cincinnatum in L.
Minucium consulem ex obsidione a se ereptum non ultra
saevisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule
15 relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui con-
tempta sua senectute et auctoritate foedissimo cum eventu
pugnasset, non solum in praesentia moderatum irae esse,
16 ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet, sed,
cum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus ha-
buisse, quem, ex collegis optione ab senatu data, socium
17 sibi imperii deligeret. nam populi quidem, penes quem

potestas omnium rerum esset, ne iram quidem umquam
atrociorem fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exer-
citus amisissent, quam ut pecunia eos multaret: capite an-
quisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo
ad eam diem esse. nunc ducibus populi Romani, quae ne 18
victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus
et iustissimos meritis triumphos intentari. quid enim tan- 19
dem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset,
si fusus fugatus castris exutus fuisset? quo ultra iram vio-
lentiamque eius excessuram fuisse, quam ut verberaret ne-
caretque? quam conveniens esse, propter Q. Fabium civi- 20
tatem in laetitia victoria, supplicationibus ac gratulationi-
bus esse, eum, propter quem deum delubra pateant, arae 21
sacrificiis fument, honore donis cumulentur, nudatum vir-
gis lacerari in conspectu populi Romani, intuentem Capi-
tolium atque arcem deosque ab se duobus proeliis haud
frustra advocatos? quo id animo exercitum, qui eius ductu 22
auspiciisque vicisset, laturum? quem luctum in castris
Romanis, quam laetitiam inter hostes fore? haec simul 23
iurgans, querens, deum hominumque fidem obtestans
et conplexus filium plurimis cum lacrumis agebat.
XXXIV. Stabat cum eo senatus maiestas, favor populi, 1
tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus; ex 2
parte altera imperium invictum populi Romani et disciplina
rei militaris et dictatoris edictum pro numine semper ob-
servatum et Manliana imperia et posthabita filii caritas
publicae utilitati iactabantur. hoc etiam L Brutum, con- 3
ditorem Romanae libertatis, antea in duobus liberis fecisse
nunc patres comes et senes faciles de alieno imperio spreto,
tamquam rei parvae, disciplinae militaris eversae iuventuti
gratiam facere. se tamen perstaturum in incepto, nec ei, 4
qui adversus dictum suum turbatis religionibus ac dubiis
auspiciis pugnasset, quicquam ex iusta poena remissurum.
maiestas imperii perpetuane esset, non esse in sua pote- 5
state: L. Papirium nihil eius deminuturum; optare, ne 6
potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione sua
Romanum imperium, neu populus in se potissimum dictato-
rem et ius dictaturae extinguat. quodsi fecisset, non L. Pa- 7

pirium, sed tribunos, sed pravum populi iudicium nequi-
quam posteros accusaturos, cum polluta semel militari dis-
ciplina non miles centurionis, non centurio tribuni, non tri-
8 bunus legati, non legatus consulis, non magister equitum
dictatoris pareat imperio, nemo hominum, nemo deorum
9 verecundiam habeat, non edicta imperatorum, non auspicia
observentur, sine commeatu vagi milites in pacato, in
hostico errent, inmemores sacramenti licentia sola se ubi
10 velint exauctorent, infrequentia deserantur signa, neque
conveniatur ad edictum nec discernatur, interdiu nocte,
aequo iniquo loco, *iussu* iniussu imperatoris pugnent, et
non signa, non ordines servent, latrocinii modo caeca et
11 fortuita pro sollemni et sacrata militia sit —: horum
criminum vos reos in omnia saecula offerte, tribuni
plebi; vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabi obicite.
1 XXXV. Stupentes tribunos et suam iam vicem magis an-
xios quam eius, cui auxilium ab se petebatur, liberavit
onere consensus populi Romani ad preces et obtestationem
versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitte-
2 ret. tribuni quoque inclinatam rem in preces subsecuti
orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano,
veniam adulescentiae Q. Fabii daret; satis eum poena-
3 rum dedisse. iam ipse adulescens, iam pater M. Fabius
contentionis obliti procumbere ad genua et iram de-
4 precari dictatoris. tum dictator silentio facto: „bene ha-
bet“ inquit, „Quirites: vicit disciplina militaris, vicit im
perii maiestas, quae in discrimine fuerunt, an ulla post
5 hanc diem essent. non noxae eximitur Q. Fabius, qui
contra edictum imperatoris pugnavit, sed noxae damnatus
donatur populo Romano, donatur tribuniciae potestati,
6 precarium, non iustum auxilium ferenti. vive, Quinte Fabi,
felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te, quam qua
paulo ante exultabas victoria; vive, id facinus ausus, cuius
tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L.
7 Papirius, veniam dedisset. mecum, ut voles, reverteris
in gratiam; populo Romano, cui vitam debes, nihil maius
praestiteris, quam si hic tibi dies satis documenti dederit,
8 ut belllo ac pace pati legitima imperia possis.“ cum se

nihil morari magistrum equitum pronuntiasset, degressum
eum templo laetus senatus, laetior populus, circumfusi ac
gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prose-
cuti sunt, firmatumque imperium militare haud minus pe- 9
riculo Q. Fabii quam supplicio miserabili adulescentis
Manlii videbatur.

Forte ita eo anno evenit, ut, quotienscumque dictator 10
ab exercitu recessisset, hostes in Samnio moverentur. cete-
rum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato,
qui castris praeerat, ne quam vim hostium magis quam
trucem dictatoris iram timeret. itaque frumentatores cum 11
circumventi ex insidiis caesi loco iniquo essent, creditum
vulgo est, subveniri eis ab legato potuisse, ni tristia edicta
exhorruisset. ea quoque ira alienavit a dictatore militum 12
animos iam ante infensos, quod inplacabilis Q. Fabio fuis-
set et, quod suis precibus negasset, eius populo Romano
veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator praeposito in urbe L. Pa- 1
pirio Crasso, magistro equitum Q. Fabio vetito quicquam
pro magistratu agere, in castra rediit, neque civibus satis
laetus adventus eius fuit nec hostibus quicquam adtulit
terroris. namque postero die, seu ignari venisse dictatorem, 2
seu, adesset an abesset, parvi facientes, instructa acie ad
castra accesserunt. ceterum tantum momenti in uno viro 3
L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsecutus mili-
tum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse pro
haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem loco ac sub- 4
sidiis, ita omni arte bellica firmavit. cessatum a milite ac
de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, inpedita
victoria est. plures Samnitium cecidere, plures Romani
vulnerati sunt. sensit peritus dux, quae res victoriae ob- 5
staret: temperandum ingenium suum esse et severitatem
miscendam comitate. itaque adhibitis legatis ipse circum 6
saucios milites inserens in tentoria caput singulosque, ut
sese haberent, rogitans curam eorum nominatim legatis
tribunisque et praefectis demandabat. rem per se popu- 7
larem ita dextere egit, ut medendis corporibus animi multo
prius militum imperatori reconciliarentur, nec quicquam

ad salubritatem efficacius fuerit, quam quod grato animo
8 ea cura accepta est. refecto exercitu cum hoste congres-
sus haud dubia spe sua militumque ita fudit fugavitque
Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa cum
9 dictatore fuerit. incessit deinde, qua duxit praedae spes,
victor exercitus, perlustravitque hostium agros nulla arma,
10 nullam vim nec apertam nec ex insidiis expertus. addebat
alacritatem, quod dictator praedam omnem edixerat mili-
tibus, nec ira magis publica quam privatum conpendium
11 in hostem acuebat. his cladibus subacti Samnites pacem
a dictatore petiere; cum quo pacti, ut singula vestimenta
12 militibus et annuum stipendium darent, cum ire ad sena-
tum iussi essent, secuturos se dictatorem responderunt,
unius eius fidei virtutique causam suam commendantes. ita
1 deductus ex Samnitibus exercitus. XXXVII. Dictator trium-
phans urbem est ingressus; et, cum se dictatura abdicare
vellet, iussu patrum, priusquam abdicaret, consules crea-
vit C. Sulpicium Longum iterum Q. Aemilium Cerretanum.
2 Samnites infecta pace, quia de condicionibus agebatur,
indutias annuas ab urbe rettulerunt; nec earum ipsarum
sancta fides fuit: adeo, postquam Papirium abisse magi-
stratu nuntiatum est, arrecti ad bellandum animi sunt.
3 C. Sulpicio Q. Aemilio — Aulium quidam annales habent
— consulibus ad defectionem Samnitium Apulum novum
bellum accessit. utroque exercitus missi. Sulpicio Samnites,
4 Apuli Aemilio sorte evenerunt. sunt qui non ipsis Apulis
bellum inlatum, sed socios eius gentis populos ab Samni-
5 tium vi atque iniuriis defensos scribant. ceterum fortuna
Samnitium, vix a se ipsis eo tempore propulsantium bel-
lum, propius ut sit vero facit, non Apulis ab Samnitibus
arma inlata, sed cum utraque simul gente bellum Roma-
6 nis fuisse. nec tamen res ulla memorabilis acta: ager
Apulus Samniumque evastatum, hostes nec hic nec illic
inventi. — Romae nocturnus terror ita ex somno trepidam
repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx moenia-
7 que et portae plena armatorum fuerint. et cum concur-
satum clamatumque ad arma omnibus locis esset, prima
luce nec auctor nec causa terroris conparuit.

Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit 8
iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut
in Tusculanos animadverteretur, quorum [eorum] ope ac
consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum
fecissent. populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis 9
Romam venit. ea multitudo veste mutata et specie reorum
tribus circuit, genibus se omnium advolvens. plus itaque 10
misericordia ad poenae veniam impetrandam quam causa
ad crimen purgandum valuit. tribus omnes praeter Polliam 11
antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verbe-
ratos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli
venire; memoriamque eius irae Tusculanis in poenae tam 12
atrocis auctores mansisse ad patrum aetatem constat, nec
quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam
ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio L. Fulvio con- 1
sulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambu-
stus magister equitum metu gravioris in Samnio belli —
conducta enim pretio a finitimis iuventus dicebatur — in-
tentiore dilectu habito egregium exercitum adversus Sam-
nites duxerunt. castra in hostico incuriose ita posita, tam- 2
quam procul abesset hostis, cum subito advenere Samni-
tium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem
Romanam inferrent. nox iam adpetebat; id prohibuit mu- 3
nimenta adoriri; nec dissimulabant orta luce postero die
facturos. dictator ubi propiorem spe dimicationem vidit, 4
ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris re-
lictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legio-
nes educit; nec tamen fallere propter propinquitatem ca-
strorum potuit. eques extemplo insecutus ita institit agmini, 5
ut, donec luscesceret, proelio abstineret; ne pedestres qui-
dem copiae ante lucem castris egressae. eques luce demum 6
ausus incursare in hostem carpendo novissimos premen-
doque iniquis ad transitum locis agmen detinuit. interim
pedes equitem adsecutus; et totis iam copiis Samnis urge-
bat. tum dictator, postquam sine magno incommodo pro- 7
gredi non poterat, eum ipsum, in quo constiterat, locum
castris dimetari iussit. id vero circumfuso undique equi-

tatu, ut vallum peteretur, opusque inciperet, fieri non po-
8 terat. itaque ubi neque eundi neque manendi copiam esse
videt, instruit aciem inpedimentis ex agmine remotis.
instruunt contra et hostes, et animis et viribus pares.
9 auxerat id maxime animos, quod ignari loco iniquo, non
hosti cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi se-
10 cuti fuerant. id aliquamdiu aequavit pugnam iam pridem
desueto Samnite clamorem Romani exercitus pati. et her-
cule illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dici-
tur certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel
concursu est sublatus, iteratus sit, neque signa promota
loco retrove recepta, neque recursum ab ulla sit parte.
11 in suo quisquis gradu obnixi urgentes scutis sine respira-
tione ac respectu pugnabant; fremitus aequalis tenorque
idem pugnae in defatigationem ultimam aut noctem spec-
12 tabat. iam viris vires, iam ferro sua vis, iam consilia
ducibus deerant, cum subito Samnitium equites, cum tur-
ma una longius provecta accepissent inpedimenta Roma-
norum procul ab armatis sine praesidio, sine munimento
13 stare, aviditate praedae impetum faciunt. quod ubi dicta-
tori trepidus nuntius adtulit: „sine modo“ inquit, „sese
praeda praepediant.“ alii deinde super alios diripi passim
ferrique fortunas militum vociferabantur. tum magistro
14 equitum accito: „vides tu“ inquit, „M. Fabi, ab hostium
equite omissam pugnam? haerent inpediti inpedimentis
15 nostris. adgredere, quod inter praedandum omni multi-
tudini evenit, dissipatos: raros equis insidentes, raros,
quibus ferrum in manu sit invenies; equosque dum praeda
onerant, caede inermes cruentamque illis praedam redde.
16 mihi legiones peditumque pugna curae erunt; penes te
equestre sit decus.“
1 XXXIX. Equitum acies, qualis [quae] esse instructissi-
ma potest, invecta in dissipatos inpeditosque hostes caede
2 omnia replet. inter sarcinas omissas repente, obiacentes
pedibus fugientium consternatorumque equorum, neque
3 pugnae neque fugae satis potentes caeduntur. tum deleto
prope equitatu hostium M. Fabius circumductis paulum
4 alis ab tergo pedestrem aciem adoritur. clamor inde no-

rus accidens et Samnitium terruit animos, et dictator, ubi
respectantes hostium antesignanos turbataque signa et
fluctuantem aciem vidit, tum appellare, tum adhortari mi-
lites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iteran-
dam secum pugnam vocare. novato clamore signa infe- 5
runtur, et quidquid progrediebantur, magis magisque tur-
batos hostes cernebant. eques ipse iam primis erat in con-
spectu, et Cornelius respiciens ad manipulos militum, quod 6
manu, quod voce poterat, monstrabat vexilla se suorum
parmasque cernere equitum. quod ubi auditum simul vi- 7
sumque est, adeo repente laboris per diem paene totum
tolerati vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si
tum integri e castris signum pugnae accepissent, concita-
verint se in hostem. nec ultra Samnis tolerare terrorem 8
equitum peditumque vim potuit: partim in medio caesi,
partim in fugam dissipati sunt. pedes restantes ac cir- 9
cumventos cecidit; ab equite fugientium strages est facta,
inter quos et ipse imperator cecidit.

Hoc demum proelium Samnitium res ita infregit, ut 10
omnibus conciliis fremerent minime id quidem mirum esse,
si inpio bello et contra foedus suscepto, infestioribus me-
rito deis quam hominibus, nihil prospere agerent: expian-
dum id bellum magna mercede luendumque esse; id re- 11
ferre tantum, utrum supplicia noxio paucorum an omnium
innoxio praebeant sanguine; audebantque iam quidam no-
minare auctores armorum. unum maxime nomen per con- 12
sensum clamantium Brutuli Papi exaudiebatur. vir nobilis
potensque erat, haud dubie proximarum iudutiarum ruptor.
de eo coacti referre praetores decretum fecerunt, ut Bru- 13
tulus Papius Romanis dederetur, et cum eo praeda omnis
Romana captivique ut Romam mitterentur, quaeque res per
fetiales ex foedere repetitae essent, secundum ius fasque
restituerentur. fetiales Romam, ut censuerunt, missi et 14
corpus Brutuli examine: ipse morte voluntaria ignominiae
se ac supplicio subtraxit. placuit cum corpore bona quoque 15
eius dedi. nihil tamen earum rerum praeter captivos ac si
qua cognita ex praeda sunt acceptum est; ceterarum rerum
inrita fuit deditio. dictator ex senatus consulto triumphavit.

1 XL. Hoc bellum a consulibus bellatum quidam aucto-
res sunt, eosque de Samnitibus triumphasse; Fabium etiam
in Apuliam processisse atque inde magnas praedas egisse.
nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius fuerit.
2 id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit, an ut
esset qui ludis Romanis, quia L. Plautius praetor gravi
morbo forte inplicitus erat, signum mittendis quadrigis
3 daret, functusque eo haud sane memorandi imperii mini-
sterio se dictatura abdicaret; nec facile est aut rem rei
4 aut auctorem auctori praeferre. vitiatam memoriam fune-
bribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum fa-
miliae ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque
5 fallenti mendacio trahunt. inde certe et singulorum gesta
et publica monumenta rerum confusa. nec quisquam
aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo
auctore stetur.

PERIOCHA LIBRI IX.

T. Veturius Spurius Postumius consules apud furcas Caudinas deducto in locum artum exercitu, cum spes nulla esset evadendi, foedere cum Samnitibus facto et sescentis equitibus Romanis obsidibus datis ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub iugum mitterentur; idemque auctore Spurio Postumio consule, qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpa tam deforme foedus ictum erat, publica fides liberaretur, cum duobus tribunis plebis et omnibus, qui foedus spoponderant, dediti Samnitibus non sunt recepti. nec multo post fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub iugum missis receptisque sescentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor flagitii prioris abolitus est. tribus duae adiectae sunt, Oufentina et Falerna. Suessa et Pontia coloniae deductae sunt. Appius Claudius censor aquam Claudiam perduxit, viam stravit quae Appia vocata est, libertinorum filios in senatum legit: ideoque, quoniam is ordo indignis inquinatus videbatur, sequentis anni consules observaverunt, quemadmodum ante proximos censores fuerat. res praeterea contra Apulos Etruscos et Umbros et Marsos et Paelignos et Aequos et Samnites, quibus foedus restitutum est, prospere gestas continet. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, aedilis curulis fuit, per forensem factionem creatus; quae cum comitia et cam-

pum turbaret et in his propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quattour tribus redacta est, quas urbanas appellavit; eaque res Fabio Maximo nomen dedit. in hoc libro mentionem habet Alexandri, qui temporibus his fuit, et aestimatis populi Romani viribus, quae tunc erant, colligit, si Alexander in Italiam traiecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore, quam de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subiecerat.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER IX.

I. Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Caudina 1
pax T. Veturio Calvino Sp. Postumio consulibus. Samni- 2
tes eo anno imperatorem C. Pontium Herrenni filium habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum
bellatorem ducemque. is, ubi legati, qui ad dedendas res 3
missi erant, pace infecta redierunt: „ne nihil actum“ inquit „hac legatione censeatis, expiatum est, quidquid ex
foedere rupto irarum in nos caelestium fuit. satis scio, 4
quibuscumque diis cordi fuit subigi nos ad necessitatem dedendi res, quae ab nobis ex foedere repetitae fuerant, is non fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis ex-
piationem spretam. quid enim ultra fieri ad placandos 5
deos mitigandosque homines potuit, quam quod nos fecimus? res hostium in praeda captas, quae belli jure nostrae
videbantur, remisimus; auctores belli, quia vivos non po- 6
tuimus, perfunctos jam fato dedidimus; bona eorum, ne quid ex contagione noxae remaneret penes nos, Romam
portavimus. quid ultra tibi, Romane, quid foederi, quid 7
diis arbitris debeo? quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram, neminem, neque populum neque privatum, fugio. quod si nihil cum potentiore 8
juris humani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices in-
tolerandae superbiae confugiam et precabor, ut iras suas 9
vertant in eos, quibus non suae redditae res, non alienae adcumulatae satis sint; quorum saevitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditionem exsatient, placari nequeant nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostra praebueri-

10 mus. justum est bellum, Samnites, quibus necessarium,
et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes.
11 proinde cum rerum humanarum maximum momentum
sit, quam propitiis rem, quam adversis agant diis, pro
certo habete priora bella adversus deos magis quam homines gessisse, hoc, quod instat, ducibus ipsis diis gesturos."

1 II. Haec non laeta magis quam vera vaticinatus, exercitu educto circa Caudium castra quam potest occultissime
2 locat. inde ad Calatiam, ubi jam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit,
pecoraque diversos alium alibi haud procul Romanis pa-
3 scere jubet praesidiis; ubi inciderint in praedatores, ut
idem omnibus sermo constet, legiones Samnitium in Apulia esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere, nec pro-
4 cul abesse, quin vi capiant. jam is [et] rumor ante de
industria volgatus venerat ad Romanos, sed fidem auxere
captivi eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat.
5 haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret,
bonis ac fidelibus sociis, simul ne Apulia omnis ad praesentem terrorem deficeret: ea modo, qua irent, consulta-
6 tio fuit. duae ad Luceriam ferebant viae, altera praeter
oram superi maris, patens apertaque, sed quanto tutior,
tanto fere longior, altera per furculas Caudinas brevior.
7 sed ita natus locus est: saltus duo alti angusti silvosique
sunt, montibus circa perpetuis inter se juncti. jacet inter
eos satis patens clausus in medio campus herbidus aquo-
8 susque, per quem medium iter est. sed antequam venias
ad eum, intrandae primae angustiae sunt, et aut eadem,
qua te insinuaveris, retro via repetenda aut, si ire porro
pergas, per alium saltum artiorem inpeditioremque eva-
9 dendum. in eum campum via alia per cavam rupem Romani demisso agmine cum ad alias angustias protinus pergerent, saeptas deiectu arborum saxorumque ingentium
objacentem molem invenere. cum fraus hostilis apparuis-
10 set, praesidium etiam in summo saltu conspicitur. citati
inde retro, qua venerant, pergunt repetere viam. eam quoque clausam sua obice armisque inveniunt. sistunt inde

gradum sine ullius imperio, stuporque omnium animos ac
velut torpor quidam insolitus membra tenet, intuentesque 11
alii alios, cum alterum quisque conpotem magis mentis ac
consilii ducerent, diu inmobiles silent. deinde ubi praeto- 12
ria consulum erigi videre et expedire quosdam utilia operi,
quamquam ludibrio fore munientes perditis rebus ac spe
omni adempta cernebant, tamen, ne culpam malis adde- 13
rent, pro se quisque nec hortante ullo nec imperante ad
muniendum versi castra propter aquam vallo circumdant,
sua ipsi opera laboremque inritum, praeterquam quod ho- 14
stes superbe increpabant, cum miserabili confessione elu-
dentes. ad consules maestos, ne advocantes quidem in 15
consilium, quando nec consilio nec auxilio locus esset, sua
sponte legati ac tribuni conveniunt, militesque ad praeto-
rium versi opem, quam vix dii inmortales ferre poterant,
ab ducibus exposcunt. III. Querentes magis quam con- 1
sultantes nox oppressit, cum pro ingenio quisque fremerent,
alius: „per obices viarum, [alius] per adversa montium,
per silvas, qua ferri arma poterunt, eamus; modo ad ho- 2
stem pervenire liceat, quem per annos jam prope triginta
vincimus: omnia aequa et plana erunt Romano in perfidum
Samnitem pugnanti," alius: „quo aut qua eamus? num 3
montes moliri sede sua paramus? dum haec inminebunt
juga, qua tu ad hostem venies? armati inermes, fortes
ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. ne ferrum
quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis, sedens
bellum conficiet." his invicem sermonibus qua cibi qua 4
quietis inmemor nox traducta est.

Ne Samnitibus quidem consilium in tam laetis suppe-
tebat rebus. itaque universi Herennium Pontium, patrem
imperatoris, per litteras consulendum censent. jam is gra- 5
vis annis non militaribus solum sed civilibus quoque abs-
cesserat muneribus; in corpore tamen adfecto vigebat vis
animi consiliique. is ubi accepit ad furculas Caudinas inter 6
duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab
nuntio filii censuit omnes inde quam primum inviolatos
dimittendos. quae ubi spreta sententia est iterumque 7
eodem remeante nuntio consulebatur, censuit ad unum

8 omnes interficiendos. quae ubi tam discordia inter se velut
ex ancipiti oraculo responsa data sunt, quamquam filius
ipse in primis jam animum quoque patris consenuisse in
adfecto corpore rebatur, tamen consensu omnium victus
9 est, ut ipsum in consilium acciret. nec gravatus senex
plaustro in castra dicitur advectus vocatusque in consilium
ita ferme locutus esse, ut nihil sententiae suae mutaret,
10 causas tantum adiceret: priore se consilio, quod optimum
duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium
perpetuam firmare pacem amicitiamque; altero consilio in
multas aetates, quibus amissis duobus exercitibus haud
facile receptura vires Romana res *esset* bellum differre;
11 tertium nullum consilium esse. cum filius aliique princi-
pes percunctando exsequerentur, quid, si media via consilii
caperetur, ut et dimitterentur incolumes et leges iis jure
12 belli victis inponerentur: „ista quidem sententia“ inquit
„ea est, quae neque amicos parat nec inimicos tollit. ser-
vate modo quos ignominia inritaveritis: ea est Romana
13 gens, quae victa quiescere nesciat. vivet semper in pecto-
ribus illorum quidquid istuc praesens necessitas inusserit,
nec eos ante multiplices poenas expetitas a vobis quiescere
sinet.“

1 IV. Neutra sententia accepta Herennius domum e ca-
stris est avectus. et in castris Romanis cum frustra multi
conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum
2 inopia esset, victi necessitate legatos mittunt, qui primum
pacem aequam peterent; si pacem non inpetrarent, uti
3 provocarent ad pugnam. tum Pontius debellatum esse re-
spondit, et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam
fateri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub jugum
missurum; alias condiciones pacis aequas victis ac victori-
4 bus fore: si agro Samnitium decederetur, coloniae abdu-
cerentur, suis inde legibus Romanum ac Samnitem aequo
5 foedere victurum. his condicionibus paratum se esse foedus
cum consulibus ferire; si quid eorum displiceat, legatos
6 redire ad se vetuit. haec cum legatio renuntiaretur, tan-
tus gemitus omnium subito exortus est tantaque maestitia
incessit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiare-

tur omnibus eo loco mortem oppetendam esse. cum diu 7
silentium fuisset, nec consules aut pro foedere tam turpi
aut contra foedus tam necessarium hiscere possent, tum
L. Lentulus, qui [tum] princeps legatorum virtute atque
honoribus erat: „patrem meum“ inquit, „consules, saepe 8
audivi memorantem se in Capitolio unum non fuisse aucto-
rem senatui redimendae auro a Gallis civitatis, quando nec
fossa valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum
hoste clausi essent et erumpere, si non sine magno peri-
culo, tamen sine certa pernicie possent. quod si, illis ut 9
decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, quo saepe
modo obsessi in obsidentes eruperunt, ita nobis aequo aut
iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset,
non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset.
equidem mortem pro patria praeclaram esse fateor, et me 10
vel devovere pro populo Romano legionibusque vel in me-
dios me inmittere hostes paratus sum: sed hic patriam vi- 11
deo, hic quidquid Romanarum legionum est. quae nisi
pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent, quod
morte sua servent? tecta urbis, dicat aliquis, et moenia 12
et eam turbam, a qua urbs incolitur. immo hercule pro-
duntur ea omnia deleto hoc exercitu, non servantur. quis
enim ea tuebitur? inbellis videlicet atque inermis multi-
tudo. tam hercule, quam a Gallorum impetu defendit. an 13
a Veiis exercitum Camillumque ducem inplorabunt? hic 14
omnes spes opesque sunt, quas servando patriam serva-
mus, dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus.
at foeda atque ignominiosa deditio est. sed ea caritas pa- 15
triae est, ut tam ignominia eam quam morte nostra, si
opus sit, servemus. subeatur ergo ista, quantacumque est, 16
indignitas, et pareatur necessitati, quam ne dii quidem su-
perant. ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro
maiores vestri redemerunt.“

V. Consules profecti ad Pontium in conloquium, cum 1
de foedere victor agitaret, negarunt iniussu populi foedus
fieri posse nec sine fetialibus caerimoniaque alia sollemni.
itaque non, ut vulgo credunt, Claudiusque etiam scribit, 2
foedere pax Caudina, sed per sponsionem facta est. quid 3

enim aut sponsoribus in foedere opus esset aut obsidibus,
ubi precatione res transigitur, per quem populum fiat, quo
minus legibus dictis stetur, ut eum ita Juppiter feriat,
4 quemadmodum a fetialibus porcus feriatur. spoponderunt
consules, legati, quaestores, tribuni militum, nominaque
omnium, qui spoponderunt, extant, ubi, si ex foedere
acta res esset, praeterquam duorum fetialium non exta-
5 rent; et propter necessariam foederis dilationem obsides
etiam sescenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto
6 non staretur. tempus inde statutum tradendis obsidibus
exercituque inermi mittendo. redintegravit luctum in ca-
stris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus,
7 quorum temeritate in eum locum deducti essent, quorum
ignavia foedius inde, quam venissent, abituri: illis non du-
cem locorum, non exploratorem fuisse; beluarum modo
8 caecos in foveam lapsos. alii alios intueri; contemplari
arma mox tradenda et inermes futuras dextras obnoxiaque
corpora hosti; proponere sibimet ipsi ante oculos jugum
hostile et ludibria victoris et vultus superbos et per ar-
9 matos inermium iter, inde foedi agminis miserabilem viam
per sociorum urbes, reditum in patriam ad parentes, quo
10 saepe ipsi majoresque eorum triumphantes venissent. se
solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos; sibi non
stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre;
11 sibi nequiquam animos datos. haec frementibus hora fa-
talis ignominiae advenit, omnia tristiora experiundo fac-
tura, quam quae praeceperant animis.
12 Jam primum cum singulis vestimentis inermes extra
vallum exire jussi, et primi traditi obsides atque in custo-
13 diam abducti, tum a consulibus abire lictores jussi palu-
damentaque detracta: tantam *id* inter ipsos, qui paullo ante
eos execrantes dedendos lacerandosque censuerant, mise-
14 rationem fecit, ut suae quisque condicionis oblitus ab illa
deformatione tantae majestatis velut ab nefando spectaculo
1 averteret oculos. VI. Primi consules prope seminudi sub
jugum missi, tum ut quisque gradu proxumus erat, ita
2 ignominiae objectus, tum deinceps singulae legiones. cir-
cumstabant armati hostes exprobrantes eludentesque; gla-

dii etiam plerisque intentati et vulnerati quidam necatique,
si vultus eorum indignitate rerum acrior victorem offen-
disset. ita traducti sub jugum et, quod paene gravius erat, 3
per hostium oculos cum e saltu evasissent, etsi velut ab
inferis extracti tum primum lucem aspicere visi sunt, ta-
men ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte
tristior fuit. itaque cum ante noctem Capuam pervenire 4
possent, incerti de fide sociorum et quod pudor praepe-
diebat, circa viam haud procul Capua omnium egena cor-
pora humi prostraverunt. quod ubi est Capuam nuntiatum, 5
evincit miseratio justa sociorum superbiam ingenitam Cam-
panis. confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores; 6
arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benigne
mittunt, et venientibus Capuam cunctus senatus populus- 7
que obviam egressus justis omnibus hospitalibus privatis-
que et publicis fungitur officiis. neque illis sociorum co- 8
mitas vultusque benigni et adloquia non modo sermonem
elicere, sed ne ut oculos quidem attollerent aut consolantes
amicos contra intuerentur efficere poterant: adeo super 9
maerorem pudor quidam fugere conloquia et coetus ho-
minum cogebat. postero die cum juvenes nobiles, missi a 10
Capua, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequeren-
tur, revertissent, vocatique in curiam percunctantibus majo- 11
ribus natu multo sibi maestiores et abjectioris animi visos re-
ferrent: adeo silens ac prope mutum agmen incessisse; iacere 12
indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos,
non reddere salutem salutantibus, ** non dare responsum,
non hiscere quemquam prae metu potuisse tamquam feren-
tibus adhuc cervicibus jugum, sub quod emissi essent,
habere Samnites victoriam non praeclaram solum, sed etiam 13
perpetuam: cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gal-
los, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem
ferociamque: — VII. cum haec dicerentur audirenturque 1
et deploratum paene Romanum nomen in consilio sociorum
fidelium esset, dicitur Ofillius Calavius Ovi filius, clarus 2
genere factisque, tum etiam aetate verendus, longe aliter
se habere rem dixisse: silentium illud obstinatum fixosque 3
in terram oculos et surdas ad omnia solacia aures et pu-

dorem intuendae lucis ingentem molem irarum ex alto
4 animi cientis indicia esse. aut Romana se ignorare ingenia
aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores ge-
mitusque excitaturum, Caudinaeque pacis aliquanto Sam-
5 nitibus quam Romanis tristiorem memoriam fore: quippe
suos quemque eorum animos habiturum, ubicumque con-
gressuri sint; saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore.
6 Jam Romae etiam sua infamis clades erat. obsessos
primum audierunt; tristior deinde ignominiosae pacis ma-
7 gis quam periculi nuntius fuit. ad famam obsidionis di-
lectus haberi coeptus erat; dimissus deinde auxiliorum ap-
paratus, postquam deditionem tam foede factam acce-
perunt; extemploque sine ulla publica auctoritate consen-
8 sum in omnem formam luctus est: tabernae circa forum
clausae justitiumque in foro sua sponte coeptum prius
9 quam indictum, lati clavi, anuli aurei positi; paene mae-
stior exercitu ipso civitas esse, nec ducibus solum atque
auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam
10 milit s odisse et negare urbe tectisve accipiendos. quam
concitationem animorum fregit adventus exercitus etiam
iratis miserabilis. non enim tamquam in patriam rever-
tentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultu-
11 que ingressi sero in urbem ita se in suis quisque tectis
abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo
12 eorum forum aut publicum aspicere vellet. consules in
privato abditi nihil pro magistratu agere, nisi quod ex-
pressum senatus consulto est, ut dictatorem dicerent comi-
13 tiorum causa. Q. Fabium Ambustum dixerunt et P. Aelium
14 Paetum magistrum equitum. quibus vitio creatis suffecti
M. Aemilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister
equitum. nec per eos comitia habita, et, quia taedebat po-
pulum omnium magistratuum ejus anni, res ad interregnum
15 rediit. interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus.
is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium
Cursorem iterum haud dubio consensu civitatis, quod nulli
ea tempestate duces clariores essent.
1 VIII. Quo creati sunt die, eo — sic enim placuerat
patribus — magistratum inierunt, sollemnibusque senatus

consultis perfectis de pace Caudina rettulerunt; et Publi- 2
lius, penes quem fasces erant: „dic, Sp. Postumi“ inquit.
qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub jugum missus
erat: „haud sum ignarus“ inquit, „consules, ignominiae, 3
non honoris causa me primum excitatum jussumque dicere,
non tamquam senatorem, sed tamquam reum qua infelicis
belli qua ignominiosae pacis. ego tamen, quando neque de 4
noxa nostra neque de poena rettulistis, omissa defensione,
quae non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum
humanarum necessitatiumque, sententiam de eo, de quo
rettulistis, paucis peragam. quae sententia testis erit, mi-
hine an legionibus vestris pepercerim, cum me seu turpi
seu necessaria sponsione obstrinxi; qua tamen, quando in- 5
jussu populi facta est, non tenetur populus Romanus, nec
quicquam ex ea praeterquam corpora nostra debentur Sam-
nitibus. dedamur per fetiales nudi vinctique; exsolvamus 6
religione populum, si qua obligavimus, ne quid divini hu-
manive obstet, quo minus justum piumque de integro
ineatur bellum. interea consules exercitum scribere ar- 7
mare educere placet, nec prius ingredi hostium fines, quam
omnia justa in deditionem nostram perfecta erunt. vos, 8
dii inmortales, precor quaesoque, si vobis non fuit cordi
Sp. Postumium T. Veturium consules cum Samnitibus pro-
spere bellum gerere, at vos satis habeatis vidisse nos sub 9
jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre
nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium
nostris capitibus excipientes; novos consules legionesque 10
Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia
ante nos consules bella gesta sunt.“ quae ubi dixit, tanta 11
simul admiratio miseratioque viri incessit homines, ut modo
vix crederent illum eundem esse Sp. Postumium, qui auc-
tor tam foedae pacis fuisset, modo miserarentur, quod vir 12
talis etiam praecipuum apud hostes supplicium passurus
esset ob iram diremptae pacis.

Cum omnes laudibus modo prosequentes virum in sen- 13
tentiam ejus pedibus irent, temptata paulisper intercessio
est ab L. Livio et Q. Maelio tribunis plebis, qui neque ex- 14
solvi religione populum aiebant deditione sua, nisi omnia

Samnitibus, qualia apud Caudium fuissent, restituerentur,
15 neque se pro eo, quod spondendo pacem servassent exer-
citum populi Romani, poenam ullam meritos esse, neque
ad extremum, cum sacrosancti essent, dedi hostibus vio-
1 larive posse. IX. Tum Postumius: „dedite interea [de-
dite]“ inquit „profanos nos, quos salva religione potestis;
2 dedetis deinde et istos sacrosanctos, cum primum magi-
stratu abierint, sed, si me audiatis, priusquam dedantur,
hic in comitio virgis caesos, hanc iam ut intercalatae poe-
3 nae usuram habeant. nam quod deditione nostra negant
exsolvi religione populum, id istos magis, ne dedantur,
quam quia ita se res habeat, dicere, quis adeo iuris fetia-
4 lium expers est, qui ignoret? neque ego infitias eo, patres
conscripti, tam sponsiones quam foedera sancta esse apud
eos homines, apud quos iuxta divinas religiones fides hu-
mana colitur; sed iniussu populi nego quicquam sanciri
5 posse, quod populum teneat. an, si eadem superbia, qua
sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coegissent
nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, deditum
populum Romanum vos, tribuni, diceretis et hanc urbem,
6 templa, delubra, fines, aquas Samnitium esse? omitto
deditionem, quoniam de sponsione agitur: quid tandem?
si spopondissemus urbem hanc relicturum populum Roma-
manum, si incensurum, si magistratus, si senatum, si le-
ges non habiturum, si sub regibus futurum. di meliora,
inquis. atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum
7 levat. si quid est, in quo obligari populus possit, in om-
nia potest. et ne illud quidem, quod quosdam forsitan
moveat, refert, consul an dictator an praetor spoponderit.
8 et hoc ipsi etiam Samnites iudicaverunt, quibus non fuit
satis consules spondere, sed legatos quaestores tribunos
9 militum spondere coegerunt. nec a me nunc quisquam
quaesiverit, quid ita spoponderim, cum id nec consulis
ius esset, nec illis spondere pacem, quae mei non erat
arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, possem.
10 nihil ad Caudium, patres conscripti, humanis consiliis ge-
stum est: dii inmortales et vestris et hostium imperatori-
11 bus mentem ademerunt. nec nos in bello satis cavimus,

et illi male partam victoriam male perdiderunt, dum vix
locis, quibus vicerant, credunt, dum quacumque condi-
cione arma viris in arma natis auferre festinant. an, si 12
sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo
ad consultandum accersunt, mittere Romam legatos? cum
senatu, cum populo de pace ac foedere agere? tridui iter 13
expeditis erat; interea in indutiis res fuisset, donec ab
Roma legati aut victoriam illis certam aut pacem adferrent.
ea demum sponsio esset, quam populi iussu spopondisse-
mus. sed neque vos tulissetis, nec nos spopondissemus, 14
nec fas fuit alium rerum exitum esse, quam ut illi velut
somnio laetiore, quam quod mentes eorum capere possent,
nequiquam eluderentur, et nostrum exercitum eadem, quae 15
inpedierat, fortuna expediret, vanam victoriam vanior in-
ritam faceret pax, sponsio interponeretur, quae neminem
praeter sponsorem obligaret. quid enim vobiscum, patres 16
conscripti, quid cum populo Romano actum est? quis vos
appellare potest, quis se a vobis dicere deceptum? hostis
an civis? hosti nihil spopondistis, civem neminem spon-
dere pro vobis iussistis. nihil ergo vobis nec nobiscum est, 17
quibus nihil mandastis, nec cum Samnitibus, cum quibus
nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus rei satis locu- 18
pletes in id, quod nostrum est, in id, quod praestare possu-
mus, corpora nostra et animos: in haec saeviant, in haec
ferrum, in haec iras acuant. quod ad tribunos attinet, con- 19
sulite, utrum praesens deditio eorum fieri possit, an in diem
differatur: nos interim, T. Veturi vosque ceteri, vilia haec
capita luendae sponsionis feramus, et nostro supplicio li-
beremus Romana arma." X. Movit patres conscriptos 1
cum causa tum auctor, nec ceteros solum, sed tribunos
etiam plebei, ut se in senatus dicerent fore potestate.
magistratu inde se extemplo abdicaverunt, traditique fetia- 2
libus cum ceteris Caudium ducendi. hoc senatus consulto
facto lux quaedam adfulsisse civitati visa est. Postumius 3
in ore erat, eum laudibus ad caelum ferebant, devotioni
P. Decii consulis, aliis claris facinoribus aequabant: emer- 4
sisse civitatem ex obnoxia pace illius consilio et opera;
ipsum se cruciatibus et hostium irae offerre piaculaque pro

5 populo Romano dare. arma cuncti spectant et bellum: en
umquam futurum, ut congredi armatis cum Samnite liceat?
6 In civitate ira odioque ardente dilectus prope omnium
voluntariorum fuit. rescriptae ex eodem milite novae le-
7 giones, ductusque ad Caudium exercitus. praegressi fetia-
les ubi ad portam venere, vestem detrahi pacis sponsoribus
iubent, manus post tergum vinciri. cum apparitor vere-
cundia maiestatis Postumi laxe vinciret: „quin tu“ inquit
8 „adducis lorum, ut iusta fiat deditio? tum ubi in coetum
Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius
9 Arvina fetialis ita verba fecit: „quandoque hisce homines
iniussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri spopon-
derunt atque ob eam rem noxam nocuerunt, ob eam rem,
quo populus Romanus scelere inpio sit solutus, hosce homi-
10 nes vobis dedo.“ haec dicenti fetiali Postumius genu femur
quanta maxime poterat vi perculit, et clara voce ait se Sam-
nitem civem esse, illum legatum fetialem a se contra ius gen-
1 tium violatum: eo iustius bellum gesturos. XI. Tum Pontius:
„nec ego istam deditionem accipiam“ inquit, „nec Sam-
2 nites ratam habebunt. quin tu, Spuri Postumi, si deos esse
censes, aut omnia inrita facis aut pacto stas? Samniti po-
pulo omnes, quos in potestate habuit, aut pro iis pax debetur.
3 sed quid ego te appello, qui te captum victori cum qua potes
fide restituis? populum Romanum appello, quem si spon-
sionis ad furculas Caudinas factae paenitet, restituat le-
4 giones intra saltum, quo saeptae fuerunt. nemo quemquam
deceperit, omnia pro infecto sint, recipiant arma, quae per
pactionem tradiderunt, redeant in castra sua, quidquid
pridie habuerunt, quam in conloquium est ventum, habe-
ant: tum bellum et fortia consilia placeant, tum sponsio
5 et pax repudietur. ea fortuna, iis locis, quae ante pacis
mentionem habuimus, geramus bellum, nec populus Ro-
manus consulum sponsionem nec nos fidem populi Ro-
6 mani accusemus. numquamne causa defiet, cur victi pacto
non stetis? obsides Porsinnae dedistis: furto eos subduxi-
7 stis; auro civitatem a Gallis redemistis: inter accipiendum
aurum caesi sunt; pacem nobiscum pepigistis, ut legiones
vobis captas restitueremus: eam pacem inritam facitis.

et semper aliquam fraudi speciem iuris inponitis. non 8
probat populus Romanus ignominiosa pace legiones ser-
vatas? pacem sibi habeat, legiones captas victori resti-
tuat: hoc fide, hoc foederibus, hoc fetialibus caerimoniis
dignum erat. ut quidem tu quod petisti per pactionem 9
habeas, tot cives incolumes, ego pacem, quam hos tibi
remittendo pactus sum, non habeam, hoc tu, A. Cor-
neli, hoc vos, fetiales, iuris gentibus dicitis? ego vero
istos, quos dedi simulatis, nec accipio nec dedi arbitror, 10
nec moror, quo minus in civitatem obligatam sponsione
commissa iratis omnibus diis, quorum eluditur numen,
redeant. gerite bellum, quando Sp. Postumius modo 11
legatum fetialem genu perculit. ita dii credent Sam-
nitem civem Postumium, non civem Romanum esse, et
a Samnite legatum Romanum violatum: eo vobis iustum
in nos factum esse bellum. haec ludibria religionum non 12
pudere in lucem proferre, et vix pueris dignas ambages
senes ac consulares fallendae fidei exquirere! i, lictor, 13
deme vincla Romanis; moratus sit nemo, quo minus, ubi
visum fuerit, abeant.“ et illi quidem forsitan et publica,
sua certe liberata fide ab Caudio in castra Romana invio-
lati redierunt. XII. Samnitibus pro superba pace infe- 1
stissimum cernentibus renatum bellum omnia, quae deinde
evenerunt, non in animis solum, sed prope in oculis esse, 2
et sero ac nequiquam laudare senis Pontii utraque con-
silia, inter quae se media lapsos victoriae possessionem
pace incerta mutasse, et beneficii et maleficii occasione
amissa pugnaturos cum eis, quos potuerint in perpetuum
vel inimicos tollere vel amicos facere. adeoque nullodum 3
certamine inclinatis viribus post Caudinam pacem animi
mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium
quam Pontium incruenta victoria inter Samnites faceret,
et geri posse bellum Romani pro victoria certa haberent, 4
Samnites simul rebellasse et vicisse crederent Romanum.

Inter haec Satricani ad Samnites defecerunt, et Fre- 5
gellae colonia necopinato adventu Samnitium — fuisse et
Satricanos cum iis satis constat — nocte occupata est.
timor inde mutuus utrosque usque ad lucem quietos te-

6 nuit; lux pugnae initium fuit, quam aliquamdiu aequam,
et quia pro aris ac focis dimicabatur, et quia ex tectis ad-
iuvabat inbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt.
7 fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri praeconis
passi sunt incolumem abiturum, qui arma posuisset. ea
spes remisit a certamine animos, et passim arma iactari
8 coepta. pertinacior pars armata per aversam portam eru-
pit tutiorque eis audacia fuit quam incautus ad credendum
ceteris pavor, quos circumdatos igni, nequiquam deos
fidemque invocantes, Samnites concremaverunt.
9 Consules inter se partiti provincias, Papirius in Apu-
liam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad
Caudium dati custodiebantur, Publilius in Samnio substitit
10 adversus Caudinas legiones. distendit ea res Samnitium
animos, quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret
hostis, nec manere, ne Luceria interim amitteretur, satis
11 audebant. optimum visum est committere rem fortunae et
transigere cum Publilio certamen. itaque in aciem copias
1 educunt. XIII. Adversus quos Publilius consul cum di-
micaturus esset, prius adloquendos milites ratus contionem
advocari iussit. ceterum sicut ingenti alacritate ad prae-
torium concursum est, ita prae clamore poscentium pu-
2 gnam nulla adhortatio imperatoris audita est: suus cuique
animus memor ignominiae adhortator aderat. vadunt igi-
tur in proelium urgentes signiferos, et, ne mora in con-
cursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset,
pila velut dato ad id signo abiciunt strictisque gladiis
3 cursu in hostem feruntur. nihil illic imperatoriae artis
ordinibus aut subsidiis locandis fuit; omnia ira militaris
4 prope vesano impetu egit. itaque non fusi modo hostes
sunt, sed ne castris quidem suis fugam inpedire ausi Apu-
liam dissipati petiere; Luceriam tamen coacto rursus in
5 unum agmine est perventum. Romanos ira eadem, quae
per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit.
ibi plus quam in acie sanguinis ac caedis factum, praedae-
que pars maior ira corrupta.
6 Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis
pervenerat Arpos per omnia pacata Samnitium magis in-

iuriis et odio quam beneficio ullo populi Romani. nam 7
Samnites ea tempestate in montibus vicatim habitantes
campestria et maritima loca contempto cultorum molliore
atque, ut evenit fere, locis simili genere ipsi montani at-
que agrestes depopulabantur. quae regio si fida Samniti- 8
bus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus ne-
quisset, aut interiecta inter Romam et Arpos penuria re-
rum omnium exclusos a commeatibus absumpsisset. tum 9
quoque profectos inde ad Luceriam, iuxta obsidentes ob-
sessosque, inopia vexavit. omnia ab Arpis Romanis suppe-
ditabantur, ceterum adeo exigue, ut militi occupato statio-
nibus vigiliisque et opere eques folliculis in castra ab Arpis
frumentum veheret, interdum occursu hostium cogeretur 10
abiecto ex equo frumento pugnare. obsessis prius, quam
alter consul victore exercitu advenit, et commeatus ex mon-
tibus Samnitium invecti erant et auxilia intromissa. artiora 11
omnia adventus Publilii fecit, qui obsidione delegata in curam
collegae vagus per agros cuncta infesta commeatibus hosti-
um fecerat: itaque cum spes nulla esset diutius obsessos in- 12
opiam laturos, coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habe-
bant, undique contractis viribus signa cum Papirio conferre.

XIV. Per id tempus parantibusque utrisque se ad 1
proelium legati Tarentini interveniunt denuntiantes Sam-
nitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros ste-
tisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se
pro alteris pugnaturos. ea legatione Papirius audita per- 2
inde ac motus dictis eorum cum collega se communi-
caturum respondit, accitoque eo, cum tempus omne in
apparatu pugnae consumpsisset, conlocutus de re haud
dubia, signum pugnae proposuit. agentibus divina huma- 3
naque, quae adsolent, cum acie dimicandum est, consu-
libus Tarentini legati occursare responsum expectantes,
quibus Papirius ait: „auspicia secunda esse, Tarentini, 4
pullarius nuntiat, litatum praeterea est egregie: auctoribus
diis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur.“ signa 5
inde ferri iussit et copias eduxit, vanissimam increpans
gentem, quae, suarum inpotens rerum prae domesticis
seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere

6 aequum censeret. Samnites ex parte altera cum omnem
curam belli remisissent, quia aut pacem vere cupiebant,
aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent,
cum instructos repente ad pugnam Romanos conspexissent,
7 vociferari se in auctoritate Tarentinorum manere nec de-
scendere in aciem nec extra vallum arma ferre; deceptos
potius, quodcumque casus ferat, passuros, quam ut spre-
8 visse pacis auctores Tarentinos videantur. accipere se
omen consules aiunt et eam precari mentem hostibus, ut
9 ne vallum quidem defendant. ipsi inter se partitis copiis
succedunt hostium munimentis, et simul undique adorti,
cum pars fossas explerent, pars vellerent vallum atque
in fossas proruerent, nec virtus modo insita sed ira
10 etiam exulceratos ignominia stimularet animos, castra
invasere, et pro se quisque, non haec furculas nec Cau-
dium nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbe
vicisset, sed Romanam virtutem, quam nec vallum nec
11 fossae arcereut, memorantes, caedunt pariter resistentes
fusosque, inermes atque armatos, servos liberos, puberes
12 inpubes, homines iumentaque; nec ullum superfuisset
animal, ni consules receptui signum dedissent, avidosque
caedis milites e castris hostium imperio ac minis expulis-
13 sent. itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem
14 irae confestim oratio habita est, ut doceretur miles minime
cuiquam militum consules odio in hostis cessisse aut ces-
suros, quin duces sicut belli, ita insatiabilis supplicii futu-
ros fuisse, ni respectus equitum sescentorum, qui Luceriae
15 obsides tenerentur praepedisset animos, ne desperata ve-
nia hostes caecos in supplicia eorum ageret, perdere prius
16 quam perire optantes. laudare ea milites laetarique obviam
itum irae suae esse, ac fateri omnia patienda potius, quam
proderetur salus tot principum Romanae iuventutis.
1 XV. Dimissa contione consilium habitum, omnibusne
copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli
2 circa, gens dubiae ad id voluntatis, temptarentur. Publi-
lius consul ad peragrandam profectus Apuliam aliquot
expeditione una populos aut vi subegit aut condicionibus
3 in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Lu-

ceriae restiterat, brevi ad spem eventus respondit. nam
insessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio sub-
vehebantur, fame domiti Samnites, qui Luceriae in prae-
sidio erant, legatos misere ad consulem Romanum, ut
receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret ob-
sidione. iis Papirius ita respondit: debuisse eos Pontium 4
Herenni filium, quo auctore Romanos sub iugum misis-
sent, consulere, quid victis patiendum censeret. ceterum 5
quoniam ab hostibus in se aequa statui quam in se ipsi
ferre maluerint, nuntiare Luceriam iussit, arma sarcinas
iumenta multitudinem omnem inbellem intra moenia re-
linquerent; militem se cum singulis vestimentis sub iugum 6
missurum, ulciscentem inlatam, non novam inferentem
ignominiam. nihil recusatum. septem milia militum sub 7
iugum missa, praedaque ingens Luceriae capta receptis
omnibus signis armisque, quae ad Caudium amissa erant,
et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis,
quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dede-
rant. haud ferme alia mutatione subita rerum clarior vic- 8
toria populi Romani est, si quidem etiam, quod quibusdam
in annalibus invenio, Pontius Herenni filius, Samnitium
imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub iugum
cum ceteris est missus. ceterum id minus miror, obscu- 9
rum esse de hostium duce dedito missoque, id magis mi-
rabile est ambigi, Luciusne Cornelius dictator cum L. Pa-
pirio Cursore magistro equitum eas res ad Caudium atque
inde Luceriam gesserit, ultorque unicus Romanae ignominiae 10
haud sciam an iustissimo triumpho ad eam aetatem secundum
Furium Camillum triumphaverit, an consulum Papiriique
praecipuum id decus sit. sequitur hunc errorem alius 11
error, Cursorne Papirius proximis comitiis cum Q. Aulio
Cerretano iterum ob rem bene gestam Luceriae continuato
magistratu consul tertium creatus sit, an L. Papirius Mu-
gilanus, et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit iam inde per consules reliqua belli 1
perfecta. Aulius cum Frentanis uno secundo proelio de-
bellavit, urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies,
obsidibus imperatis in deditionem accepit. pari fortuna 2

consul alter cum Satricanis, qui cives Romani post Cau-
dinam cladem ad Samnites defecerant praesidiumque eo-
3 rum in urbem acceperant, rem gessit. nam cum ad moe-
nia Satrici admotus esset exercitus, legatisque missis ad
pacem cum precibus petendam triste responsum ab con-
sule redditum esset, nisi praesidio Samnitium interfecto
aut tradito ne ad se remearent, plus ea voce quam armis
4 inlatis terroris colonis iniectum. itaque subinde execun-
tur quaerendo a consule legati, quonam se pacto paucos
et infirmos crederet praesidio tam valido et armato vim
adlaturos. ab isdem consilium petere iussi, quibus aucto-
5 ribus praesidium in urbem accepissent, discedunt, aegre-
que impetrato, ut de ea re consuli senatum responsaque
6 ad se referri sineret, ad suos redeunt. duae factiones se-
natum distinebant, una, cuius principes erant defectionis
a populo Romano auctores, altera fidelium civium. cer-
tatum ab utrisque tamen est, ut ad reconciliandam pacem
7 consuli opera navaretur. pars altera, cum praesidium
Samnitium, quia nihil satis praeparati erat ad obsidionem
tolerandam, excessurum proxima nocte esset, enuntiare
consuli satis habuit, qua noctis hora quaque porta et quam
8 in viam egressurus hostis foret; altera, quibus invitis de-
scitum ad Samnites erat, eadem nocte portam etiam con-
suli aperuerunt armatosque clam [nocte] in urbem accepe-
9 runt. ita duplici proditione et praesidium Samnitium in-
sessis circa viam silvestribus locis necopinato oppressum
est, et ab urbe plena hostium clamor sublatus; momento-
que unius horae caesus Samnis, Satricanus captus, et
10 omnia in potestate consulis erant. qui quaestione habita,
quorum opera defectio esset facta, quos sontes conperit
virgis caesos securi percussit, praesidioque valido inposito
11 arma Satricanis ademit. inde ad triumphum decessisse
Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Luce-
riam receptam Samnitesque sub iugum missos auctores
12 sunt. et fuit vir haud dubie dignus omni bellica laude,
non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus ex-
13 cellens. praecipua pedum pernicitas inerat, quae cogno-
men etiam dedit; victoremque cursu omnium aetatis suae

fuisse ferunt, et seu virium vi seu exercitatione multa cibi
vinique eundem capacissimum; nec cum ullo asperiorem, 14
quia ipse invicti ad laborem corporis esset, fuisse militiam
pediti pariter equitique. equites etiam aliquando ausos 15
ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret aliquid la-
boris; quibus ille: „ne nihil remissum dicatis, remitto“ 16
inquit, „ne utique dorsum demulceatis, cum ex equis de-
scendetis.“ et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in
socios civesque. Praenestinus praetor per timorem seg- 17
nius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem; quem
cum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset, licto-
rem expedire securem iussit. ad quam vocem exanimi 18
stante Praenestino: „agedum, lictor, excide radicem hanc“
inquit „incommodam ambulantibus,“ perfusumque ultimi
supplicii metu multa dicta dimisit. haud dubie illa aetate, 19
qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo
magis innixa res Romana staret. quin eum parem desti-
nant animis magno Alexandro ducem, si arma Asia per-
domita in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio huius operis 1
videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine decli-
narem varietatibusque distinguendo opere et legentibus
velut deverticula amoena et requiem animo meo quaere-
rem: tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus saepe ta- 2
citis cogitationibus volutavi animum, eas evocat in me-
dium, ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis rebus,
si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. pluri- 3
mum in bello pollere videntur militum copia et virtus,
ingenia imperatorum, fortuna, per omnia humana, maxime
in res bellicas potens. ea et singula intuenti et universa 4
sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque facile
praestant invictum Romanum imperium. iam primum, ut 5
ordiar ab ducibus conparandis, haud equidem abnuo egre-
gium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum
facit, quod unus fuit, quod adulescens in incremento rerum
nondum alteram fortunam expertus decessit. ut alios re- 6
ges claros ducesque omittam, magna exempla casuum hu-
manorum, Cyrum, quem maxime Graeci laudibus cele-

brant, quid nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium,
7 vertenti praebuit fortunae? recenseam duces Romanos,
nec omnes omnium aetatium, sed ipsos eos, cum quibus
8 consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum, M.
Valerium Corvum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T.
Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium
Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volum-
9 nium, M'. Curium. deinceps ingentes secuntur viri, si
Punicum Romano praevertisset bellum seniorque in Italiam
10 traiecisset. horum in quolibet cum indoles eadem, quae
in Alexandro erat, animi ingeniique, tum disciplina milita-
ris iam inde ab initiis urbis tradita per manus in artis
11 perpetuis praeceptis ordinatae modum venerat. ita reges
gesserant bella, ita deinde exactores regum Iunii Valerii-
que, ita deinceps Fabii Quinctii Cornelii, ita Furius Camil-
lus, quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimicandum
12 erat, senem viderant. militaria opera pugnando obeunti
Alexandro — nam ea quoque haud minus clarum eum
faciunt — cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius
Torquatus aut Valerius Corvus, insignes ante milites quam
13 duces, cessissent Decii devotis corporibus in hostem ruen-
tes, cessisset Papirius Cursor illo corporis robore, illo
14 animi! victus esset consiliis iuvenis unius, ne singulos
nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit,
15 unus veram speciem Romani senatus cepit! id vero erat
periculum, ne sollertius quam quilibet unus ex his, quos
nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret,
ab insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem
16 instrueret, subsidiis firmaret. non cum Dareo rem esse
dixisset, quem mulierum ac spadonum agmen trahen-
tem, inter purpuram atque aurum, oneratum for-
tunae apparatibus suae, praedam verius quam hostem,
nihil aliud quam bene ausus vana contemnere, incruen-
17 tus devicit. longe alius Italiae quam Indiae, per quam
temulento agmine comisabundus incessit, visus illi habitus
esset, saltus Apuliae ac montes Lucanos cernenti et vesti-
gia recentia domesticae cladis, ubi avunculus eius nuper
1 Epiri rex Alexander absumptus erat. XVIII. Et loquimur

de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo
intolerantior fuit. qui si ex habitu novae fortunae novique, 2
ut ita dicam ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur,
Dareo magis similis quam Alexandro in Italiam venisset, 3
et exercitum Macedoniae oblitum degenerantemque iam in
Persarum mores adduxisset. referre in tanto rege piget 4
superbam mutationem vestis, et desideratas humi iacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum
victoribus, et foeda supplicia et inter vinum et epulas caedes amicorum et vanitatem ementiendae stirpis. quid? si 5
vini amor in dies fieret acrior, quid? si trux ac praefervida ira, — nec quicquam dubium inter scriptores refero
—, nullane haec damna imperatoriis virtutibus ducimus?
id vero periculum erat, quod levissimi ex Graecis, qui 6
Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent,
dictitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri, quem
ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere non
potuerit populus Romanus, et adversus quem Athenis, in 7
civitate fracta Macedonum armis, cernente tum maxime
prope fumantes Thebarum ruinas, contionari libere ausi
sunt homines, id quod ex monumentis orationum patet,
adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit? quantalibet magnitudo hominis con- 8
cipiatur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit,
collecta paulo plus decem annorum felicitate; quam qui 9
eo extollunt, quod populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen proeliis victus sit, Alexandro nullius pugnae non
secunda fortuna fuerit, non intellegunt, se hominis res
gestas et eius iuvenis cum populi iam octingentesimum
bellantis annum rebus conferre. miremur, si, cum ex 10
hac parte saecula plura numerentur quam ex illa anni,
plus in tam longo spatio quam in aetate tredecim annorum
fortuna variaverit? quin tu hominis cum homine et ducis 11
cum duce fortunam cum fortuna confers? quot Romanos 12
duces nominem, quibus numquam adversa fortuna pugnae
fuit? paginas in annalibus magistratuumque fastis percurrere licet consulum dictatorumque, quorum nec virtutis
nec fortunae ullo die populum Romanum paenituit. et quo 13

sint mirabiliores quam Alexander aut quisquam rex, denos
vicenosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam an-
14 num consulatum gessit; ab tribunis plebis dilectus inpediti
sunt; post tempus ad bella ierunt; ante tempus comitiorum
causa revocati sunt; in ipso conatu rerum circumegit se
15 annus; collegae nunc temeritas nunc pravitas inpedimento
aut damno fuit; male gestis rebus alterius successum est;
tironem aut mala disciplina institutum exercitum accepe-
16 runt. at hercule reges non liberi solum inpedimentis
omnibus, sed domini rerum temporumque trahunt consi-
17 liis cuncta, non secuntur. invictus ergo Alexander cum
invictis ducibus bella gessisset, et eadem fortunae pignera
18 in discrimen detulisset; immo etiam eo plus periculi sub-
isset, quod Macedones unum Alexandrum habuissent,
multis casibus non solum obnoxium, sed etiam offerentem
19 se, Romani multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum
magnitudine pares, quorum suo quisque fato sine publico
discrimine viveret moreretur que.

1 XIX. Restat, ut copiae copiis conparentur vel numero
2 vel militum genere vel multitudine auxiliorum. censeban-
tur eius aetatis lustris ducena quinquagena milia capitum.
itaque in omni defectione sociorum Latini nominis urbano
3 prope dilectu decem scribebantur legiones; quaterni qui-
nique exercitus saepe per eos annos in Etruria, in Umbria
Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant
4 bellum. Latium deinde omne cum Sabinis et Volscis et
Aequis et omni Campania et parte Umbriae Etruriaeque
et Picentibus et Marsis Paelignisque ac Vestinis atque
Apulis adiuncta omni ora Graecorum inferi maris a Thuriis
Neapolim et Cumas et inde Antio atque Ostiis tenus [Sam-
nites] aut socios validos Romanis aut fractos bello invenis-
5 set hostes. ipse traiecisset mare cum veteranis Macedoni-
bus, non plus triginta milibus hominum, et quattuor mili-
bus equitum, maxime Thessalorum: hoc enim roboris
erat. Persas, Indos aliasque si adiunxisset gentes, inpedi-
6 mentum maius quam auxilium traheret. adde, quod Ro-
manis ad manum domi supplementum esset, Alexandro,
quod postea Hannibali accidit, alieno in agro bellanti exer-

citus consenuisset. Arma clupeus sarisaeque illis; Romano 7
scutum, maius corpori tegumentum, et pilum, haud paulo
quam hasta vehementius ictu missuque telum. statarius 8
uterque miles ordines servans: sed illa phalanx inmobilis
et unius generis, Romana acies distinctior, ex pluribus
partibus constans, facilis partienti, quacumque opus esset,
facilis iungenti. iam in opere quis par Romano miles? 9
quis ad tolerandum laborem melior? uno proelio victus
Alexander bello victus esset: Romanum, quem Caudium,
quem Cannae non fregerunt, quae fregisset acies? ne ille 10
saepe, etiam si prima prospere evenissent, Persas et Indos et
inbellem Asiam quaesisset, et cum feminis sibi bellum fuisse
dixisset, quod Epiri regem Alexandrum mortifero vulnere 11
ictum dixisse ferunt, sortem bellorum in Asia gestorum
ab hoc ipso iuvene cum sua conferentem. equidem, cum 12
per annos quattuor et viginti primo Punico bello classibus
certatum cum Poenis recordor, vix aetatem Alexandri
suffecturam fuisse reor ad unum bellum; et forsitan, cum 13
et foederibus vetustis iuncta res Punica Romanae esset,
et timor par adversus communem hostem duas poten-
tissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Ro-
manoque obrutus bello esset. non quidem Alexandro 14
duce nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen
sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum
Philippum Persen, non modo cum clade ulla, sed ne
cum periculo quidem suo. absit invidia verbo et civilia 15
bella sileant: numquam ab equite hoste, numquam a
pedite, numquam aperta acie, numquam aequis, uti-
que numquam nostris locis laboravimus; equitem sagit- 16
tas saltus inpeditos avia commeatibus loca gravis armis
miles timere potest: mille acies graviores quam Macedo- 17
num atque Alexandri avertit avertetque, modo sit perpe-
tuus huius, qua vivimus, pacis amor et civilis cura con-
cordiae.

XX. M. Foslius Flaccina inde et L. Plautius Venox con- 1
sules facti. eo anno ab frequentibus Samnitium populis 2
de foedere renovando legati cnm senatum humi strati
movissent, reiecti ad populum haudquaquam tam efficaces

3 habebant preces. itaque de foedere negatum; indutiae bien-
nii, cum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, im-
4 petratae. et ex Apulia Teanenses Canusinique populatio-
nibus fessi obsidibus L. Plautio consuli datis in deditio-
nem venerunt.

5 Eodem anno primum praefecti Capuam creari coepti
legibus ab L. Furio praetore datis, cum utrumque ipsi pro
6 remedio aegris rebus discordia intestina petissent. et duae
Romae additae tribus, Ufentina ac Falerna.

7 Inclinatis semel in Apulia rebus Teates quoque Apuli
ad novos consules, C. Iunium Bubulcum Q. Aemilium Bar-
bulam, foedus petitum venerunt, pacis per omnem Apu-
8 liam praestandae populo Romano auctores. id audacter
spondendo impetravere, ut foedus daretur, neque ut aequo
tamen foedere, sed ut in dicione populi Romani essent.
9 Apulia perdomita — nam Forento quoque, valido oppido,
Iunius potitus erat — in Lucanos perrectum; inde repen-
10 tino adventu Aemilii consulis Nerulum vi captum. et post-
quam res Capuae stabilitas Romana disciplina fama per
socios vulgavit, Antiatibus quoque, qui se sine legibus
certis, sine magistratibus agere querebantur, dati ab se-
natu ad iura statuenda ipsius coloniae patroni: nec arma
modo, sed iura etiam Romana late pollebant.

1 XXI. C. Iunius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula con-
sules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio
et M. Popilio, ceterum dictatori L. Aemilio legiones tra-
2 diderunt. is cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam
oppugnare adortus rebellandi causam Samnitibus dedit.
3 duplex inde terror inlatus Romanis: hinc Samnis magno
exercitu coacto ad eximendos obsidione socios haud pro-
cul castris Romanorum castra posuit; hinc Saticulani magno
cum tumultu patefactis repente portis in stationes hostium
4 incurrerunt. inde pars utraque spe alieni magis auxilii
quam viribus freta suis iusto mox proelio inito Romanos
urguent, et quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrim-
que tutam aciem dictator habuit, quia et locum haud faci-
lem ad circumveniundum cepit et diversa statuit signa.
5 infestior tamen in erumpentes incessit, nec magno certa-

mine intra moenia conpulit, tum totam aciem in Samnites
obvertit. ibi plus certaminis fuit; victoria sicut sera, ita 6
nec dubia nec varia fuit. fusi in castra Samnites extinctis
nocte ignibus tacito agmine abeunt, et spe abiecta Saticu-
lae tuendae Plisticam ipsi, socios Romanorum, ut parem
dolorem hosti redderent, circumsidunt.

XXII. Anno circumacto bellum deinceps ab dictatore 1
Q. Fabio gestum est, consules novi, sicut superiores, Ro-
mae manserunt. Fabius ad accipiendum ab Aemilio exer-
citum ad Saticulam cum supplemento venit. neque enim 2
Samnites ad Plisticam manserant, sed accitis ab domo no-
vis militibus multitudine freti castra eodem, quo antea,
loco posuerunt; laeessentesque proelio Romanos avertere
ab obsidione conabantur. eo intentius dictator in moenia 3
versus id bellum tantum ducere, quod urbem oppugnabat,
securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis,
ne qua in castra vis fieret. eo ferocius adequitare Samni- 4
tes vallo neque otium pati. et cum iam prope in portis
castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore magister
equitum Q. Aulius Cerretanus magno tumultu cum omni-
bus turmis equitum evectus summovit hostem. tum in 5
minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exercuit opes,
ut insignis utrimque clades et clara ipsorum ducum ede-
ret funera. prior Samnitium imperator, aegre patiens, quo 6
tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando
hortandoque equites proelium iteravit; in quem insignem 7
inter suos cientem pugnam magister equitum Romanus
infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem
equo praecipitaret. nec, ut fit, ad ducis casum perculsa
magis quam inritata est multitudo: omnes qui circa erant 8
in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela con-
iecerunt; fratri praecipuum decus ulti Samnitium impera- 9
toris *di* dederunt. is victorem detractum ex equo magi-
strum equitum plenus maeroris atque irae trucidavit, nec
multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostilis ce-
ciderat turmas, Samnites potirentur. sed extemplo ad 10
pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites
facere. et repentina acies circa corpora ducum pedestre

proelium iniit, quo haud dubie superat Romanus; recu-
peratumque Auli corpus mixta cum dolore laetitia victores
11 in castra referunt. Samnites duce amisso et per equestre
certamen temptatis viribus omissa Saticula, quam nequi-
quam defendi rebantur, ad Plisticae obsidionem redeunt,
intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem,
Plistica per vim Samnis potitur.
1 XXIII. Mutata inde belli sedis est; ad Soram ex Sam-
2 nio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Samnites de-
fecerat interfectis colonis Romanorum. quo cum prior
Romanus exercitus ad ulciscendam civium necem recupe-
3 randamque coloniam magnis itineribus praevenisset, et
sparsi per vias speculatores sequi legiones Samnitium nec
4 iam procul abesse alii super alios nuntiarent, obviam itum
hosti atque ad Lautulas ancipiti proelio dimicatum est. non
caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi
5 victoresne essent, diremit. invenio apud quosdam adver-
sam eam pugnam Romanis fuisse, atque in ea cecidisse
6 Q. Aulium magistrum equitum. suffectus in locum Auli
C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma
advenit et per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi
subsisteret, quove tempore et qua ex parte hostem adgre-
deretur, substitit occultus ad omnia satis exploratis consi-
7 liis. dictator cum per aliquot dies post pugnam continuis-
set suos intra vallum obsessi magis quam obsidentis modo,
8 signum repente pugnae proposuit et, efficacius ratus ad
accendendos virorum fortium animos nullam alibi quam
in semet ipso cuiquam relictam spem, de magistro equi-
9 tum novoque exercitu militem celavit et, tamquam nulla
nisi in eruptione spes esset, „locis“ inquit „angustis, mi-
lites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus viam,
10 nullam habemus. stativa nostra munimento satis tuta sunt,
sed inopia eadem infesta: nam et circa omnia defecerunt,
unde subvehi commeatus poterant, et, si homines iuvare
11 velint, iniqua loca sunt. itaque non frustrabor ego vos
castra hic relinquendo, in quae infecta victoria, sicut pri-
stino die, vos recipiatis. armis munimenta, non munimen-
12 tis arma tuta esse debent. castra habeant repetantque

quibus operaest trahere bellum: nos omnium rerum re-
spectum praeterquam victoriae nobis abscidamus. ferte 13
signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra quibus imperatum est incendent. damna vestra, milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum praeda sarcientur.“ et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae index 14
erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse ardentium castrorum, quamquam proximis tantum — ita enim iusserat dictator — ignis est subditus, haud parvum fuit inritamentum. itaque velut vaecordes inlati signa pri- 15
mo impetu hostium turbant, et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra, magister equitum — id convenerat signum — hostium terga invadit. ita circumventi Samnites, qua potest quisque, fugam per diversa petunt, ingens multitudo in unum metu conglobata ac semet ipsam 16
turba inpediens in medio caesa. castra hostium capta 17
direptaque, quorum praeda onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum, quam quod praeter exiguam deformatam incendio partem cetera contra spem salva invenit.

XXIV. Ad Soram inde reditum; novique consules 1
M. Poetelius C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt magna parte veterum militum dimissa novisque cohortibus in supplementum adductis. ceterum cum propter 2
difficilem urbis situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur, et aut tempore longinqua aut praeceps periculo victoria esset, Soranus transfuga clam ex oppido profectus cum 3
ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules iubet, deductusque traditurum urbem promittit. visus 4
inde, cum, quonam modo id praestaturus esset, percunctantes doceret, haud vana adferre, perpulit, prope adiuncta moenibus Romana castra ut sex milia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentae in custodiam urbis diurnae 5
stationes ac nocturnae vigiliae essent. ipse insequenti nocte sub oppido silvestribus locis cohortibus insidere iussis decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit pluribus quam pro numero virorum missilibus telis eo conlatis; ad hoc saxa erant et temere iacen-

tia, ut fit in aspretis, et de industria etiam, quo locus tu-
7 tior esset, ab oppidanis congesta. ubi cum constituisset
Romanos, semitamque angustam et arduam erectam ex op-
pido in arcem ostendisset: „hoc quidem ascensu“ inquit
8 „vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint; vos et
decem numero, et, quod plus est, Romani Romanorumque
fortissimi viri estis. et locus pro vobis et nox erit, quae
omnia ex incerto maiora territis ostentat. ego iam terrore
9 omnia inplebo, vos arcem intenti tenete.“ decurrit inde
quanto maxime poterat cum tumultu: „ad arma“ et: „pro
vestram fidem, cives“ clamitans, „arx ab hostibus capta
10 est, defendite, ite.“ haec incidens principum foribus, haec
obviis, haec excurrentibus in publicum pavidis increpat. ac-
11 ceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. trepidi
magistratus missis ad arcem exploratoribus cum tela et ar-
matos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt
12 animos a spe recuperandae arcis; fuga cuncta conplentur,
portaeque ab semisomnis ac maxima parte inermibus refrin-
guntur, quarum per unam praesidium Romanum clamore
excitatum inrumpit et concursantes per vias pavidos caedit.
13 iam Sora capta erat, cum consules prima luce advenere,
et quos reliquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat
14 in deditionem accipiunt. ex his ducentos viginti quinque,
qui omnium consensu destinabantur et infandae colonorum
caedis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt;
ceteram multitudinem incolumem praesidio inposito Sorae
15 relinquunt. omnes, qui Romam deducti erant, virgis in
foro caesi ac securi percussi summo gaudio plebis, cuius
maxime intererat tutam ubique, quae passim in colonias
mitteretur, multitudinem esse.

1 XXV. Consules ab Sora profecti in agros atque ur-
2 bes Ausonum bellum intulerunt. mota namque omnia ad-
ventu Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fue-
3 rant, coniurationesque circa Campaniam passim factae; nec
Capua ipsa crimine caruit; quin Romam quoque et ad
principum quosdam inquirendo ventum est. ceterum Au-
sonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem
4 venit. Ausona et Minturnae et Vescia urbes erant, ex qui-

bus principes iuventutis duodecim numero in proditionem
urbium suarum coniurati ad consules veniunt. docent suos 5
iam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lau-
tulas pugnatum audierunt, pro victis Romanos habuisse,
iuventute, armis Samnitem iuvisse; fugatis inde Samniti- 6
bus incerta pace agere nec claudentis portas Romanis, ne
arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exercitus ad-
moveatur: in ea fluctuatione animorum opprimi incautos
posse. his auctoribus mota propius castra missique eodem 7
tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui oc-
culti propinqua moenibus insiderent loca, partim togati
tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes in-
grederentur. ab his simul custodes trucidari coepti, simul 8
datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. ita por-
tae occupatae, triaque oppida eadem hora eodemque consilio
capta. sed quia absentibus ducibus impetus est factus, nul- 9
lus modus caedibus fuit; deletaque Ausonum gens vix certo
defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

XXVI. Eodem anno prodito hostibus Romano prae- 1
sidio Luceria Samnitium facta. nec diu proditoribus in-
punita res fuit. haud procul inde exercitus Romanus erat; 2
cuius primo impetu urbs sita in plano capitur. Lucerini
ac Samnites ad internecionem caesi, eoque ira processit, 3
ut Romae quoque, cum de colonis mittendis Luceriam
consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent.
praeter odium, quod execrabile in bis captos erat, longin- 4
quitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo
civibus inter tam infestas gentes cogebat. vicit tamen sen- 5
tentia, ut mitterentur coloni. duo milia et quingenti missi.

Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Ca-
puae quoque occultae principum coniurationes factae. de 6
quibus cum ad senatum relatum esset, haudquaquam ne-
glecta res: quaestiones decretae, dictatoremque quaestioni-
bus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus; is M. Fos- 7
lium magistrum equitum dixit. ingens erat magistratus
eius terror. itaque sive timor seu conscientiae vis Cala-
vios Ovium Noviumque — ea capita coniurationis fuerant
—, priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud

8 dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit. deinde, ut quae-
stioni Campanae materia decessit, versa Romam interpre-
tando res: non nominatim, qui Capuae, sed in universum,
qui usquam coissent coniurassentve adversus rem publi-
9 cam, quaeri senatum iussisse; et coitiones honorum adi-
piscendorum causa factas adversus rem publicam esse.
latiorque et re et personis quaestio fieri haud abnuente
10 dictatore sine fine ulla quaestionis suae ius esse. postu-
labantur ergo nobiles homines, appellantibusque tribunos
11 nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. inde nobili-
tas, nec ii modo, in quos crimen intendebatur, sed universi
simul negare nobilium id crimen esse, quibus si nulla ob-
stetur fraude pateat via ad honorem, sed hominum novo-
12 rum. ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos
magis quam quaesitores idoneos eius criminis esse, intel-
13 lecturosque ita id esse, simul magistratu abissent. tum
enim vero Maenius, iam famae magis quam imperii me-
14 mor, progressus in contionem ita verba fecit: „et omnes
ante actae vitae vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse
honos delatus ad me testis est innocentiae meae: neque
enim, quod saepe alias, quia ita tempora postulabant rei
publicae, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime pro-
cul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus
15 exercendis quaestionibus fuit. sed quoniam quidam nobi-
les homines — qua de causa, vos existimare quam me pro
magistratu quicquam inconpertum dicere melius est — pri-
mum ipsas expugnare quaestiones omni ope adnisi sunt,
16 dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam
dicerent, in praesidia adversariorum, appellationem et tri-
17 bunicium auxilium, patricii confugerunt, postremo repulsi
inde — adeo omnia tutiora, quam ut innocentiam suam
purgarent, visa — in nos inruerunt, et privatis dictatorem
18 poscere reum verecundiae non fuit: ut omnes dii homines-
que sciant ab illis etiam quae non possint temptari, ne
rationem vitae reddant, me obviam ire crimini et offerre
19 me inimicis reum, dictatura me abdico. vos quaeso, con-
sules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me
primum et hunc M. Foslium quaestiones exerceatis, ut

appareat innocentia nostra nos, non maiestate honoris tu-
tos a criminationibus istis esse.“ abdicat inde se dictatura 20
et post eum confestim Foslius magisterio equitum, primi-
que apud consules — iis enim ab senatu mandata res est
— rei facti adversus nobilium testimonia egregie absol-
vuntur. Publilius etiam Philo multiplicatis summis hono- 21
ribus post res tot domi belloque gestas, ceterum invisus
nobilitati, causam dixit absolutusque est. nec diutius, ut 22
fit, quam dum recens erat, quaestio per clara nomina reo-
rum viguit; inde labi coepit ad viliora capita, donec coi-
tionibus factionibusque, adversus quas conparata erat, op-
pressa est.

XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes Cam- 1
panae defectionis, in quam coniuratum erat, Samnites in
Apuliam versos rursus ad Caudium revocavit, ut inde ex 2
propinquo, si qui motus occasionem aperiret, Capuam Ro-
manis eriperent. eo consules cum valido exercitu vene- 3
runt. et primo circa saltus, cum utrimque ad hostem ini-
qua via esset, cunctati sunt; deinde Samnites per aperta 4
loca brevi circuitu in loca plana, Campanos campos, ag-
men demittunt, ibique primum castra in conspectum hosti-
bus data, deinde levibus proeliis equitum saepius quam 5
peditum utrimque periculum factum; nec aut eventus eo-
rum Romanum aut morae, qua trahebant bellum, paeni-
tebat. Samnitium contra ducibus et carpi parvis cotidie 6
damnis et senescere dilatione belli vires suae videbantur.
itaque in aciem procedunt equitibus in cornua divisis, qui- 7
bus praeceptum erat, intentiores ad respectum castrorum,
ne qua eo vis fieret, quam ad proelium starent: aciem
pediti tutam fore. consulum Sulpicius in dextro, Poete- 8
lius in laevo cornu consistunt. dextra pars, qua et Samni-
tes raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes, aut ne ipsi
circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit: sinistris, 9
praeterquam quod confertiores steterant, repentino consilio
Poetelii consulis additae vires, qui subsidiarias cohortes,
quae integrae ad longioris pugnae casus reservabantur, in
primam aciem extemplo emisit, universisque hostem primo
impetu viribus inpulit. commota pedestri acie Samnitium 10

eques in pugnam succedit, in hunc transverso agmine
inter duas acies se inferentem Romanus equitatus concitat
equos signaque et ordines peditum atque equitum confun-
11 dit, donec universam ab ea parte avertit aciem. in eo cornu
non Poetelius solus sed Sulpicius etiam hortator adfuerat,
avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem
12 a sinistra parte prius exortum. unde haud dubiam victo-
riam cernens cum ad suum cornu tenderet cum mille du-
centis viris, dissimilem ibi fortunam invenit, Romanos loco
pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem.
13 ceterum omnia mutavit repente consulis adventus: nam
et conspectu ducis refectus militum est animus, et maius
quam pro numero auxilium advenerant fortes viri, et par-
tis alterius victoria audita, mox visa etiam, proelium re-
14 stituit. tota deinde iam vincere acie Romanus, et omisso
certamine caedi capique Samnites, nisi qui Maleventum,
cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. ad
triginta milia caesa aut capta Samnitium proditum memo-
riae est.

1 XXVIII. Consules egregia victoria parta protinus
2 inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt; ibique
hiberna egerunt, donec ab novis consulibus, L. Papirio Cur-
sore quintum C. Iunio Bubulco iterum, nominatus dictator
C. Poetelius cum M. Foslio magistro equitum exercitum
3 accepit. is cum audisset arcem Fregellanam ab Samniti-
bus captam, omisso Boviano ad Fregellas pergit. unde
nocturna Samnitium fuga sine certamine receptis Fregel-
lis praesidioque valido inposito in Campaniam reditum
4 maxime ad Nolam armis repetendam. eo se intra moenia
sub adventum dictatoris et Samnitium omnis multitudo et
5 Nolani agrestes contulerant. dictator urbis situ circum-
specto, quo apertior aditus ad moenia esset, omnia aedi-
ficia — et frequenter ibi habitabatur — circumiecta muris
incendit. nec ita multo post sive a Poetelio dictatore sive
ab C. Iunio consule — nam utrumque traditur — Nola
6 est capta. qui captae decus Nolae ad consulem trahunt,
adiciunt Atinam ct Calatiam ab eodem captas, Poetelium
autem pestilentia orta clavi figendi causa dictatorem dictum.

Suessa et Pontia eodem anno coloniae deductae sunt. 7
Suessa Auruncorum fuerat; Volsci Pontias, insulam sitam
in conspectu litoris sui, incoluerant. et Interamnam Suc-
casinam ut deduceretur colonia senati consultum factum
est. sed triumviros creavere ac miscere colonorum quat-
tuor milia insequentes consules M. Valerius P. Decius.

XXIX. Profligato fere Samnitium bello, priusquam 1
ea cura decederet patribus Romanis, Etrusci belli fama
exorta est. nec erat ea tempestate gens alia, cuius secun- 2
dum Gallicos tumultus arma terribiliora essent cum pro-
pinquitate agri tum multitudine hominum. itaque altero 3
consule in Samnio reliquias belli persequenti P. Decius,
qui graviter aeger Romae restiterat, auctore senatu dicta-
torem C. Iunium Bubulcum dixit. is, prout rei magnitudo 4
postulabat, omnes iuniores sacramento adigit, arma quae-
que alia res poscit summa industria parat; nec tantis ap-
paratibus elatus de inferendo bello agitat, quieturus haud
dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. eadem in con- 5
parando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos
fuere. neutri finibus egressi.

Et censura clara eo anno Appi Claudii et C. Plautii
fuit, memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appi, 6
quod viam munivit et aquam in urbem duxit, eaque unus
perfecit, quia ob infamem atque invidiosam senatus lectio- 7
nem verecundia victus collega magistratu se abdicaverat:
Appius iam inde antiquitus insitam pertinaciam familiae 8
gerendo solus censuram obtinuit. eodem Appio auctore 9
Potitii, gens, cuius ad aram maximam Herculis familiare
sacerdotium fuerat, servos publicos ministerii delegandi
causa sollemnia eius sacri docuerant. traditur inde dictu 10
mirabile et quod demovendis statu suo sacris religionem
facere posset, cum duodecim familiae ea tempestate Poti-
tiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum
cum stirpe extinctos; nec nomen tantum Potitiorum in- 11
terisse, sed censorem etiam Appium memori deum ira
post aliquot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, 1
C. Iunius Bubulcus tertium et Q. Aemilius Barbula iterum,

initio anni questi apud populum deformatum ordinem
prava lectione senatus, qua potiores aliquot lectis praeter-
2 iti essent, negaverunt eam lectionem se, quae sine recti
pravique discrimine ad gratiam ac libidinem facta esset,
observaturos, et senatum extemplo citaverunt eo ordine,
qui ante censores App. Claudium et C. Plautium fuerat.
3 et duo imperia eo anno dari coepta per populum, utraque
pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum
seni deni in quattuor legiones a populo crearentur, quae
antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dic-
tatorum et consulum ferme fuerant beneficia; tulere eam
4 rogationem tribuni plebei L. Atilius C. Marcius; alterum,
ut duumviros navales classis ornandae reficiendaeque causa
idem populus iuberet; lator huius plebis sciti fuit M. De-
cius tribunus plebis.

5 Eiusdem anni rem dictu parvam praeterirem, ni ad
religionem visa esset pertinere. tibicines, quia prohibiti
a proximis censoribus erant in aede Iovis vesci, quod tra-
ditum antiquitus erat, aegre passi Tibur uno agmine ab-
ierunt, adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis praeci-
6 neret. eius rei religio tenuit senatum, legatosque Tibur
miserunt, ut darent operam, ut ii homines Romanis resti-
7 tuerentur. Tiburtini benigne polliciti primum accitos eos
in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam; post-
quam perpelli nequibant, consilio haud abhorrente ab
8 ingeniis hominum eos adgrediuntur. die festo alii alios
per speciem celebrandarum cantu epularum [causa] invi-
tant et vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos so-
9 piunt, atque ita in plaustra somno vinctos coniciunt ac
Romam deportant. nec prius sensere, quam plaustris in
10 foro relictis plenos crapulae eos lux oppressit. tunc con-
cursus populi factus, impetratoque, ut manerent, datum,
ut triduum quotannis ornati cum cantu atque hac, quae
nunc sollemnis est, licentia per urbem vagarentur, resti-
tutumque in aede vescendi ius iis, qui sacris praecinerent.
haec inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

1 XXXI. Consules inter se provincias partiti: Iunio
Samnites, Aemilio novum bellum Etruria sorte obvenit.

in Samnio Cluviam, praesidium Romanum, quia nequive- 2
rat vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Sam-
nites, verberibusque foedum in modum laceratos occiderant
deditos. huic infensus crudelitati Iunius, nihil antiquius 3
oppugnatione Cluviana ratus, quo die adgressus est moe-
nia, vi cepit atque omnes puberes interfecit. inde victor 4
exercitus Bovianum ductus. caput hoc erat Pentrorum
Samnitium longe ditissimum atque opulentissimum armis
virisque. ibi quia haud tantum irarum erat, spe praedae 5
milites accensi oppido potiuntur. minus itaque saevitum
in hostes est, praedae plus paene quam ex omni Samnio
umquam egestum, benigneque omnis militi concessa. et 6
postquam praepotentem armis Romanum nec acies sub-
sistere ullae nec castra nec urbes poterant, omnium prin-
cipum in Samnio eo curae sunt intentae, ut insidiis quae-
reretur locus, si qua licentia populandi effusus exercitus
excipi ac circumveniri posset. transfugae agrestes et cap- 7
tivi quidam, pars forte pars consilio oblati, congruentia
ad consulem adferentes, quae et vera erant, pecoris vim
ingentem in saltum avium conpulsam esse, perpulerunt,
ut praedatum eo expeditae ducerentur legiones. ibi ingens 8
hostium exercitus itinera occultus insederat, et, postquam
intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum cla-
more ac tumultu incautus invadit. et primo nova res tre- 9
pidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas congerunt
in medium: dein, postquam, ut quisque liberaverat se onere
aptaveratque armis, ad signa undique coibant et notis or-
dinibus in vetere disciplina militiae iam sine praecepto
ullius sua sponte struebatur acies, consul ad ancipitem 10
maxime pugnam advectus desilit ex equo, et Iovem Mar-
temque atque alios testatur deos se nullam suam gloriam
inde, sed praedam militi quaerentem in eum locum deve-
nisse, neque in se aliud quam nimiam ditandi ex hoste 11
militis curam reprehendi posse; ab eo se dedecore nul-
lam rem aliam quam virtutem militum vindicaturam: coni- 12
terentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum
acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem
furto insidiarum temptantem et loco, non armis fretum.

13 sed quem esse iam virtuti Romanae inexpugnabilem locum?
Fregellana arx Soranaque et ubicumque iniquo sucessum
14 erat loco memorabantur. his accensus miles omnium in-
memor difficultatium vadit adversus inminentem hostium
aciem. ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum
15 erigitur agmen; ceterum, postquam prima signa planitiem
summam ceperunt, sensitque acies aequo se iam institisse
loco, versus extemplo est terror in insidiatores, easdemque
latebras, quibus se paulo ante texerant, palati atque iner-
16 mes fuga repetebant. sed loca difficilia hosti quaesita
ipsos tum sua fraude inpediebant. itaque ergo perpaucis
effugium patuit; caesa ad viginti milia hominum, victor-
que Romanus ad oblatam ab hoste praedam pecorum dis-
currit.

1 XXXII. Dum haec geruntur in Samnio, iam omnes
Etruriae populi praeter Arretinos ad arma ierant, ab op-
pugnando Sutrio, quae urbs socia Romanis velut claustra
2 Etruriae erat, ingens orsi bellum. eo alter consulum Ae-
milius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit.
advenientibus Romanis Sutrini commeatus benigne in ca-
3 stra ante urbem posita advexere. Etrusci diem primum
consultando, maturarent traherentne bellum, traduxerunt.
postero die, ubi celeriora quam tutiora consilia magis pla-
cuere ducibus, sole orto signum pugnae propositum est,
4 armatique in aciem procedunt. quod postquam consuli
nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet, ut prandeat
miles firmatisque cibo viribus arma capiat. dicto paretur.
5 consul ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum
proferri iussit et haud procul hoste instruxit aciem. ali-
quamdiu intenti utrimque steterunt expectantes, ut ab ad-
6 versariis clamor et pugna inciperet; et prius sol meridie
se inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est. inde,
ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur, conci-
7 nuntque tubae et signa inferuntur. nec segnius a Romanis
pugna initur. concurrunt infensis animis; numero hostis
8 virtute Romanus superat; anceps proelium multos utrim-
que et fortissimum quemque absumit, nec prius inclinata
res est, quam secunda acies Romana ad prima signa, in-

tegri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus 9
subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes
ceciderunt. nullo umquam proelio fugae minus nec plus
caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset, ita
ut victores prius quam victi pugnandi finem facerent. post 10
occasum solis signum receptui datum est; nocte ab utro-
que in castra reditum. nec deinde quicquam eo anno rei 11
memoria dignae apud Sutrium gestum est, quia et ex ho-
stium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fuerat
subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad castro-
rum praesidium, et apud Romanos tantum vulnerum fuit, 12
ut plures post proelium saucii decesserint, quam ceciderant
in acie. XXXIII. Q. Fabius insequentis anni consul bel- 1
lum ad Sutrium excepit, collega Fabio C. Marcius Ruti-
lus datus est. ceterum et Fabius supplementum ab Roma 2
adduxit, et novus exercitus domo accitus Etruscis venit.

Permulti anni iam erant, cum inter patricios magistra- 3
tus tribunosque nulla certamina fuerant, cum ex ea fa-
milia, cui velut fato lis cum tribunis ac plebe erat, certamen
oritur. Ap. Claudius censor circumactis decem et octo 4
mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium
temporis erat, cum C. Plautius collega eius magistratu se
abdicasset, nulla vi conpelli, ut abdicaret, potuit. P. Sem- 5
pronius erat tribunus plebis, qui finiendae censurae intra
legitimum tempus actionem susceperat, non popularem
magis quam iustam nec in vulgus quam optimo cuique
gratiorem. is cum identidem legem Aemiliam recitaret, 6
auctoremque eius Mamercum Aemilium dictatorem laudi-
bus ferret, qui quinquennalem ante censuram et longin-
quitate potestatem dominantem intra sex mensum et anni
coegisset spatium: „dic agedum“ inquit, „Appi Claudi, 7
quidnam facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et
M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses.“ negare 8
Appius interrogationem tribuni magno opere ad causam
pertinere suam: nam et si tenuerit lex Aemilia eos censo-
res, quorum in magistratu lata esset, quia post illos cen- 9
sores creatos eam legem populus iussisset, quodque po-
stremum iussisset, id ius ratumque esset, non tamen aut se

aut eorum quemquam, qui post eam legem latam creati
censores essent, teneri ea lege potuisse.
1 XXXIV. Haec sine ullius adsensu cavillante Appio:
„est“ inquit, „Quirites, illius Appii progenies, qui decem-
virum in annum creatus altero anno se ipse creavit, tertio
nec ab se nec ab ullo creatus privatus fasces et imperium
2 obtinuit, nec ante continuando abstitit magistratu, quam
obruerent eum male parta, male gesta, male retenta im-
3 peria. haec est eadem familia, Quirites, cuius vi atque
iniuriis conpulsi extorres patria sacrum montem cepistis,
haec, adversus quam tribunicium auxilium vobis conpara-
4 stis; haec, propter quam duo exercitus Aventinum inse-
distis; haec, quae faenebres leges, haec, quae agrarias sem-
5 per inpugnavit. haec conubia patrum et plebis interrupit;
haec plebi ad curules msgistratus iter obsaepsit. hoc est
nomen multo quam Tarquiniorum infestius vestrae liber-
6 tati. itane tandem, Appi Claudi, cum centesimus iam
annus sit ab Mam. Aemilio dictatore, tot censores fuerint,
nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim ta-
bulas legit? nemo id ius esse, quod postremo populus
7 iussisset, sciit? immo vero omnes sciverunt, et ideo Aemi-
liae potius legi paruerunt quam illi antiquae, qua primum
censores creati erant, quia hanc postremam iusserat po-
pulus, et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper
8 antiquae obrogat nova. an hoc dicis, Appi, non teneri
Aemilia lege populum? an populum teneri, te unum exle-
9 gem esse? tenuit Aemilia lex violentos illos censores C.
Furium et M. Geganium, qui, quid iste magistratus in re
publica mali facere posset, indicarunt, cum ira finitae
potestatis Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli
10 domique, aerarium fecerunt; tenuit deinceps omnis cen-
sores intra centum annorum spatium; tenet C. Plautium
11 collegam tuum isdem auspiciis, eodem iure creatum. an
hunc non, ut qui optimo iure censor creatus esset, popu-
lus creavit? tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum
12 ac singulare valeat? quem tu regem sacrificiorum crees?
amplexus regni nomen, ut qui optimo iure rex Romae crea-
tus sit, creatum se dicet. quem semestri dictatura, quem

interregno quinque dierum contentum fore putes? quem
clavi figendi aut ludorum causa dictatorem audacter crees?
quam isti stolidos ac socordes videri creditis eos, qui 13
intra vicesimum diem ingentibus rebus gestis dictatura se
abdicaverunt, aut qui vitio creati abierunt magistratu?
quid ego antiqua repetam? nuper intra decem annos C. 14
Maenius dictator, quia, cum quaestiones severius, quam
quibusdam potentibus tutum erat, exerceret, contagio
eius, quod quaerebat ipse, criminis obiectata ab inimicis
est, ut privatus obviam iret crimini, dictatura se abdica-
vit. nolo ego istam in te modestiam: ne degeneraveris a 15
familia imperiosissima et superbissima; non die, non hora
citius, quam necesse est, magistratu abieris, modo ne exce-
das finitum tempus. satis est aut diem aut mensem cen- 16
surae adicere? triennium, inquit, et sex menses ultra,
quam licet Aemilia lege, censuram geram, et solus geram.
hoc quidem iam regno simile est. an collegam subrogabis, 17
quem ne in demortui quidem locum subrogari fas est?
paenitet enim, quod antiquissimum sollemne et solum ab 18
ipso, cui fit, institutum deo, ab nobilissimis antistitibus
eius sacri ad servorum ministerium religiosus censor de-
duxisti, gens antiquior originibus urbis huius, hospitio 19
deorum inmortalium sancta, propter te ac tuam censuram
intra annum ab stirpe extincta est, nisi universam rem
publicam eo nefario obstrinxeris, quod ominari etiam re-
formidat animus. urbs eo lustro capta est, quo, demor- 20
tuo collega C. Iulio censore, L. Papirius Cursor, ne abiret
magistratu, M. Cornelium Maluginensem collegam subro-
gavit. et quanto modestior illius cupiditas fuit quam tua, 21
Appi? nec solus nec ultra finitum lege tempus L. Papirius
censuram gessit. tamen neminem invenit, qui se postea
auctorem sequeretur; omnes deinceps censores post mor-
tem collegae se magistratu abdicarunt. te nec quod dies 22
exit censurae, nec quod collega magistratu abiit, nec lex
nec pudor coercet: virtutem in superbia, in audacia, in
contemptu deorum hominumque ponis. ego te, Appi Claudi, 23
pro istius magistratus maiestate ac verecundia, quem ges-
sisti, non modo manu violatum, sed ne verbo quidem in-

24 clementiori a me appellatum vellem; sed et haec, quae
adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit me loqui, et,
nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci iubebo, nec,
25 cum ita conparatum a maioribus sit, ut comitiis censoriis,
nisi duo confecerint legitima suffragia, non renuntiato
altero comitia differantur, ego te, qui solus censor creari
26 non possis, solum censuram gerere [non] patiar." haec
taliaque cum dixisset, prendi censorem et in vincula duci
iussit. adprobantibus sex tribunis actionem collegae tres
appellanti Appio auxilio fuerunt, summaque invidia om-
nium ordinum solus censuram gessit.

1 XXXV. Dum ea Romae geruntur, iam Sutrium ab
Etruscis obsidebatur, consulique Fabio imis montibus du-
centi ad ferendam opem sociis temptandasque munitiones,
2 si qua posset, acies hostium instructa occurrit; quorum
ingentem multitudinem cum ostenderet subiecta late pla-
nities, consul, ut loco paucitatem suorum adiuvaret, flectit
paululum in clivos agmen — aspreta erant strata saxis —,
3 inde signa in hostem obvertit. Etrusci omnium praeter-
quam multitudinis suae, qua sola freti erant, inmemores
proelium ineunt adeo raptim et avide, ut abiectis missili-
bus, quo celerius manus consererent, stringerent gladios
4 vadentes in hostem: Romanus contra nunc tela, nunc saxa,
5 quibus eos adfatim locus ipse armabat, ingerere. igitur
scuta galeaeque ictae cum etiam quos non vulneraverant
turbarent, neque subire erat facile ad propiorem pugnam,
6 neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent: stan-
tes et expositos ad ictus, cum iam satis nihil tegeret, quosdam
etiam pedem referentes, fluctuantemque et instabilem aciem
redintegrato clamore strictis gladiis hastati et principes in-
7 vadunt. eum impetum non tulerunt Etrusci, versisque signis
fuga effusa castra repetunt. sed equites Romani praevecti
per obliqua campi cum se fugientibus obtulissent, omisso ad
8 castra itinere montes petunt. inde inermi paene agmine ac
vexato vulneribus in silvam Ciminiam penetratum. Roma-
nus multis milibus Etruscorum caesis, duodequadraginta
signis militaribus captis, castris etiam hostium cum praeda
ingenti potitur. tum de persequendo hoste agitari coeptum.

XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque 1
horrenda, quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad
eam diem ne mercatorum quidem adita. eam intrare haud
fere quisquam praeter ducem ipsum audebat: aliis omni-
bus cladis Caudinae nondum memoria aboleverat. tum ex 2
iis, qui aderant, consulis frater M. Fabius — Caesonem
alii, C. Claudium quidam matre eadem qua consulem geni-
tum tradunt — speculatum se iturum professus brevique
omnia certa adlaturum. Caere educatus apud hospites, 3
Etruscis inde litteris eruditus erat, linguamque Etruscam
probe noverat. habeo auctores vulgo tum Romanos pue-
ros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos:
sed propius est vero praecipuum aliquid fuisse in eo, qui 4
se tam audaci simulatione hostibus inmiscuerit. servus ei
dicitur comes unus fuisse, nutritus una eoque haud igna-
rus linguae eiusdem; nec quicquam aliud proficiscentes 5
quam summatim regionis, quae intranda erat, naturam
ac nomina principum in populis accepere, ne qua inter
conloquia insigni nota haesitantes deprendi possent. iere 6
pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaesisque binis
armati. sed neque commercium linguae nec vestis armo-
rumve habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide
quemquam externum Ciminios saltus intraturum. usque 7
ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. ibi, qui essent,
fateri Romanum ausum, introductumque in senatum con-
sulis verbis egisse de societate amicitiaque, atque inde 8
comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum, com-
meatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca
intrasset, iuventutemque Camertium Umbrorum in armis
paratam imperio futuram. haec cum relata consuli essent, 9
inpedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post in-
pedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu et luce 10
orta postero die obequitavit stationibus hostium, quae
extra saltum dispositae erant; et cum satis diu tenuisset
hostem, in castra sese recepit, portaque altera egressus
ante noctem agmen adsequitur. postero die luce prima 11
iuga Ciminii montis tenebat. inde contemplatus opulenta
Etruriae arva milites emittit. ingenti iam abacta praeda 12

tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes, repente a
principibus regionis eius concitatae, Romanis occurrunt
adeo inconpositae, ut vindices praedarum prope ipsi prae-
13 dae fuerint. caesis fugatisque iis late depopulato agro
victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in
14 castra rediit. eo forte quinque legati cum duobus tribunis
plebis venerant denuntiatum Fabio senatus verbis, ne sal-
tum Ciminium transiret. laetati serius se, quam ut inpe-
dire bellum possent, venisse, nuntii victoriae Romam re-
vertuntur.
1 XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat
quam profligatum bellum: vastationem namque sub Ci-
minii montis radicibus iacens ora senserat, conciveratque
indignatione non Etruriae modo populos sed Umbriae
2 finitima. itaque quantus non umquam antea exercitus ad
Sutrium venit; neque e silvis tantummodo promota castra,
sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos
3 delata acies. deinde instructa primo suo stare loco relicto
hostibus ad instruendum contra spatio; dein, postquam
detractare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt.
4 ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta
sensere, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e
5 castris cibaria eius diei deferri iuberent: mansuros se sub
armis et aut nocte aut certe luce prima castra hostium
6 invasuros. nihilo quietior Romanus exercitus imperio du-
cis continetur. decima erat fere diei hora, cum cibum
capere consul milites iubet; praecipit, ut in armis sint,
7 quacumque diei noctisve hora signum dederit. paucis mi-
lites adloquitur; Samnitium bella extollit, elevat Etruscos;
nec hostem hosti nec multitudinem multitudini conparan-
dam ait; esse praeterea telum aliud occultum; scituros in
tempore; interea taceri opus esse. his ambagibus prodi
simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus
restitueretur; et, quod sine munimento considerant, veri
similius erat, quod simulabatur. curati cibo corpora quieti
dant, et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma
8 capiunt. dolabrae calonibus dividuntur ad vallum pro-
ruendum fossasque inplendas. intra munimenta instruitur

acies, delectae cohortes ad portarum exitus conlocantur.
dato deinde signo paulo ante lucem, quod aestivis nocti- 9
bus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo eru-
pit acies, stratos passim invadit hostes; alios inmobiles,
alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad
arma trepidantes caedes oppressit; paucis armandi se da-
tum spatium est: eos ipsos non signum certum, non du- 10
cem sequentes fundit Romanus, fugatosque persequitur.
ad castra, ad silvas diversi tendebant. silvae tutius dedere
refugium, nam castra in campis sita eodem die capiuntur.
aurum argentumque iussum referri ad consulem, cetera
praeda militis fuit. caesa aut capta eo die hostium milia 11
ad sexaginta. eam tam claram pugnam trans Ciminiam
silvam ad Perusiam pugnatam quidam auctores sunt, me-
tuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus
tam infesto saltu coortis undique Tuscis Umbrisque op-
primeretur. sed ubicumque pugnatum est, res Romana 12
superior fuit. itaque a Perusia et Cortona et Arretio, quae
ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, le-
gati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in
triginta annos impetraverunt.

XXXVIIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter 1
C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. multa
alia castella vicique aut deleta hostiliter aut integra in
potestatem venere. per idem tempus et classis Romana a 2
P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in
Campaniam acta cum adpulsa Pompeios esset, socii inde
navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti, proxi-
mis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset,
dulcedine, ut fit, praedae longius progressi excivere hostes.
palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi 3
possent; redeuntes agmine incauto haud procul navibus
adsecuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occide-
runt; quae superfuit caedi trepida multitudo ad naves
conpulsa est.

Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum 4
Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium
ad hostes tulerat, interclusum Romanum exercitum obsi-

deri, cladisque imaginem furculas Caudinas memorabant:
5 eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in
saltus invios deductam, saeptam non hostium magis armis
6 quam locorum iniquitatibus esse. iam gaudium invidia
quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samni-
7 tibus fortuna ad Etruscos avertisset. itaque armis viris-
que ad opprimendum C. Marcium consulem concurrunt,
protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petituri, si
8 Marcius dimicandi potestatem non faciat. obvius his con-
sul fuit. dimicatum proelio utrimque atroci atque incerto
eventu est, et cum anceps caedes fuisset, adversae tamen
rei fama in Romanos vertit ob amissos quosdam equestris
ordinis tribunosque militum atque unum legatum et, quod
9 insigne maxime fuit, consulis ipsius vulnus. ob haec etiam
aucta fama, ut solet, ingens terror patres invasit, dictato-
remque dici placebat; nec quin Cursor Papirius diceretur,
in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cui-
10 quam erat. sed nec in Samnium nuntium perferri omni-
bus infestis tuto posse nec vivere Marcium consulem satis
11 fidebant; alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat.
quae ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium
12 numero mittendos ad eum senatus censuit, qui sua quoque
eum, non publica solum auctoritate moverent, ut memo-
13 riam simultatium patriae remitteret. profecti legati ad
Fabium cum senatus consultum tradidissent adiecissent-
que orationem convenientem mandatis, consul demissis in
terram oculis tacitus ab incertis, quidnam acturus esset,
14 legatis recessit; nocte deinde silentio, ut mos est, L. Pa-
pirium dictatorem dixit. cui cum ob animum egregie vic-
tum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit
ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut
15 appareret insignem dolorem ingenti conprimi animo. Pa-
pirius C. Iunium Bubulcum magistrum equitum dixit; at-
que ei legem curiatam de imperio ferenti triste omen diem
diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis
cladibus, captae urbis et Caudinae pacis, quod utroque
16 anno eiusdem curiae fuerat principium; Macer Licinius
tertia etiam clade, quae ad Cremeram accepta est, abomi-

nandam eam curiam facit. XXXIX. Dictator postero die 1
auspiciis repetitis pertulit legem, et profectus cum legioni-
bus ad terrorem traducti silvam Ciminiam exercitus nuper
scriptis ad Longulam pervenit, acceptisque a Marcio con- 2
sule veteribus militibus in aciem copias eduxit. nec hostes
detractare visi pugnam. instructos deinde armatosque, cum
ab neutris proelium inciperet, nox oppressit. quieti ali- 3
quamdiu, nec suis diffidentes viribus nec hostem spernen-
tes, stativa in propinquo habuere. *** nam et cum Vmbro- 4
rum exercitu acie depugnatum est; fusi tamen magis quam
caesi hostes, quia coeptam acriter non tolerarunt pugnam;
et ad Vadimonis lacum Etrusci lege sacrata coacto exercitu, 5
cum vir virum legisset, quantis numquam alias ante simul
copiis simul animis dimicarunt. tantoque irarum certa- 6
mine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela:
gladiis pugna coepit, et acerrime commissa ipso certamine,
quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est, ut non cum
Etruscis totiens victis, sed cum aliqua nova gente videre-
tur dimicatio esse. nihil ab ulla parte movetur fugae. 7
cadunt antesignani, et, ne nudentur propugnatoribus signa,
fit ex secunda prima acies. ab ultimis deinde subsidiis 8
cietur miles; adeoque ad ultimum laboris ac periculi ven-
tum est, ut equites Romani omissis equis ad primos ordi-
nes peditum per arma, per corpora evaserint. ea velut
nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum;
secuta deinde impetum eorum, utcumque adfecta erat, 9
cetera multitudo tandem perumpit ordines hostium. tunc 10
vinci pertinacia coepta et averti manipuli quidam, et, ut
semel dedere terga, etiam certiorem capessere fugam. ille 11
primum dies fortuna vetere abundantes Etruscorum fregit
opes. caesum in acie quod roboris fuit, castra eodem im-
petu capta direptaque.

XL. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bel- 1
lum in Samnitibus erat, qui praeter ceteros belli appara-
tus, ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus fece-
runt. duo exercitus erant, scuta alterius auro, alterius 2
argento caelaverunt. forma erat scuti: summum latius,
qua pectus atque umeri teguntur, fastigio aequali; ad

3 imum cuneatior mobilitatis causa; spongia pectori tegu-
mentum, et sinistrum crus ocrea tectum; galeae cristatae,
quae speciem magnitudini corporum adderent; tunicae
auratis militibus versicolores, argentatis linteae candidae.
4 his dextrum cornu datum; illi in sinistro consistunt. notus
iam Romanis apparatus insignium armorum fuerat, docti-
que a ducibus erant horridum militem esse debere, non
caelatum auro et argento, sed ferro et animis fretum:
5 quippe illa praedam verius quam arma esse, nitentia ante
6 rem, deformia inter sanguinem et vulnera; virtutem esse
militis decus, et omnia illa victoriam sequi, et ditem ho-
7 stem quamvis pauperis victoris praemium esse. his Cur-
sor vocibus instinctos milites in proelium ducit. dextro
ipse cornu consistit, sinistro praefecit magistrum equitum.
8 simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen,
non segnius inter dictatorem et magistrum equitum, ab
9 utra parte victoria inciperet. prior forte Iunius commovit
hostem, laevo dextrum cornu, sacratos more Samnitium
milites eoque candida veste et paribus candore armis in-
signes. eos se Orco mactare Iunius dicitans cum intu-
lisset signa, turbavit ordines et haud dubie inpulit aciem.
10 quod ubi sensit dictator: „ab laevone cornu victoria in-
cipiet“ inquit „et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam
pugnam sequetur, non partem maximam victoriae trahet?“
11 concitat milites; nec peditum virtuti equites aut legatorum
12 studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius
ab laevo cornu, ambo consulares, ad equites in cornibus
positos evehuntur, adhortatique eos, ut partem secum ca-
pesserent decoris, in transversa latera hostium incurrunt.
13 is novus additus terror cum ex parte utraque circumva-
sisset aciem, et ad terrorem hostium legiones Romanae
redintegrato clamore intulissent gradum, tum fuga ab
14 Samnitibus coepta. iam strage hominum armorumque in-
signinm campi repleri. ac primo pavidos Samnites castra
sua accepere, deinde ne ea quidem retenta: captis di-
15 reptisque ante noctem iniectus ignis. dictator ex senatus
consulto triumphavit. cuius triumpho longe maximam
16 speciem captiva arma praebuere: tantum magnificentiae

visum in iis, ut armata scuta dominis argentariarum ad
forum ornandum dividerentur. inde natum initium dicitur
fori ornandi ab aedilibus, cum tensae ducerentur. et Ro- 17
mani quidem ad honorem deum insignibus armis hostium
usi sunt; Campani ab superbia et odio Samnitium gladia-
tores, quod spectaculam inter epulas erat, eo ornatu ar-
marunt Samnitiumque nomine conpellarunt.

Eodem anno cum reliquiis Etruscorum ad Perusiam, 18
quae et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius consul nec
dubia nec difficili victoria dimicat. ipsum oppidum — 19
nam ad moenia victor accessit — cepisset, ni legati de-
dentes urbem exissent. praesidio Perusiae inposito, lega- 20
tionibus Etruriae amicitiam petentibus prae se Romam ad
senatum missis, consul praestantiore etiam quam dictator
victoria triumphans urbem est invectus. quin etiam de- 21
victorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos P.
Decium et M. Valerium est versum, quos populus proxi-
mis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum
praetorem declaravit.

XLI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam con- 1
tinuatur consulatus, Decio collega datur. Valerius prae-
tor quartum creatus. consules partiti provincias: Etruria 2
Decio, Samnium Fabio evenit. *is* profectus ad Nuceriam Al- 3
faternam, tum pacem petentis, quod uti ea, cum daretur,
noluissent, aspernatus est; oppugnando ad deditionem sub-
egit. cum Samnitibus acie dimicatum; haud magno cer- 4
tamine hostes victi: neque eius pugnae memoria tradita
foret, ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent.
secuti Marsorum defectionem Paeligni eandem fortunam
habuerunt. Decio quoque, alteri consuli, secunda belli 5
fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum
exercitui praebere atque indutias in quadraginta annos
petere. Vulsiniensium castella aliquot vi cepit; quaedam 6
ex his diruit, ne receptaculo hostibus essent; circumferen-
doque passim bello tantum terrorem sui fecit, ut nomen
omne Etruscum foedus ab consule peteret. ac de eo 7
quidem nihil impetratum; indutiae annuae datae. sti-
pendium exercitu Romano ab hoste in eum annum pensum

et binae tunicae in militem exactae: ea merces indutiarum
fuit.
8 Tranquillas res iam Etruscis turbavit repentina de-
fectio Umbrorum, gentis integrae a cladibus belli, nisi
9 quod transitum exercitus ager senserat. ii concitata omni
iuventute sua et magna parte Etruscorum ad rebellionem
conpulsa tantum exercitum fecerant, ut relicto post se in
Etruria Decio ad oppugnandam inde Romam ituros magni-
fice de se ac contemptim de Romanis loquentes iactarent.
10 quod inceptum eorum ubi ad Decium consulem perlatum
est, ad urbem ex Etruria magnis itineribus pergit et in
11 agro Pupiniensi ad famam intentus hostium consedit. nec
Romae spernebatur Umbrorum bellum, et ipsae minae me-
tum fecerant expertis Gallica clade, quam intutam urbem
12 incolerent. itaque legati ad Fabium consulem missi sunt,
ut, si quid laxamenti a bello Samnitium esset, in Umbriam
13 propere exercitum duceret. dicto paruit consul, magnisque
itineribus ad Mevaniam, ubi tum copiae Umbrorum erant,
14 perrexit. repens adventus consulis, quem procul Umbria
in Samnio bello alio occupatum crediderant, ita exterruit
Umbros, ut alii recedendum ad urbes munitas, quidam
15 omittendum bellum censerent. plaga una — Materinam
ipsi appellant — non continuit modo ceteros in armis, sed
confestim ad certamen egit. castra vallantem Fabium
16 adorti sunt. quos ubi effusos ruere in munimenta consul
vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tem-
pusque patiebatur, ita instruxit; cohortatusque praedica-
tione vera qua in Tuscis qua in Samnio partorum decorum
exiguam appendicem Etrusci belli conficere iubet et vocis
inpiae poenas expetere, qua se urbem Romanam oppugna-
17 turos minati sunt. haec tanta sunt alacritate militum
audita, ut clamor sua sponte ortus loquentem interpella-
verit ducem. ante imperium, ante concentum tubarum ac
18 cornuum cursu effuso in hostem feruntur. non tamquam
in viros aut armatos incurrunt: mirabilia dictu, signa
primo eripi coepta signiferis, deinde ipsi signiferi trahi ad
consulem armatique milites ex acie in aciem transferri,
et sicubi est certamen, scutis magis quam gladiis geritur

res; umbonibus incussaque ala sternuntur hostes. plus 19
capitur hominum quam caeditur, atque una vox ponere
arma iubentium per totam fertur aciem. itaque inter 20
ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli;
postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum po-
puli deduntur: Oriculani sponsione in amicitiam accepti.

XLII. Fabius, alienae sortis victor belli, in suam 1
provinciam exercitum reduxit. itaque ei ob res tam feli- 2
citer gestas, sicut priore anno populus continuaverat con-
sulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Clau-
dius L. Volumnius consules fuerunt, prorogavit maxime
Appio adversante imperium. Appium censorem petisse 3
consulatum, comitiaque eius ab L. Furio tribuno plebis
interpellata, donec se censura abdicarit, in quibusdam
annalibus invenio. creatus consul, cum collegae novum 4
bellum Sallentini hostes decernerentur, Romae mansit, ut
urbanis artibus opes augeret, quando belli decus penes
alios esset. Volumnium provinciae haud paenituit: multa 5
secunda proelia fecit, aliquot urbes hostium vi cepit. prae-
dae erat largitor et benignitatem per se gratam comitate
adiuvabat, militemque his artibus fecerat et periculi et
laboris avidum. Q. Fabius pro consule ad urbem Allifas 6
cum Samnitium exercitu signis conlatis confligit. minime
ambigua res fuit: fusi hostes atque in castra conpulsi.
nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset diei;
ante noctem tamen sunt circumsessa et nocte custodita,
ne quis elabi posset. postero die vixdum luce certa dedi- 7
tio fieri coepta, et pacti, qui Samnitium forent, ut cum
singulis vestimentis emitterentur: ii omnes sub iugum 8
missi. sociis Samnitium nihil cautum; ad septem milia
sub corona veniere. qui se civemHernicum dixerat, seor-
sus in custodia habitus. eos omnes Fabius Romam ad 9
senatum misit; et cum quaesitum esset, dilectu an vo-
luntarii pro Samnitibus adversus Romanos bellassent, per
Latinos populos custodiendi dantur, iussique eam integram 10
rem novi consules P. Cornelius Arvina Q. Marcius Tre-
mulus — hi enim iam creati erant — ad senatum referre.
id aegre passi Hernici, concilium populorum omnium ha- 11

bentibus Anagninis in circo, quem Maritimum vocant,
praeter Aletrinatem Ferentinatemque et Verulanum omnes
Hernici nominis populi Romano bellum indixerunt.

1 XLIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde Fa-
bius, novi motus exorti. Calatia et Sora praesidiaque
quae in his Romana erant expugnata, et in captivorum
corpora militum foede saevitum. itaque eo P. Cornelius
2 cum exercitu missus. Marcio novi hostes — iam enim
Anagninis Hernicisque aliis bellum iussum erat — decer-
3 nuntur. primo ita omnia oportuna loca hostes inter con-
sulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nun-
4 tius non posset, et per aliquot dies incerti rerum omnium
suspensique de statu alterius uterque consul ageret, Ro-
mamque is metus manaret, adeo ut omnes iuniores sacra-
5 mento adigerentur. atque ad subita rerum duo iusti scri-
berentur exercitus. ceterum Hernicum bellum nequaquam
6 pro praesenti terrore ac vetusta gentis gloria fuit. nihil
usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies
exuti, triginta dierum indutias, ita ut ad senatum Romam
legatos mitterent, pacti sunt semestri stipendio frumento-
7 que et singulis in militem tunicis. ab senatu ad Marcium
reiecti, cui senatus consulto permissum de Hernicis erat;
isque eam gentem in deditionem accepit. et in Samnio
8 alter consul superior viribus, locis inpeditior erat. omnia
itinera obsaepserant hostes saltusque pervios ceperant,
ne qua subvehi commeatus possent. neque eos, cum co-
tidie signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen
9 poterat, satisque apparebat neque Samnitem certamen
10 praesens nec Romanum dilationem belli laturum. adventus
Marci, qui Hernicis subactis maturavit collegae venire
11 auxilio, moram certaminis hosti exemit. nam ut qui ne
alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares,
coniungi utique passi duos consulares exercitus nihil cre-
derent superesse spei, advenientem inconposito agmine
12 Marcium adgrediuntur. raptim conlatae sarcinae in me-
dium et, prout tempus patiebatur, instructa acies. clamor
primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis
13 tumultum apud alterum consulem in castris fecit. isque

confestim arma capere iussis raptimque eductis in aciem
militibus transversam hostium aciem atque alio certamine
occupatam invadit, clamitans summum flagitium fore, si 14
alterum exercitum utriusque victoriae conpotem sinerent
fieri nec ad se sui belli vindicarent decus. qua impetum 15
dederat perrumpit, aciemque per mediam in castra hostium
tendit et vacua defensoribus capit atque incendit. quae 16
ubi flagrantia Marcianus miles conspexit et hostes re-
spexere, tum passim fuga coepta Samnitium fieri; sed
omnia obtinet caedes, nec in ullam partem tutum per-
fugium est. iam triginta milibus hostium caesis signum 17
receptui consules dederant, colligebantque in unum copias
invicem inter se gratantes, cum repente visae procul
hostium novae cohortes, quae in supplementum scriptae
fuerant, integravere caedem. in quas nec iussu consulum 18
nec signo accepto victores vadunt, malo tirocinio inbuen-
dum Samnitem clamitantes. indulgent consules legionum 19
ardori, ut qui probe scirent novum militem hostium inter
perculsos fuga veteranos ne temptando quidem satis cer-
tamini fore. nec eos opinio fefellit: omnes Samnitium 20
copiae, veteres novaeque, montes proximos fuga capiunt.
eo et Romana erigitur acies, nec quicquam satis tuti loci
victis est. et de iugis, quae ceperant, funduntur, iamque
una voce omnes pacem petebant. tum trium mensum 21
frumento imperato et annuo stipendio ac singulis in mili-
tem tunicis ad senatum pacis oratores missi. Cornelius 22
in Samnio relictus; Marcius de Hernicis triumphans in
urbem rediit, statuaque equestris in foro decreta est, quae
ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus po- 23
pulis Aletrinati Verulano Ferentinati, quia maluerunt quam
civitatem, suae leges redditae, conubiumque inter ipsos,
quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, permissum.
Anagninis quique arma Romanis intulerant civitas sine 24
suffragii latione data, concilia conubiaque adempta et
magistratibus praeterquam sacrorum curatione interdictum.

Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore 25
locata est, quam consul bello Samnitium voverat. ab
eodem collegaque eius M. Valerio Maximo viae per agros

26 publica inpensa factae. et cum Carthaginiensibus eodem
anno foedus tertio renovatum, legatisque eorum, qui ad id
venerant, comiter munera missa.

1 XLIV. Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium
2 Scipionem cum magistro equitum P. Decio Mure. ab his,
propter quae creati erant, comitia consularia habita,
quia neuter consulum potuerant bello abesse. creati con-
3 sules L. Postumius Ti. Minucius. hos consules Piso Q.
Fabio et P. Decio suggerit biennio exempto, quo Claudium
Volumniumque et Cornelium cum Marcio consules factos
4 tradidimus. memoriane fugerit in annalibus digerendis
an consulto binos consules, falsos ratus, transcenderit,
incertum est.

5 Eodem anno in campum Stellatem agri Campani Sam-
6 nitium incursiones factae. itaque ambo consules in Sam-
nium missi. cum diversas regiones, Tifernum Postumius,
Bovianum Minucius petisset, Postumi prius ductu ad Ti-
7 fernum pugnatum. alii haud dubie Samnites victos ac
8 viginti milia hominum capta tradunt, alii Marte aequo
discessum, et Postumium metum simulantem nocturno iti-
nere clam in montes copias abduxisse, hostes secutos duo
9 milia inde locis munitis et ipsos consedisse. consul ut
stativa tuta copiosaque — et ita erant — petisse videre-
tur, postquam et munimentis castra firmavit et omni appa-
10 ratu rerum utilium instruxit, relicto firmo praesidio de
vigilia tertia, qua duci proxime potest, expeditas legiones
11 ad collegam et ipsum adversus alios sedentem ducit. ibi
auctore Postumio Minucius cum hostibus signa confert, et
cum anceps proelium in multum diei processisset, tum
Postumius integris legionibus defessam iam aciem hostium
12 inproviso invadit. itaque cum lassitudo ac vulnera fugam
quoque praepedissent, occidione occisi hostes, signa unum
et viginti capta, atque inde ad castra Postumi perrectum.
13 ibi duo victores exercitus perculsum iam fama hostem
adorti fundant fugantque; signa militaria sex et viginti
capta et imperator Samnitium Statius Gellius multique alii
14 mortales et castra utraque capta. et Bovianum urbs po-
stero die coepta oppugnari brevi capitur, magnaque

gloria rerum gestarum consules triumpharunt. Minucium 15
consulem cum vulnere gravi relatum in castra mortuum
quidam auctores sunt, et M. Fulvium in locum eius con-
sulem suffectum, et ab eo, cum ad exercitum Minucii
missus esset, Bovianum captum. — Eo anno Sora Arpi- 16
num Cesennia recepta ab Samnitibus; Herculis magnum
simulacrum in Capitolio positum dedicatumque.

XLV. P. Sulpicio Saverrione P. Sempronio Sopho 1
consulibus Samnites, seu finem seu dilationem belli quae-
rentes, legatos de pace Romam misere. quibus suppliciter
agentibus responsum est, nisi saepe bellum parantes pa- 2
cem petissent Samnites, oratione ultro citro habita de pace
transigi potuisse: nunc, quando verba vana ad id locorum
fuerint, rebus standum esse. P. Sempronium consulem 3
cum exercitu brevi in Samnio fore: eum ad bellum pa-
cemne inclinent animi, falli non posse. conperta omnia
senatui relaturum; decedentem ex Samnio consulem legati
sequerentur. eo anno cum pacatum Samnium exercitus 4
Romanus benigne praebito commeatu peragrasset, foedus
antiquum Samnitibus redditum.

Ad Aequos inde veteres hostes ceterum per multos 5
annos sub specie infidae pacis quietos versa arma Ro-
mana, quod incolumi Hernico nomine missitaverant simul
cum his Samniti auxilia, et post Hernicos subactos uni- 6
versa prope gens sine dissimulatione consilii publici ad
hostes desciverat; et postquam icto Romae cum Sam-
nitibus foedere fetiales venerant res repetitum, temp- 7
tationem aiebant esse, ut terrore incusso belli Romanos
se fieri paterentur, quod quanto opere optandum foret
Hernicos docuisse, cum quibus licuerit suas leges Roma-
nae civitati praeoptaverint; quibus legendi, quid mallent, 8
copia non fuerit pro poena necessariam civitatem fore. ob
haec vulgo in conciliis iactata populus Romanus bellum
fieri Aequis iussit; consulesque ambo ad novum profecti 9
bellum quattuor milia a castris hostium consederunt. Aequo- 10
rum exercitus, ut qui suo nomine permultos annos inbelles
egissent, tumultuario similis, sine ducibus certis, sine
imperio, trepidare. alii exeundum in aciem, alii castra 11

tuenda censent. movent plerosque vastatio futura agrorum
ac deinceps cum levibus praesidiis urbium relictarum ex-
12 cidia. itaque postquam inter multas sententias una, quae
omissa cura communium ad respectum suarum quemque
13 rerum verteret, est audita, ut prima vigilia diversi e castris
ad deportanda omnia tuendaque moenibus in urbes abi-
rent, cuncti eam sententiam ingenti adsensu accepere.
14 palatis hostibus per agros prima luce Romani signis pro-
latis in acie consistunt, et, ubi nemo obvius ibat, pleno
15 gradu ad castra hostium tendunt. ceterum postquam ibi
neque stationes pro portis nec quemquam in vallo nec
fremitum consuetum castrorum animadverterunt, insolito
16 silentio moti metu insidiarum subsistunt. transgressi deinde
vallum cum deserta omnia invenissent, pergunt hostem
vestigiis sequi. sed vestigia in omnes aeque ferentia par-
17 tes, ut in dilapsis passim, primo errorem faciebant; post
per exploratores conpertis hostium consiliis ad singulas
urbes circumferendo bello unum et triginta oppida intra
dies quinquaginta omnia oppugnando ceperunt, quorum
pleraque diruta atque incensa, nomenque Aequorum prope
18 ad internecionem deletum. de Aequis triumphatum; ex-
emploque eorum clades fuit, ut Marrucini Marsi Paeligni
Frentani mitterent Romam oratores pacis petendae ami-
citiaeque. his populis foedus petentibus datum.
1 XLVI. Eodem anno Cn. Flavius Cn. filius scriba, patre
libertino humili fortuna ortus, ceterum callidus vir et
2 facundus, aedilis curulis fuit. invenio in quibusdam anna-
libus, cum appareret aedilibus, fierique se pro tribu
aedilem videret neque accipi nomen, quia scriptum face-
ret, tabulam posuisse et iurasse se scriptum non facturum;
3 quem aliquanto ante desisse scriptum facere arguit Macer
Licinius tribunatu ante gesto triumviratibusque, nocturno
4 altero, altero coloniae deducendae. ceterum, id quod haud
discrepat, contumacia adversus contemnentes humilitatem
5 suam nobiles certavit; civile ius, repositum in penetrali-
bus pontificum, evulgavit fastosque circa forum in albo
6 proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur; aedem
Concordiae in area Vulcani summa invidia nobilium dedi-

cavit, coactusque consensu populi Cornelius Barbatus pontifex maximus verba praeire, cum more maiorum negaret nisi consulem aut imperatorem posse templum dedicare. itaque ex auctoritate senatus latum ad populum est, ne quis templum aramve iniussu senatus aut tribunorum plebei partis maioris dedicaret.

Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit 8
adversus superbiam nobilium plebeiae libertatis, referam.
ad collegam aegrum visendi causa Flavius cum venisset, 9
consensuque nobilium adulescentium, qui ibi adsidebant, adsurrectum ei non esset, curulem adferri sellam eo iussit ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit.

Ceterum Flavium dixerat aedilem forensis factio, Ap. 10
Claudii censura vires nacta, qui senatum primus libertinorum filiis lectis inquinaverat et, posteaquam eam lectionem 11
nemo ratam habuit, nec in curia adeptus erat, quas petierat opes urbanas, humilibus per omnis tribus divisis forum et campum corrupit. tantumque Flavii comitia indignita- 12
tis habuerunt, ut plerique nobilium anulos aureos et phaleras deponerent. ex eo tempore in duas partes discessit 13
civitas: aliud integer populus fautor et cultor bonorum, aliud forensis factio tenebat, donec Q. Fabius et P. Decius 14
censores facti, et Fabius, simul concordiae causa, simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forensem turbam excretam in quattuor tribus coniecit, urbanasque eas appellavit. adeoque eam rem acceptam gratis 15
animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. ab eodem institutum dicitur, ut equites idibus Quinctilibus transveherentur.

PERIOCHA LIBRI X.

Coloniae deductae sunt Sora et Alba et Carseoli. Marsi in deditionem accepti sunt. collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, cum antea quaterni fuissent. lex de provocatione ad populum a Murena consule tertio tunc lata est. duae tribus adiectae sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum est, et adversus eos saepe prospere pugnatum est. cum adversus Etruscos Umbros Samnites Gallos P. Decio et Q. Fabio ducibus pugnaretur, et Romanus exercitus in maximo discrimine esset, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu et morte sua victoriam eius pugnae populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui iure iurando obstrictus, quo maiore constantia virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. census actus est, lustrum conditum: censa sunt civium capita $\overline{\text{CCLXXII}}$ et CCCXX.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER X.

1 I. L. Genucio Ser. Cornelio consulibus ab externis ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniae deductae. Albam in Aequos sex milia colonorum scripta.
2 Sora agri Volsci fuerat, sed possederant Samnites; eo quattuor milia hominum missa. eodem anno Arpinatibus
3 Trebulanisque civitas data. Frusinates tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab eis sollicitatos conpertum, capitaque coniurationis eius quaestione ab consulibus ex se-
4 natus consulto habita virgis caesi ac securi percussi. tamen ne prorsus inbellem agerent annum, parva expeditio in Umbria facta est, quod nuntiabatur ex spelunca quadam ex-
5 cursiones armatorum in agros fieri. in eam speluncam penetratum cum signis est, et ex [eo] loco obscuro multa vulnera accepta, maximeque lapidum ictu, donec altero specus eius ore — nam pervius erat — invento utraeque
6 fauces congestis lignis accensae. ita intus fumo ac vapore ad duo milia armatorum ruentia novissime in ipsas flammas, dum evadere tendunt, absumpta.

7 M. Livio Dentre, *M.* Aemilio consulibus redintegratum Aequicum bellum. coloniam aegre patientes velut arcem suis finibus inpositam, summa vi expugnare adorti ab ipsis

colonis pelluntur. ceterum tantum Romae terrorem fecere, 8
quia vix credibile erat tam adfectis rebus solos per se
Aequos ad bellum coortos, ut tumultus eius causa dictator
diceretur C. Iunius Bubulcus. cum M. Titinio magistro 9
equitum profectus primo congressu Aequos subegit, ac
die octavo triumphans in urbem cum redisset, aedem
Salutis, quam consul voverat, censor locaverat, dictator
dedicavit.

II. Eodem anno classis Graecorum Cleonymo duce 1
Lacedaemonio ad Italiae litora adpulsa Thurias urbem in
Sallentinis cepit. adversus hunc hostem consul Aemilius 2
missus proelio uno fugatum conpulit in naves. Thuriae
redditae veteri cultori Sallentinoque agro pax parta. Iu- 3
nium Bubulcum dictatorem missum in Sallentinos in qui-
busdam annalibus invenio, et Cleonymum, priusquam
confligendum esset cum Romanis, Italia excessisse. cir- 4
cumvectus inde Brundisii promunturium medioque sinu
Hadriatico ventis latus, cum laeva inportuosa Italiae litora,
dextra Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna
ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus
ad litora Venetorum pervenit. expositis paucis, qui loca 5
explorarent, cum audisset tenue praetentum litus esse,
quod transgressis stagna ab tergo sint inrigua aestibus
maritimis, agros haud procul proximos campestris cerni,
ulteriora collis videri esse, ostium fluminis praealti, quo 6
circumagi naves in stationem tutam *possint* vidisse — Me-
duacus amnis erat —; eo invectam classem subire flumine
adverso iussit. gravissumas navium non pertulit alveus 7
fluminis: in leviora navigia transgressa multitudo arma-
torum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum
vicis colentibus eam oram, pervenit. ibi egressi praesi- 8
dio levi navibus relicto vicos expugnant, inflammant tecta,
hominum pecudumque praedas agunt et dulcedine prae-
dandi longius usque a navibus procedunt. haec ubi Pata- 9
vium sunt nuntiata — semper autem eos in armis accolae
Galli habebant —, in duas partes iuventutem dividunt.
altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur, al-
tera, ne cui praedonum obvia fieret, altero itinere ad sta-

tionem navium — milia autem quattuordecim ab oppido
10 aberat — ducta. in naves parvas custodibus interemptis
impetus factus, territique nautae coguntur naves in alte-
ram ripam amnis traicere. et in terra prosperum aeque
in palatos praedatores proelium fuerat, refugientibusque
11 ad stationem Graecis Veneti obsistunt: ita in medio cir-
cumventi hostes caesique; pars capti classem indicant
12 regemque Cleonymum tria milia abesse. inde captivis
proximo vico in custodiam datis pars fluviatiles naves ad
superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas,
pars captiva navigia armatis conplent, profectique ad
classem inmobiles naves et loca ignota plus quam hostem
13 timentes circumvadunt, fugientesque in altum acrius quam
repugnantes usque ad ostium amnis persecuti captis qui-
busdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in
14 vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus vix quinta
parte navium incolumi nulla regione maris Hadriatici pro-
spere adita discessit. rostra navium spoliaque Lacanum
in aede Iunonis veteri fixa multi supersunt qui viderunt
15 Patavi. monumentum navalis pugnae eo die, quo pugna-
tum est, quotannis sollemni certamine navium in flumine
oppidi medio exercetur.
1 III. Eodem anno Romae cum Vestinis petentibus ami-
2 citiam ictum est foedus. multiplex deinde exortus terror.
Etruriam rebellare ab Arretinorum seditionibus motu orto
nuntiabatur, ubi Cilnium genus praepotens divitiarum in-
vidia pelli armis coeptum, simul Marsos agrum vi tueri,
in quem colonia Carseoli deducta erat quattuor milibus
3 hominum scriptis. itaque propter eos tumultus dictus M.
Valerius Maximus dictator magistrum equitum sibi legit
4 M. Aemilium Paulum. id magis credo, quam Q. Fabium
ea aetate atque eis honoribus Valerio subiectum; cete-
rum ex Maximi cognomine ortum errorem haud abnuerim.
5 profectus dictator cum exercitu proelio uno Marsos fundit.
conpulsis deinde in urbes munitas Milioniam Plestinam
Fresiliam intra dies paucos cepit, et parte agri multatis
6 Marsis foedus restituit. tum in Etruscos versum bellum.
et cum dictator auspiciorum repetendorum causa profec-

tus Romam esset, magister equitum pabulatum egressus
ex insidiis circumvenitur, signisque aliquot amissis foeda
militum caede ac fuga in castra est conpulsus. qui terror 7
non eo tantum a Fabio abhorret, quod si qua alia arte
cognomen suum aequavit tum maxume bellicis laudibus,
sed etiam quod memor Papirianae saevitiae numquam, ut 8
dictatoris iniussu dimicaret, adduci potuisset.

IV. Nuntiata ea clades Romam maiorem, quam res 1
erat, terrorem excivit. nam ut exercitu deleto ita iusti-
tium indictum, custodiae in portis, vigiliae vicatim exactae, 2
arma, tela in muros congesta. omnibus iunioribus sacra- 3
mento adactis dictator ad exercitum missus omnia spe
tranquilliora et conposita magistri equitum cura, castra in
tutiorem locum redacta, cohortes, quae signa amiserant, 4
extra vallum sine tentoriis destitutas invenit, exercitum
avidum pugnae, quo maturius ignominia aboleretur. ita- 5
que confestim castra inde in agrum Rusellanum promovit.
eo et hostes secuti, quamquam ex bene gesta re summam 6
et in aperto certamine virium spem habebant, tamen insi-
diis quoque, quas feliciter experti erant, hostem temptant.
tecta semiruta vici per vastationem agrorum deusti haud 7
procul castris Romanorum aberant. ibi abditis armatis
pecus in conspectu praesidii Romani, cui praeerat Cn.
Fulvius legatus, propulsum. ad quam inlecebram cum 8
moveretur nemo ab Romana statione, pastorum unus pro-
gressus sub ipsas munitiones inclamat alios, cunctanter
ab ruinis vici pecus propellentes, quid cessarent, cum per
media castra Romana tuto agere possent. haec cum legato 9
Caerites quidam interpretarentur, et per omnis manipulos
militum indignatio ingens esset, nec tamen iniussu moveri
auderent, iubet peritos linguae adtendere animum, pasto-
rum sermo agresti an urbano propior esset. cum refer- 10
rent sonum linguae et corporum habitum et nitorem cul-
tiora quam pastoralia esse: „ite igitur, dicite“ inquit,
„detegant nequiquam conditas insidias: omnia scire Ro-
manum, nec magis iam dolo capi quam armis vinci posse.“
haec ubi audita sunt et ad eos, qui consederant in insidiis, 11
perlata, consurrectum repente ex latebris est, et in paten-

12 tem ad conspectum undique campum prolata signa. visa
legato maior acies, quam quae ab suo praesidio sustineri
posset. itaque propere ad dictatorem auxilia accitum mit-
1 tit; interea ipse impetus hostium sustinet. V. Nuntio
2 adlato dictator signa ferri ac sequi iubet armatos. sed
celeriora prope omnia imperio erant; rapta extemplo
signa armaque, et vix ab impetu et cursu tenebantur. cum
ira ab accepta nuper clade stimulabat, tum concitatior
3 accidens clamor ab increscente certamine. urgent ita-
que alii alios hortanturque signiferos, ut ocius eant.
quo magis festinantes videt dictator, eo inpensius reten-
4 tat agmen ac sensim incedere iubet. Etrusci contra prin-
cipio exciti pugnae omnibus copiis aderant. et super
alios alii nuntiant dictatori omnes legiones Etruscorum
capessisse pugnam nec iam ab suis resisti posse; et ipse
cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium
5 esset. ceterum satis fretus esse etiam nunc tolerando
certamini legatum, nec se procul abesse periculi vindicem,
quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur
6 viribus fessos. quamquam lente procedunt, iam tamen ad
inpetum capiundum, equiti utique, modicum erat spatium.
prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut
repentinum hostis timeret; sed reliquerat intervalla inter
ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti pos-
7 sent. pariter sustulit clamorem acies et emissus eques
libero cursu in hostem invehitur inconpositisque adversus
8 equestrem procellam subitum pavorem offundit. itaque ut
prope serum auxilium iam paene circumventis, ita uni-
versa requies data est. integri accepere pugnam, nec ea
9 ipsa longa aut anceps fuit. fusi hostes castra repetunt,
inferentibusque iam signa Romanis cedunt et in ultimam
10 castrorum partem conglobantur. haerent fugientes in an-
gustiis portarum; pars magna aggerem vallumque con-
scendit, si aut ex superiore loco tueri se aut superare
11 aliqua et evadere posset. forte quodam loco male densa-
tus agger pondere superstantium in fossam procubuit:
atque ea, cum deos pandere viam fugae conclamassent,
12 plures inermes quam armati evadunt. hoc proelio fractae

iterum Etruscorum vires; et pacto annuo stipendio et
duum mensum frumento permissum ab dictatore, ut de
pace legatos mitterent Romam, pax negata; indutiae bien- 13
nii datae. dictator triumphans in urbem rediit. habeo
auctores sine ullo memorabili proelio pacatam ab dicta-
tore Etruriam esse seditionibus tantum Arretinorum con-
positis et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto.
consul ex dictatura factus M. Valerius. non petentem 14
atque adeo etiam absentem creatum tradidere quidam, et
per interregem ea comitia facta. id unum non ambigitur,
consulatum cum Apuleio Pansa gessisse.

VI. M. Valerio et Q. Apuleio consulibus satis paca- 1
tae foris res fuere: Etruscum adversa belli res et indutiae 2
quietum tenebant, Samnitem multorum annorum cladibus
domitum hauddum foederis novi paenitebat. Romae quo- 3
que plebem quietam et exoneratam deducta in colonias
multitudo praestabat. tamen, ne undique tranquillae res
essent, certamen iniectum inter primores civitatis, patri-
cios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis,
qui undique criminandorum patrum apud plebem occasio- 4
nibus quaesitis, postquam alia frustra temptata erant, eam
actionem susceperunt, qua non infimam plebem accende-
rent, sed ipsa capita plebis, consularis triumphalesque
plebeios, quorum honoribus nihil praeter sacerdotia, quae 5
nondum promiscua erant, deessent. rogationem ergo pro- 6
mulgarunt, ut, cum quattuor augures, quattuor pontifices
ea tempestate essent, placeretque augeri sacerdotum nu-
merum, quattuor pontifices, quinque augures, de plebe
omnes, adlegerentur. quemadmodum ad quattuor augu- 7
rum numerum, nisi morte duorum, id redigi collegium
potuerit, non invenio, cum inter augures constet inparem
numerum debere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes
Titienses Luceres, suum quaeque augurem habeant, aut, 8
si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes mul-
tiplicent, sicut multiplicati sunt, cum ad quattuor quinque
adiecti novem numerum, ut terni in singulas essent, ex-
pleverunt. ceterum, quia de plebe adlegebantur, iuxta 9
eam rem aegre passi patres, quam cum consulatum vul-

10 ari viderent. simulabant ad deos id magis quam ad se
pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur; id se
optare tantum, ne qua in rem publicam clades veniat.
11 minus autem tetendere, adsueti iam tali genere certami-
num vinci; et cernebant adversarios non id, quod olim
vix speraverint, adfectantes, magnos honores, sed omnia
iam, in quorum spem dubiam erat certatum, adeptos
multiplices consulatus censurasque et triumphos.
1 VII. Certatum tamen suadenda dissuadendaque lege
inter Ap. Claudium maxime ferunt et inter P. Decium
2 Murem. qui cum eadem ferme de iure patrum ac plebis,
quae pro lege Licinia quondam contraque eam dicta erant,
3 cum plebeis consulatus rogabatur, disseruissent, rettu-
lisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum
multi, qui in contione erant, viderant, incinctum Gabino
cultu super telum stantem, quo se habitu pro populo ac
4 legionibus Romanis devovisset. tum P. Decium consulem
purum piumque deis inmortalibus visum, aeque ac si T.
5 Manlius collega eius devoveretur: eundem P. Decium,
qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non
potuisse? id esse periculum, ne suas preces minus audi-
rent dii quam Appii Claudii? castius eum sacra privata
6 facere et religiosius deos colere quam se? quem paenitere
votorum, quae pro re publica nuncupaverint tot consules
plebei, tot dictatores aut ad exercitus euntes aut inter
7 ipsa bella? numerarentur duces eorum annorum, quibus
plebeiorum ductu et auspicio res geri coeptae sint; nu-
merarentur triumphi: iam ne nobilitatis quidem suae ple-
8 beios paenitere. pro certo habere, si quod repens bellum
oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in
9 patriciis quam in plebeis ducibus. „quod cum ita se ha-
beat, cui deorum hominumve indignum videri potest"
inquit „eos viros, quos vos sellis curulibus, toga prae-
texta, tunica palmata et toga picta et corona triumphali
laureaque honoraritis, quorum domos spoliis hostium ad-
fixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque augu-
10 ralia insignia adicere? qui Iovis optimi maximi ornatu
decoratus, curru aurato per urbem vectus in Capitolium

ascenderit, is *non* conspicietur cum capide ac lituo, capite
velato victimam caedet auguriumve ex arce capiet? cuius 11
imaginis titulo consulatus censuraque et triumphus aequo
animo legetur, si auguratum aut pontificatum adieceritis,
qui sustinebunt legentium oculi? equidem — pace dixe- 12
rim deum — eos nos iam populi Romani beneficio esse
spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione
nostra honoris, quam acceperimus, et deorum magis quam
nostra causa expetamus, ut, quos privatim colimus, pu-
blice colamus."

VIII. „Quid autem ego sic adhuc egi, tamquam integra 1
sit causa patriciorum de sacerdotiis et non iam in pos-
sessione unius amplissimi simus sacerdotii? decemviros 2
sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi
huius interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri cae-
rimoniarumque aliarum plebeios videmus. nec aut tum 3
patriciis ulla iniuria facta est, cum duoviris sacris faciun-
dis adiectus est propter plebeios numerus, et nunc tribu-
nus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quat-
tuor pontificum adiecit, in quae plebei nominentur, non 4
ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adiuvent vos
homines plebei divinis quoque rebus procurandis, sicut
in ceteris humanis pro parte virili adiuvant. noli eru- 5
bescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in
censura, quem in consulatu collegam habere potuisti, cuius
tam dictatoris magister equitum quam magistri equitum
dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobili- 6
tati vestrae, seu Attium Clausum seu App. Claudium ma-
vultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt:
ne fastidieris, nos in sacerdotum numerum accipere. multa 7
nobiscum decora adferimus, immo omnia eadem, quae vos
superbos fecerunt: L. Sextius primus de plebe consul est 8
factus, C. Licinius Stolo primus magister equitum, C.
Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius
Philo primus praetor. semper ista audita sunt eadem, 9
penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos
solos iustum imperium et auspicium domi militiaeque:
aeque adhuc prosperum plebeium et patricium fuit porro- 10

que erit. en umquam fando audistis patricios primo esse
factos non de caelo demissos, sed qui patrem ciere possent,
11 id est nihil ultra quam ingenuos? consulem iam patrem
ciere possum, avumque iam poterit filius meus. nihil est
aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipiseamur:
certamen tantum patricii petunt nec curant, quem eventum
12 certaminum habeant. ego hanc legem, quod bonum faustum
felixque sit vobis ac rei publicae, uti rogas iubendam cen-
1 seo." IX. Vocare tribus extemplo populus iubebat, ap-
parebatque accipi legem; ille tamen dies intercessione est
sublatus. postero die deterritis tribunis ingenti consensu
2 accepta est. pontifices creantur suasor legis P. Decius
Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Li-
vius Denter, quinque augures item de plebe: C. Genucius,
P. Aelius Paetus, M. Minucius Faesus, C. Marcius, T.
Publilius. ita octo pontificum, novem augurum numerus
factus.

3 Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem
tulit diligentius sanctam. tertio ea tum post reges exactos
4 lata est, semper a familia eadem. causam renovandae sae-
pius haud aliam fuisse reor, quam quod plus paucorum
opes quam libertas plebis poterat. Porcia tamen lex sola
pro tergo civium lata videtur, quod gravi poena, si quis
5 verberasset necassetve civem Romanum, sanxit; Valeria
lex cum eum, qui provocasset, virgis caedi securique ne-
cari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra
6 quam „inprobe factum" adiecit. id, qui tum pudor homi-
num erat, visum credo vinculum satis validum legis. nunc
vix servus ero ita minetur quisquam.

7 Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile
adversus rebellantes Aequos, cum praeter animos feroces
8 nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. alter con-
sul Apuleius in Umbria Nequinum oppidum circumsedit.
locus erat arduus atque in parte una praeceps, ubi nunc
9 Narnia sita est, nec vi nec munimento capi poterat. ita-
que eam infectam rem M. Fulvius Paetus T. Manlius
10 Torquatus novi consules acceperunt. in eum annum cum
Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent cen-

turiae, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero
tradunt differendi sibi consulatus in bellicosiorem annum:
eo anno maiori se usui rei publicae fore urbano gesto 11
magistratu. ita nec dissimulantem, quid mallet, nec pe-
tentem tamen aedilem curulem cum L. Papirio Cursore
factum. id ne pro certo ponerem, vetustior annalium 12
auctor Piso effecit, qui eo anno aediles curules fuisse
tradit Cn. Domitium Cn. f. Calvinum et Sp. Carvilium
Q. f. Maximum. id credo cognomen errorem in aedilibus 13
fecisse, secutamque fabulam mixtam ex aediliciis et con-
sularibus comitiis convenientem errori. et lustrum eo anno 14
conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverrione
censoribus, tribusque additae duae: Aniensis ac Tere-
tina. haec Romae gesta.

X. Ceterum ad Nequinum oppidum cum segni obsi- 1
dione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant
aedificia iuncta muro, specu facto ad stationes Romanas
itinere occulto perveniunt; inde ad consulem deducti prae- 2
sidium armatum se intra moenia et muros accepturos con-
firmant. nec aspernanda res visa neque incaute credenda. 3
cum altero eorum — nam alter obses retentus — duo
exploratores per cuniculum missi; per quos satis conperta 4
re trecenti armati transfuga duce in urbem ingressi nocte
portam, quae proxima erat, cepere. qua refracta consul
exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. ita 5
Nequinum in dicionem populi Romani venit. colonia eo
adversus Umbros missa a flumine Narnia appellata: exer-
citus cum magna praeda Romam reductus.

Eodem anno ab Etruscis adversus indutias paratum 6
bellum. sed eos alia molientis Gallorum ingens exercitus
fines ingressus paulisper a proposito avertit. pecunia 7
deinde, qua multum poterant, freti socios ex hostibus
facere Gallos conantur, ut eo adiuncto exercitu cum Ro-
manis bellarent. de societate haud abnuunt barbari; de 8
mercede agitur. qua pacta acceptaque cum parata cetera
ad bellum essent sequique Etruscus iuberet, infitias eunt
mercedem se belli Romanis inferendi pactos: quidquid 9
acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent ar-

10 misque lacesserent cultores. militaturos tamen se, si uti-
que Etrusci velint, sed nulla alia mercede, quam ut in
partem agri accipiantur tandemque aliqua sede certa con-
11 sistant. multa de eo concilia populorum Etruriae habita,
nec perfici quicquam potuit, non tam quia inminui agrum,
quam quia accolas sibi quisque adiungere tam efferatae
12 gentis homines horrebat. ita dimissi Galli pecuniam in-
gentem sine labore ac periculo paratam rettulerunt. Ro-
mae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bellum
Etruscum adiecti: eo minus cunctanter foedus ictum cum
Picenti populo est.

1 XI. T. Manlio consuli provincia Etruria sorte evenit;
qui vixdum ingressus hostium finis cum exerceretur inter
equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus ex-
templo prope expiravit. tertius ab eo casu dies finis vitae
2 consuli fuit. quo velut omine belli accepto deos pro se
commisisse bellum memorantes Etrusci sustulere animos.
3 Romae cum desiderio viri tum incommoditate temporis
tristis nuntius fuit, ut patres ab iubendo dictatore consu-
lis subrogandi comitia ex sententia principum habita de-
4 terruerint. M. Valerium consulem omnes sententiae cen-
turiaeque dixere, quem senatus dictatorem dici iussurus
fuerat: tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci
5 iussit. adventus eius conpressit Etruscos adeo, ut nemo
extra munimenta egredi auderet, timorque ipsorum ob-
6 sidioni similis esset. neque illos novus consul vastandis
agris urendisque tectis, cum passim non villae solum, sed
frequentes quoque vici incendiis fumarent, elicere ad cer-
tamen potuit.

7 Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli,
quod multis invicem cladibus haud inmerito terribile erat,
fama Picentium, novorum sociorum, indicio exorta est:
Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis sol-
8 licitatos esse. Picentibus gratiae actae, et magna pars
9 curae patribus ab Etruria in Samnites versa est. caritas
etiam annonae sollicitam civitatem habuit, ventumque ad
inopiae ultimum foret, ut scripsere, quibus aedilem fuisse
eo anno Fabium Maximum placet, ni eius viri cura, qua-

lis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonae dispensatione praeparando ac convehendo frumento fuisset. — Eo anno — nec traditur causa — 10
interregnum initum. interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. is comitia consularia habuit, creavit L. Cornelium Scipionem Cn. Fulvium consules.

Principio huius anni oratores Lucanorum ad novos 11
consules venerunt questum, quia condicionibus perlicere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites infesto exercitu ingressos fines suos vastare belloque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque erratum quondam, 12
nunc ita obstinatos animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut umquam postea nomen Romanum violent. orare patres, ut et Lucanos in fidem 13
accipiant et vim atque iniuriam ab se Samnitium arceant. se quamquam bello cum Samnitibus suscepto necessaria iam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse. XII. Brevis consultatio senatus fuit; ad 1
unum omnes iungendum foedus cum Lucanis resque repetendas ab Samnitibus censent. benigne responsum Lucanis 2
ictumque foedus. fetiales missi, qui Samnitem decedere agro sociorum ac deducere exercitum finibus Lucanis iuberent. quibus obviam missi ab Samnitibus, qui denuntiarent, si quod adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abituros. haec postquam audita sunt Romae, bellum Samni- 3
tibus et patres censuerunt et populus iussit. consules inter se provincias partiti sunt: Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt, diversique ad suum quisque bellum proficiscuntur. Scipioni segne bellum et simile prioris anni 4
militiae expectanti hostes ad Volaterras instructo agmine occurrerunt. pugnatum maiore parte diei magna utrimque 5
caede: nox incertis, qua data victoria esset, intervenit. lux insequens victorem victumque ostendit, nam Etrusci 6
silentio noctis castra reliquerunt. Romanus egressus in aciem ubi profectione hostium concessam victoriam videt, progressus ad castra, vacuis cum plurima praeda — nam et stativa et trepide deserta fuerant — potitur. inde in 7
Faliscum agrum copiis reductis cum inpedimenta Faleriis

cum modico praesidio reliquisset, expedito agmine ad
8 depopulandos hostium fines incedit. omnia ferro ignique
vastantur; praedae undique actae. nec solum modo vastum
hosti relictum, sed castellis etiam vicisque inlatus ignis:
urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos
9 conpulerat. Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio
ad Bovianum haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bo-
vianum inde adgressus nec ita multo post Aufidenam vi
cepit.

1 XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Aequi-
culorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus triumpha-
2 vit. cum comitia consularia instarent, fama exorta Etrus-
3 cos Samnitesque ingentes conscribere exercitus: palam
omnibus conciliis vexari principes Etruscorum, quod non
Gallos quacumque condicione traxerint ad bellum; incre-
pari magistratus Samnitium, quod exercitum adversus
4 Lucanum hostem conparatum obiecerint Romanis; itaque
suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et
5 haudquaquam pari defungendum esse certamine. hic ter-
ror, cum inlustres viri consulatum peterent, omnes in
Q. Fabium Maximum primo non petentem, deinde, ut
6 inclinata studia vidit, recusantem convertit: quid se iam
senem ac perfunctum laboribus laborumque praemiis sol-
licitarent? nec corporis nec animi vigorem remanere
eundem, et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia
iam in se et constantior, quam velint humanae res, videa-
7 tur. et se gloriae seniorum subcrevisse, et ad suam glo-
riam consurgentes alios laetum aspicere. nec honores
magnos fortissimis viris Romae nec honoribus deesse
8 fortes viros. acuebat hac moderatione tam iusta studia;
quae verecundia legum restinguenda ratus, legem recitari
iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici non
9 liceret. vix prae strepitu audita lex est, tribunique plebis
nihil id inpedimenti futurum aiebant: se ad populum latu-
10 ros, uti legibus solveretur. et ille quidem in recusando
perstabat, quid ergo attineret leges ferri rogitans, quibus
per eosdem, qui tulissent, fraus fieret? iam regi leges,
11 non regere. populus nihilo minus suffragia inibat, et, ut

quaeque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie
Fabium dicebat. tum demum consensu civitatis victus: 12
„dei adprobent“ inquit „quod agitis acturique estis, Quirites. ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi
estis, in collega sit meae apud vos gratiae locus: P. De- 13
cium, expertum mihi concordi collegio virum, dignum
vobis, dignum parente suo, quaeso mecum consulem faciatis.“ iusta suffragatio visa. omnes quae supererant centuriae Q. Fabium P. Decium consules dixere. — Eo anno 14
plerisque dies dicta ab aedilibus, quia plus, quam quod
lege finitum erat, agri possiderent. nec quisquam ferme
est purgatus, vinculumque ingens inmodicae cupiditati iniectum est.

XIV. Consules novi Q. Fabius Maximus quartum et 1
P. Decius Mus tertium cum inter se agitarent, uti alter
Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantaeque in 2
hanc aut in illam provinciam copiae satis, et uter ad
utrum bellum dux idoneus magis esset, ab Sutrio et Nepete 3
et Faleriis legati, auctores concilia Etruriae populorum
de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium
averterunt. profecti consules, quo expeditiores commeatus 4
essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret,
Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum in
Samnium legiones ducunt. ubi in hostium fines ventum 5
est, uterque populabundus effuso agmine incedit. explorant tamen latius quam populantur. igitur non fefellere 6
ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fa- 7
bius inpedimentis in locum tutum remotis praesidioque
modico inposito, praemonitis militibus adesse certamen
quadrato agmine ad praedictas hostium latebras succedit.
Samnites desperato inproviso tumultu, quando in apertum 8
semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta maluerunt concurrere. itaque in aequum descendunt ac fortunae se maiore animo quam spe committunt. ceterum, 9
sive quia ex omnium Samnitium populis quodcumque roboris fuerat contraxerant, seu quia discrimen summae rerum augebat animos, aliquantum aperta quoque pugna

10 praebuerunt terroris. Fabius ubi nulla ex parte hostem
loco moveri vidit, Maximum filium et M. Valerium tribu-
nos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat,
11 ire ad equites iubet et adhortari, ut, si quando umquam
equestri ope adiutam rem publicam meminerint, illo die
adnitantur, ut ordinis eius gloriam invictam praestent.
12 peditum certamine inmobilem hostem restare, omnem re-
liquam spem in impetu esse equitum. et ipsos nominatim
iuvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus, nunc
13 promissis onerat. ceterum quando ** ne ea quoque temp-
tata vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires
14 iuvarent, ratus, Scipionem legatum hastatos primae legio-
nis subtrahere ex acie et ad montis proximos quam posset
occultissime circumducere iubet; inde ascensu abdito a
conspectu erigere in montes agmen, aversoque hosti ab
15 tergo repente se ostendere. equites ducibus tribunis haud
multo plus hostibus quam suis ex improviso ante signa
16 evecti praebuerunt tumultus. adversus incitatas turmas
stetit inmota Samnitium acies, nec parte ulla pelli aut per-
rumpi potuit; et postquam inritum inceptum erat, recepti
17 post signa proelio excesserunt. crevit ex eo hostium ani-
mus, nec sustinere frons prima tam longum certamen in-
crescentemque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies
18 iussu consulis in primum successisset. ibi integrae vires
sistunt invehentem se iam Samnitem, et in tempore visa
ex montibus signa clamorque sublatus non vero tantum
19 metu terruere Samnitium animos. nam et Fabius Decium
collegam adpropinquare exclamavit, et pro se quisque mi-
les adesse alterum consulem, adesse legiones gaudio ala-
20 cres fremunt; errorque utilis Romanis oblatus fugae for-
midinisque Samnites inplevit, maxime territos, ne ab altero
21 exercitu integro intactoque fessi opprimerentur. et quia
passim in fugam dissipati sunt, minor caedes quam pro
tanta victoria fuit. tria milia et quadringenti caesi, capti
octingenti ferme et triginta, signa militaria capta tria et
viginti.

1 XV. Samnitibus Apuli se ante proelium coniunxis-
sent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra obie-

cisset, extractos deinde ad certamen fudisset. ibi quoque 2
plus fugae fuit quam caedis: duo milia Apulorum caesa;
spretoque eo hoste Decius in Samnium legiones duxit. ibi 3
duo consulares exercitus diversis vagati partibus omnia
spatio quinque mensum evastarunt. quadraginta et quin- 4
que loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fuerunt,
alterius consulis sex et octoginta. nec valli tantum ac fos- 5
sarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora monu-
menta vastitatis circa regionumque depopulatarum. Fa- 6
bius etiam urbem Cimetram cepit. ibi capta armatorum
duo milia nongenti, caesi pugnantes ferme nongenti tri-
ginta.

Inde comitiorum causa Romam profectus maturavit 7
eam rem agere. cum primo vocatae Q. Fabium consulem
dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius consularis candi-
datus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causa, 8
quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, cum
suis tum totius nobilitatis viribus incubuit, *ut* se cum Q.
Fabio consulem dicerent. Fabius primo de se eadem fere 9
quae priore anno dicendo abnuere. circumstare sellam
omnis nobilitas, orare, ut ex caeno plebeio consulatum
extraheret maiestatemque pristinam cum honori tum pa-
triciis gentibus redderet. Fabius silentio facto media ora- 10
tione studia hominum sedavit: facturum enim se fuisse
dixit, ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium
quam se consulem fieri videret; nunc se suam rationem 11
comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo
non habiturum. ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Clau- 12
dio consul est factus, priore item consulatu inter se con-
parati. nobilitas obiectare Fabio fugisse eum Ap. Claudium
collegam eloquentia civilibusque artibus haud dubie prae-
stantem.

XVI. Comitiis perfectis veteres consules iussi bellum 1
in Samnio gerere prorogato in sex menses imperio. itaque 2
insequenti quoque anno L. Volumnio Ap. Claudio consu-
libus, P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega
fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec
Samnitium exercitum nusquam se proelio committentem

3 postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt, et,
quod legationibus nequiquam saepe temptaverant, id se
tanto agmine armatorum mixtis terrore precibus acturos
efficacius rati, postulaverunt principum Etruriae concilium.
4 quo coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum
Romanis, exponunt: omnia expertos esse, si suismet ipso-
5 rum viribus tolerare tantam molem belli possent; temptasse
etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia.
petisse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare
non possent; rebellasse, quod pax servientibus gravior
6 quam liberis bellum esset. unam sibi spem reliquam in
Etruscis restare: scire, gentem Italiae opulentissimam armis
viris pecunia esse; habere accolas Gallos, inter ferrum et
arma natos, feroces cum suopte ingenio tum adversus
Romanos, populum, quem captum a se auroque redemptum,
7 haud vana iactantes, memorent. nihil abesse, si sit animus
Etruscis, qui Porsinnae quondam maioribusque eorum
fuerit, quin Romanos omni agro cis Tiberim pulsos di-
micare pro salute sua, non de intolerando Italiae regno
8 cogant. Samnitem illis exercitum paratum, instructum
armis, stipendio venisse; confestim secuturos, vel si ad
ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.
1 XVII. Haec eos in Etruria iactantes molientesque bel-
lum domi Romanum urebat. nam P. Decius, ubi con-
perit per exploratores profectum Samnitium exercitum,
2 advocato consilio „quid per agros“ inquit „vagamur vica-
tim circumferentes bellum? quin urbes et moenia adgre-
dimur? nullus iam exercitus Samnio praesidet; cessere
3 finibus ac sibimet ipsi exilium conscivere.“ adprobantibus
cunctis ad Murgantiam validam urbem oppugnandam du-
cit; tantusque ardor militum fuit et caritate ducis et spe
maioris quam ex agrestibus populationibus praedae, ut
4 uno die vi atque armis urbem caperent. ibi duo milia
Samnitium et centum pugnantes circumventi captique, et
alia praeda ingens capta est. quae ne inpedimentis gra-
vibus agmen oneraret, convocari milites Decius iubet.
5 „hacine“ inquit „victoria sola aut hac praeda contenti
estis futuri? vultis vos pro virtute spes gerere: omnes

Samnitium urbes fortunaeque in urbibus relictae vestrae
sunt, quando legiones eorum tot proeliis fusas postremo
finibus expulistis. vendite ista et inlicite lucro mercatorem, 6
ut sequatur agmen: ego subinde suggeram, quae vendatis.
ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud
maior, praeda maior manet." divendita praeda ultro ad- 7
hortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. ibi quo-
que sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa,
nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis
raptim admotis in moenia evasere. captum oppidum ac 8
direptum est; ad duo milia et trecenti occisi et sex milia
hominum capta; et miles ingenti praeda potitus, quam 9
vendere, sicut priorem, coactus; Ferentinum inde, quam-
quam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus.
ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit: et defensa summa 10
vi moenia sunt, et locus erat munimento naturaque tutus;
sed evicit omnia adsuetus praedae miles. ad tria milia
hostium circa muros caesa; praeda militis fuit. huius 11
oppugnatarum urbium decoris pars maior in quibusdam
annalibus ad Maximum trahitur: Murgantiam ab Decio,
a Fabio Ferentinum Romuleamque oppugnatas tradunt.
sunt qui novorum consulum hanc gloriam faciant, quidam 12
non amborum, sed alterius, L. Volumnii: ei Samnium
provinciam evenisse.

XVIII. Dum ea in Samnio, cuiuscumque ductu au- 1
spicioque, gererentur, Romanis in Etruria interim bellum
ingens multis ex gentibus concitur, cuius auctor Gellius
Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes conscive- 2
rant bellum; traxerat contagio proximos Umbriae populos,
et Gallica auxilia mercede sollicitabantur. omnis ea mul-
titudo ad castra Samnitium conveniebat. qui tumultus 3
repens postquam est Romam perlatus, cum iam L. Vo-
lumnius consul cum legione secunda ac tertia sociorumque
milibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Clau-
dium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. duae 4
Romanae legiones secutae prima et quarta et sociorum
duodecim milia. castra haud procul ab hoste posita. cete- 5
rum eo magis profectum est, quod mature ventum erat,

ut quosdam spectantes iam arma Etruriae populos metus
Romani nominis conprimeret, quam quod ductu consulis
6 quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. multa
proelia locis et temporibus iniquis commissa, spesque in dies
graviorem hostem faciebat, et iam prope erat, ut nec duci
7 milites nec militibus dux satis fideret. litteras ad collegam
accersendum ex Samnio missas in trinis annalibus invenio:
piget tamen id certum ponere, cum ea ipsa inter consules
populi Romani, iam iterum eodem honore fungentis, dis-
ceptatio fuerit, Appio abnuente missas, Volumnio adfir-
8 mante Appi se litteris accitum. iam Volumnius in Samnio
tria castella ceperat, in quibus ad tria milia hostium caesa
erant, dimidium fere eius captum, et Lucanorum seditiones
a plebeis et egentibus ducibus ortas summa optumatium
voluntate per Q. Fabium, pro consule missum eo cum vetere
9 exercitu, conpresserat. Decio populandos hostium agros
relinquit, ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam
10 pergit; quem advenientem laeti omnes acceperunt. Ap-
pium ex conscientia sua credo animum habuisse, haud
inmerito iratum, si nihil scripserat, inliberali et ingrato
11 animo, si eguerat ope, dissimulantem. vix enim salute
mutua reddita cum obviam egressus esset: „satin salve"
inquit, „L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? quae
12 te causa, ut provincia tua excederes, induxit?" Volumnius
in Samnio res prosperas esse ait, litteris eius accitum ve-
nisse; quae si falsae fuerint, nec usus sui sit in Etruria, ex-
13 templo conversis signis abiturum. „tu vero abeas" inquit,
„neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum
est, cum bello tuo forsitan vix sufficias, huc te ad opem feren-
14 dam aliis gloriari venisse." bene Hercules verteret, dicere
Volumnius: malle frustra operam insumptam quam quic-
quam incidisse, cur non satis esset Etruriae unus consularis
1 exercitus. XIX. Digredientes iam consules legati tribuni-
que ex Appiano exercitu circumsistunt: pars imperatorem
suum orare, ne collegae auxilium, quod acciendum ultro
2 fuerit, sua sponte oblatum sperneretur; plures abeunti Vo-
lumnio obsistere, obtestari, ne pravo cum collega certamine
rem publicam prodat: si qua clades incidisset, desertori

magis quam deserto noxiae fore. eo rem adductam, ut omni 3
rei bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad
L. Volumnium sit delegatum. neminem quaesiturum, quae
verba Appi, sed quae fortuna exercitus fuerit. dimitti ab 4
Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; ex-
periretur modo voluntatem militum. haec monendo ob- 5
testandoque prope restitantes consules in contionem per-
traxerunt. ibi orationes longiores habitae in eandem ferme
sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat.
et cum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem 6
adversus eximiam eloquentiam collegae visus esset, cavil- 7
lansque Appius sibi acceptum referre diceret debere, quod
ex muto atque elingui facundum etiam consulem habe-
rent; priore consulatu primis utique mensibus hiscere eum
nequisse, nunc iam popularis orationes serere: „quam 8
mallem“ inquit Volumnius, „tu a me strenue facere quam
ego abs te scite loqui didicissem.“ postremo condicionem
ferre, quae decretura sit, non orator — neque enim id
desiderare rem publicam —, sed imperator uter sit melior.
Etruriam et Samnium provincias esse, utram mallet eli- 9
geret: suo exercitu se vel in Etruria vel in Samnio rem
gesturum. tum militum clamor ortus, ut simul ambo bel- 10
lum Etruscum susciperent. quo animadverso consensu 11
Volumnius: „quoniam in collegae voluntate interpretanda“
inquit „erravi, non committam, ut, quid vos velitis, obscu-
rum sit: manere an abire me velitis, clamore significate.“
tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris 12
exciret. armis arreptis in aciem descendunt. et Volum-
nius signa canere ac vexilla efferri castris iussit. Appium 13
addubitasse ferunt cernentem seu pugnante seu quieto se
fore collegae victoriam; deinde veritum, ne suae quoque
legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus
suis signum dedisse. ab neutra parte satis commode in- 14
structi fuerunt. nam et Samnitium dux Gellius Egnatius
pabulatum cum cohortibus paucis ierat suoque impetu
magis milites quam cuiusquam ductu aut imperio pugnam
capessebant, et Romani exercitus nec pariter ambo ducti, 15
nec satis temporis ad instruendum fuit. prius concurrit

16 Volumnius, quam Appius ad hostem perveniret: itaque
fronte inaequali concursum est; et velut forte quadam
mutante adsuetos inter se hostes Etrusci Volumnio, Sam-
nites, parumper cunctati, quia dux aberat, Appio occur-
17 rere. dicitur Appius in medio pugnae discrimine, ita ut
inter prima signa manibus ad caelum sublatis conspicere-
tur, ita precatus esse: „Bellona, si hodie nobis victoriam
18 duis, ast ego tibi templum voveo.“ haec precatus velut
instigante dea et ipse collegae et exercitus virtutem aequa-
vit ducis. *et duces* imperatoria opera exsecuntur, et mi-
lites, ne ab altera parte prius victoria incipiat, adnituntur.
19 ergo fundunt fugantque hostes maiorem molem haud facile
sustinentes, quam cum qua manus conserere adsueti fu-
erant. urgendo cedentes insequendoque effusos conpulere
20 ad castra. ibi interventu Gellii cohortiumque Sabellarum
paulisper recruduit pugna. his quoque mox fusis iam a
21 victoribus castra oppugnabantur; et cum Volumnius ipse
portae signa inferret, Appius Bellonam victricem identi-
dem celebrans accenderet militum animos, per vallum,
22 per fossas inruperunt. castra capta direptaque, praeda
ingens parta et militi concessa est. septem milia nongenti
hostium occisi, duo milia et centum viginti capti.

1 XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in
Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus
exorti ad populandos imperii Romani fines per Vescinos
in Campaniam Falernumque agrum transcendunt ingen-
2 tesque praedas faciunt. Volumnium magnis itineribus in
Samnium redeuntem — iam enim Fabio Decioque proro-
gati imperii finis aderat — fama de Samnitium exercitu
populationibusque Campani agri ad tuendos socios con-
3 vertit. ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia
cladis vestigia, et Caleni narrant tantum iam praedae ho-
4 stis trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque iam
propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse,
ut relicta ibi praeda in expeditionem redeant, nec tam one-
5 ratum agmen dimicationi committant. ea quamquam simi-
lia veris erant, certius tamen exploranda ratus dimittit
equites, qui vagos praedatores in agris palantes excipiant.

ex quibus inquirendo cognoscit ad Vulturnum flumen 6
sedere hostem, inde tertia vigilia moturum; iter in Sam-
nium esse. his satis exploratis profectus tanto intervallo 7
ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate
nimia nosci posset, et egredientem e castris hostem oppri-
meret. aliquanto ante lucem ad castra accessit gnarosque 8
Oscae linguae exploratum, quid agatur, mittit. intermixti
hostibus, quod facile erat in nocturna trepidatione, cog-
noscunt infrequentia armatis signa egressa, praedam
praedaeque custodes exire, inmobile agmen et sua quem-
que molientem nullo inter alios consensu nec satis certo
imperio. tempus adgrediendi aptissimum visum est; et 9
iam lux adpetebat: itaque signa canere iussit agmenque
hostium adgreditur. Samnites praeda inpediti, infrequen- 10
tes armati, pars addere gradum ac prae se agere praedam,
pars stare incerti, utrum progredi an regredi in castra
tutius foret: inter cunctationem opprimuntur. et Romani
iam transcenderant vallum, caedesque ac tumultus erat in
castris. Samnitium agmen praeterquam hostili tumultu 11
captivorum etiam repentina defectione turbatum erat, qui 12
partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sar-
cinis deligata rapiebant tumultumque proelio ipso terribi-
liorem intermixti agmini praebebant. memorandum deinde 13
edidere facinus: nam Staium Minacium ducem adeuntem
ordines hortantemque invadunt; dissipatis inde equitibus,
qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt, insidentemque
equo captum ad consulem Romanum rapiunt. revocata eo 14
tumultu prima signa Samnitium; proeliumque iam profliga-
tum integratum est, nec diutius sustineri potuit. caesa ad 15
sex milia hominum, duo milia et quingenti capti, in eis
tribuni militum quattuor, signa militaria triginta, et, quod
laetissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem
milia et quadringenti, praeda ingens sociorum; accitique
edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque. prae- 16
stituta die quarum rerum non extitit dominus militi con-
cessae; coactique vendere praedam, ne alibi quam in ar-
mis animum haberent.

XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum 1

2 Romae praebuerat; et per eos forte dies ex Etruria adlatum erat post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Umbros ad defectionem vocari, et Gallos
3 pretio ingenti sollicitari. his nuntiis senatus conterritus iustitium indici, dilectum omnis generis hominum haberi
4 iussit. nec ingenui modo aut iuniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factae libertinique centuriati. et defendendae urbis consilia agitabantur, summaeque
5 rerum praetor P. Sempronius praeerat. ceterum parte curae exonerarunt senatum L. Volumnii consulis litterae, quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum
6 est. itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt, et iustitium remittitur, quod fuerat
7 dies XVIII, supplicatioque perlaeta fuit. tum de praesidio regionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum. itaque placuit, ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum
8 agrum deducerentur, una ad ostium Liris fluvii, quae Menturnae appellata, altera in saltu Vescino Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse,
9 Siuuessa deinde ab colonis Romanis appellata. tribunis plebis negotium datum est, ut plebei scito iuberetur P. Sempronius praetor triumviros in ea loca colonis deducen-
10 dis creare. nec qui nomina darent facile inveniebantur, quia in stationem se prope perpetuam infestae regionis, non in agros mitti rebantur.

11 Avertit ab eis curis senatum Etruriae ingravescens bellum et crebrae litterae Appii monentis, ne regionis
12 eius motum neglegerent: quattuor gentes conferre arma, Etruscos Samnites Umbros Gallos; iam castra bifariam facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem
13 non possit. ob haec et — iam adpetebat tempus — comitiorum causa L. Volumnius consul Romam revocatus, qui priusquam ad suffragium centurias vocaret in contionem advocato populo multa de magnitudine belli Etrusci disseruit:
14 iam tum, cum ipse ibi cum collega rem pariter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec exercitu geri potuerit; accessisse postea dici Umbros et ingentem exer-

citum Gallorum. adversus quattuor populos duces consules 15
illo die deligi meminissent. se, nisi confideret eum con-
sensu Romani populi consulem declaratum iri, qui haud dubie
tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse ex-
templo dicturum. XXII. Nemini dubium erat, quin Fabius 1
Quintus omnium consensu destinaretur; eumque et praero-
gativae et primo vocatae omnes centuriae consulem cum L.
Volumnio dicebant. Fabii oratio fuit qualis biennio ante; 2
deinde, ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam
P. Decium poscendum: id senectuti suae adminiculum fore. 3
censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se
nihil concordi collegio firmius ad rem publicam tuendam
esse. novo imperii socio vix iam adsuescere senilem ani-
mum posse; cum moribus notis facilius se communicatu-
rum consilia. subscripsit orationi eius consul cum meritis 4
P. Decii laudibus, tum quae ex concordia consulum bona
quaeque ex discordia mala in administratione rerum mili-
tarium evenirent, memorando, quam prope ultimum dis- 5
crimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret,
admonendo: Decium Fabiumque [ut] uno animo, una mente 6
vivere[nt]; esse praeterea viros natos militiae, factis magnos,
ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia con-
sularia esse; callidos sollertesque iuris atque eloquentiae 7
consultos, qualis App. Claudius esset, urbi ac foro prae-
sides habendos praetoresque ad reddenda iura creandos
esse. his agendis dies est consumptus. postridie ad prae- 8
scriptum consulis et consularia et praetoria comitia habita.
consules creati Q. Fabius et P. Decius, Ap. Claudins prae- 9
tor, omnes absentes. et L. Volumnio ex senatus consulto
et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt, quorum aver- 1
runcandorum causa supplicationes in biduum senatus de-
crevit; publice vinum ac tus praebitum. supplicatum iere 2
frequentes viri feminaeque. insignem supplicationem fecit 3
certamen in sacello Pudicitiae patriciae, quae in foro
bovario est ad aedem rotundam Herculis, inter matronas
ortum. Verginiam Auli filiam, patriciam plebeio nuptam 4
L. Volumnio consuli, matronae, quod e patribus enupsis-

set, sacris arcuerant. brevis altercatio inde ex iracundia
5 muliebri in contentionem animorum exarsit, cum se Ver-
ginia et patriciam et pudicam in patriciae Pudicitiae tem-
plum ingressam et uni nuptam, ad quem virgo deducta
sit, nec se viri honorumve eius ac rerum gestarum pae-
6 nitere, vero gloriaretur. facto deinde egregio magnifica
verba adauxit: in vico Longo, ubi habitabat, ex parte
aedium quod satis esset loci modico sacello exclusit aram-
que ibi posuit; et convocatis plebeiis matronis conquesta
7 iniuriam patriciarum: „hanc ego aram“ inquit „Pudicitiae
plebeiae dedico, vosque hortor, ut, quod certamen virtutis
viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiae inter matronas
8 sit, detisque operam, ut haec ara quam illa, si quid potest,
9 sanctius et a castioribus coli dicatur.“ eodem ferme ritu
et haec ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla nisi
spectatae pudicitiae matrona et quae uni viro nupta fuisset
10 ius sacrificandi haberet. vulgata dein religio [a] pollutis,
nec matronis solum, sed omnis ordinis feminis, postremo
in oblivionem venit.
11 Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot
12 faeneratoribus diem dixerunt; quorum bonis multatis ex
eo, quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio
limina et trium mensarum argentea vasa in cella Iovis
Iovemque in culmine cum quadrigis et ad ficum Rumina-
lem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus
lupae posuerunt, semitamque saxo quadrato a Capena porta
13 ad Martis straverunt. et ab aedilibus plebeis L. Aelio
Paeto et C. Fulvio Curvo ex multaticia item pecunia,
quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti pateraeque
aureae ad Cereris positae.
1 XXIV. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quar-
tum consulatum ineunt, tribus consulatibus censuraque
2 collegae nec gloria magis rerum, quae ingens erat, quam
concordia inter se clari. quae ne perpetua esset, ordinum
magis quam ipsorum inter se certamen intervenisse reor,
3 patriciis tendentibus, ut Fabius [in] Etruriam extra ordinem
provinciam haberet, plebeis auctoribus Decio, ut ad sor-
4 tem revocaret. fuit certe contentio in senatu; et postquam

ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. in
contione, ut inter militares viros et factis potius quam
dictis fretos, pauca verba habita. Fabius, quam arborem 5
consevisset, sub ea legere alium fructum indignum esse
dicere; se aperuisse Ciminiam silvam viamque per devios
saltus Romano bello fecisse. quid se id aetatis sollicitas- 6
sent, si alio duce gesturi bellum essent? nimirum adver-
sarium se, non socium imperii legisse sensim exprobrat, et
invidisse Decium concordibus collegiis tribus. postremo, 7
se tendere nihil ultra, quam ut, si dignum provincia duce-
rent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse et in
potestate populi futurum. P. Decius senatus iniuriam que- 8
rebatur: quoad potuerint patres adnisos, ne plebi aditus
ad magnos honores esset; postquam ipsa virtus pervicerit, 9
ne in ullo genere hominum inhonorata essst, quaeri, quem-
admodum inrita sint non suffragia modo populi, sed ar-
bitria etiam fortunae et in paucorum potestatem vertantur.
omnis ante se consules sortitos provincias esse; nunc ex- 10
tra sortem Fabio senatum provinciam dare. si honoris 11
eius causa, ita eum de se deque re publica meritum esse,
ut faveat Q. Fabii gloriae, quae modo non sua contumelia
splendeat: cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit 12
asperum ac difficile, cum id alteri extra sortem mandetur,
quin alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur?
gloriari Fabium rebus in Etruria gestis; velle et P. De- 13
cium gloriari, et forsitan, quem ille obrutum ignem reli-
querit, ita ut totiens novum ex inproviso incendium daret,
eum se extincturum. postremo se collegae honores prae- 14
miaque concessurum verecundia aetatis eius maiestatisque:
cum periculum, cum dimicatio proposita sit, neque cedere
sua sponte neque cessurum; et, si nihil aliud ex eo certa- 15
mine tulerit, illud certe laturum, ut, quod populi sit, po-
pulus iubeat potius, quam patres gratificentur. Iovem opti- 16
mum maximum deosque inmortales se precari, ut ita sortem
aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felici-
tatemque in bello administrando daturi sint. certe id et 17
natura aequum et exemplo utile esse et ad famam populi
Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet

18 duce bellum Etruscum geri recte possit. Fabius nihil
aliud precatus populum Romanum, quam ut, prius quam
intro vocarentur ad suffragium tribus, Ap. Claudii prae-
toris adlatas ex Etruria litteras audirent, comitio abiit:
nec minore populi consensu quam senatus provincia Etru-
ria extra sortem Fabio decreta est.
1 XXV. Concursus inde ad consulem factus omnium
ferme iuniorum, et pro se quisque nomina dabant: tanta
2 cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. qua circum-
fusus turba: „quattuor milia“ inquit „peditum et sescen-
tos equites dumtaxat scribere in animo est; hodierno et
3 crastino die qui nomina dederitis mecum ducam. maiori
mihi curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut
4 multis rem geram militibus.“ profectus apto exercitu et
eo plus fiduciae ac spei gerente, quod non desiderata mul-
titudo erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul ho-
5 stes erant, ad castra Appii praetoris pergit. paucis citra
milibus lignatores ei cum praesidio occurrunt; qui ut lic-
tores praegredi viderunt, Fabiumque esse consulem acce-
pere, laeti atque alacres diis populoque Romano grates
6 agunt, quod eum sibi imperatorem misissent. circumfusi
deinde cum consulem salutarent, quaerit Fabius, quo per-
gerent, respondentibusque, lignatum se ire: „ain tandem?“
7 inquit „num castra vallata non habetis?“ ad hoc cum
subclamatum esset duplici quidem vallo et fossa, et tamen
in ingenti metu esse: „habetis igitur“ inquit „adfatim
8 lignorum. redite et vellite vallum.“ redeunt in castra, ter-
roremque ibi vellentes vallum et iis qui in castris reman-
9 serant militibus et ipsi Appio fecerunt. tum pro se quisque
alii aliis dicere consulis se Q. Fabii facere iussu. postero
inde die castra mota, et Appius praetor Romam dimissus.
10 inde nusquam stativa Romanis fuere. negabat utile esse
uno loco sedere exercitum; itineribus ac mutatione loco-
rum mobiliorem ac salubriorem esse. fiebant autem iti-
11 nera, quanta fieri sinebat hiemps hauddum exacta. vere
inde primo relicta secunda legione ad Clusium, quod Ca-
mars olim appellabant, praepositoque castris L. Scipione
pro praetore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit,

sive ipse sponte sua, quia bellum ei maius in conspectu 12
erat, quam quantum esse famae crediderat, sive senatus
consulto accitus: nam in utrumque auctores sunt. ab Ap. 13
Claudio praetore retractum quidam videri volunt, cum in
senatu et apud populum, id quod per litteras adsidue fece-
rat, terrorem belli Etrusci augeret: non suffecturum ducem
unum, nec exercitum unum adversus quattuor populos;
periculum esse, sive iuncti unum premant, sive diversi 14
gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit.
duas se ibi legiones Romanas reliquisse, et minus quinque 15
milia peditum equitumque cum Fabio venisse. sibi pla-
cere P. Decium consulem primo quoque tempore in Etru-
riam ad collegam proficisci, L. Volumnio Samnium pro-
vinciam dari; si consul malit in suam provinciam ire, 16
Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu iusto
consulari proficisci. cum magnam partem moveret oratio 17
praetoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra
ac libera Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per
commodum rei publicae posset, Romam venisset, vel ali-
quem ex legatis misisset, a quo disceret senatus, quantum 18
in Etruria belli esset, quantisque administrandum copiis
et quot per duces esset. XXVI. Fabius ut Romam rediit, 1
et in senatu et productus ad populum mediam orationem
habuit, ut nec augere nec minuere videretur belli famam,
magisque in altero adsumendo duce aliorum indulgere ti-
mori quam suo aut reipublicae periculo consulere. cete- 2
rum si sibi adiutorem belli sociumque imperii darent,
quonam modo se oblivisci P. Decii consulis per tot col-
legia experti posse? neminem omnium secum coniungi 3
malle; et copiarum satis sibi cum P. Decio et numquam
nimium hostium fore: sin collega quid aliud mallet, at
sibi L. Volumnium darent adiutorem. omnium rerum 4
arbitrium et a populo et a senatu et ab ipso collega Fabio
permissum est. et cum P. Decius se in Samnium vel in
Etruriam proficisci paratum esse ostendisset, tanta laeti-
tia ac gratulatio fuit, ut praeciperetur victoria animis
triumphusque, non bellum decretum consulibus vide-
retur.

5 Invenio apud quosdam extemplo consulatu inito pro-
fectos in Etruriam Fabium Deciumque sine ulla mentione
sortis provinciarum certaminumque inter collegas, quae
6 exposui. sunt quibus ne haec quidem certamina exponere
satis fuerit, adiecerint et Appii criminationes de Fabio ab-
sente ad populum et pertinaciam adversus praesentem
consulem praetoris contentionemque aliam inter collegas,
tendente Decio, ut suae quisque provinciae sortem tuere-
7 tur. constare res incipit ex eo tempore, quo profecti ambo
consules ad bellum sunt.

Ceterum antequam consules in Etruriam pervenirent,
Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium venerunt,
8 legionem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui
castris praeerat, loco adiuvandam paucitatem suorum mi-
litum ratus, in collem, qui inter urbem et castra erat,
9 aciem erexit. sed, ut in re subita, parum explorato iti-
nere ad iugum perrexit, quod hostes ceperant parte alia
adgressi. ita caesa ab tergo legio atque in medio, cum
10 hostis undique urgeret, circumventa. deletam quoque ibi
legionem, ita ut nuntius non superesset, quidam auctores
11 sunt, nec ante ad consules, qui iam haud procul a Clusio
aberant, famam eius cladis perlatam, quam in conspectu
fuere Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa ge-
stantes capita et lanceis infixa ovantesque moris sui car-
12 mine. sunt qui Umbros fuisse, non Gallos, tradant, nec
tantum cladis acceptum, et circumventis pabulatoribus
cum L. Manlio Torquato legato Scipionem propraetorem
subsidium e castris tulisse, victoresque Umbros redinte-
grato proelio victos esse, captivosque eis ac praedam
13 ademptam. similius vero est a Gallo hoste quam Umbro
eam cladem acceptam, quod cum saepe alias tum eo anno
14 Gallici tumultus praecipuus terror civitatem tenuit. ita-
que praeterquam quod ambo consules profecti ad bellum
erant cum quattuor legionibus et magno equitatu Romano
Campanisque mille equitibus delectis ad id bellum missis
et sociorum nominisque Latini maiore exercitu quam Ro-
15 mano, alii duo exercitus haud procul urbe Etruriae oppo-
siti, unus in Falisco, alter in Vaticano agro. Cn. Fulvius

et L. Postumius Megellus propraetores ambo stativa in eis
locis habere iussi.

XXVII. Consules ad hostes transgresso Appennino in 1
agrum Sentinatem pervenerunt. ibi quattuor milium ferme
intervallo castra posita. inter hostes deinde consultationes 2
habitae, atque ita convenit, ne unis castris miscerentur
omnes, neve in aciem descenderent simul: Samnitibus
Galli, Etruscis Umbri adiecti. dies indicta pugnae; Sam- 3
niti Gallisque delegata pugna; inter ipsum certamen Etrusci
Umbrique iussi castra Romana oppugnare. haec consilia 4
turbarunt transfugae Clusini tres clam nocte ad Fabium
consulem transgressi, qui editis hostium consiliis dimissi
cum donis, ut subinde, ut quaeque res nova decreta esset,
exploratam perferrent. consules Fulvio, ut ex Falisco, 5
Postumio, ut ex Vaticano exercitum ad Clusium admo-
veant summaque vi fines hostium depopulentur, scribunt.
huius populationis fama Etruscos ex agro Sentinate ad suos 6
finis tuendos movit. instare inde consules, ut absentibus
his pugnaretur. per biduum lacessiere proelio hostem;
biduo nihil dignum dictu actum: pauci utrimque cecidere, 7
magisque inritati sunt ad iustum certamen animi quam ad
discrimen summa rerum adducta. tertio die descensum
in campum omnibus copiis est. cum instructae acies sta-
rent, cerva fugiens lupum e montibus exacta per campos
inter duas acies decurrit; inde diversae ferae, cerva ad
Gallos, lupus ad Romanos cursum deflexit. lupo data
inter ordines via, cervam Galli confixere. tum ex ante-
signanis Romanus miles: „illac fuga“ inquit „et caedes
vertit, ubi sacram Dianae feram iacentem videtis: hinc
victor Martius lupus, integer et intactus, gentis nos Mar-
tiae et conditoris nostri admonuit.“ dextro cornu Galli, 10
sinistro Samnites constiterunt. adversus Samnites Q. Fa-
bius primam ac tertiam legionem pro dextro cornu, ad-
versus Gallos pro sinistro Decius quintam et sextam in-
struxit. secunda et quarta cum L. Volumnio proconsule 11
in Samnio gerebat bellum.

Primo concursu adeo aequis viribus gesta res est, ut,
si adfuissent Etrusci et Umbri aut in acie aut in ca-

stris quocumque se inclinassent accipienda clades fuerit.
1 XXVIII. Ceterum quamquam communis adhuc Mars belli
erat, necdum discrimen fortuna fecerat, qua datura vires
esset, haudquaquam similis pugna in dextro laevoque
2 cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis quam
inferebant pugnam, extrahebaturque in quam maxime se-
3 rum diei certamen, quia ita persuasum erat duci, et Sam-
nites et Gallos primo impetu feroces esse, quos sustineri
satis sit; longiore certamine sensim residere Samnitium
4 animos, Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima
laboris atque aestus fluere, primaque proelia plus quam vi-
5 rorum, postrema minus quam feminarum esse. in id
tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam integerru-
6 mas vires militi servabat. ferocior Decius et aetate et vi-
gore animi quantumcumque virium habuit certamine
primo effudit. et quia lentior videbatur pedestris pugna,
7 equitatum in pugnam concitat, et ipse fortissimae iuvenum
turmae inmixtus orat proceres iuventutis, in hostem ut
secum impetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si
8 ab laevo cornu et ab equite victoria incipiat. bis avertere
Gallicum equitatum. iterum longius evectos et iam inter
media equitum agmina proelium cientes novum pugnae
9 conterruit genus: essedis carrisque superstans armatus
hostis ingenti sonitu equorum rotarumque advenit et in-
10 solitos eius tumultus Romanorum conterruit equos. ita
victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat; ster-
11 nit inde ruentes equos virosque inprovida fuga. turbata
hinc etiam signa legionum multique impetu equorum ac
vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani. et
insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum
12 spatium respirandi recipiendique se dedit. vociferari De-
cius, quo fugerent, quamve in fuga spem haberent; ob-
sistere cedentibus ac revocare fusos; deinde, ut nulla vi
perculsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine
13 conpellans: „quid ultra moror“ inquit „familiare fatum?
datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis
piacula simus: iam ego mecum hostium legiones mactan-
14 das Telluri ac diis manibus dabo.“ haec locutus M. Livium

pontificem, quem descendens in aciem digredi vetuerat ab
se, praeire iussit verba, quibus se legionesque hostium
pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. devotus 15
inde eadem precatione eodemque habitu, quo pater P.
Decius ad Veserim bello Latino se iusserat devoveri, cum 16
secundum sollemnes precationes adiecisset prae se agere
sese formidinem ac fugam caedemque ac cruorem, caele-
stium inferorum iras, contacturum funebribus diris signa 17
tela arma hostium, locumque eundem suae pestis ac Gal-
lorum ac Samnitium fore, — haec execratus in se hostes- 18
que, qua confertissimam cernebat Gallorum aciem, con-
citat equum, inferensque se ipse infestis telis est inter-
fectus. XXIX. Vix humanae inde opis videri pugna po- 1
tuit. Romani duce amisso, quae res terrori alias esse
solet, sistere fugam ac novam de integro velle instaurare
pugnam; Galli, et maxime globus circumstans consulis 2
corpus, velut alienata mente vana in cassum iactare tela;
torpere quidam et nec pugnae meminisse nec fugae. at 3
ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradi-
derat iusseratque pro praetore esse, vociferari vicisse
Romanos, defunctos consulis fato, Gallos Samnitesque 4
Telluris matris ac deorum manium esse; rapere ad se ac
vocare Decium devotam secum aciem, furiarumque ac for-
midinis plena omnia ad hostes esse. superveniunt deinde 5
his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Mar-
cius cum subsidiis ex novissima acie iussu Q. Fabii con-
sulis ad praesidium collegae missi. ibi auditur P. Decii
eventus, ingens hortamen ad omnia pro re publica audenda.
itaque cum Galli structis ante se scutis conferti starent, 6
nec facilis pede conlato videretur pugna, iussu legatorum
conlecta humi pila, quae strata inter duas acies iacebant,
atque in testudinem hostium coniecta. quibus plerisque 7
in scuta raris in corpora ipsa fixis sternitur cuneus, ita
ut magna pars integris corporibus attoniti conciderent.
haec in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat.
Fabius in dextro primo, ut ante dictum est, cunctando 8
extraxerat diem; dein, postquam nec clamor hostium nec
impetus nec tela missa eandem vim habere visa, praefec- 9

tis equitum iussis ad latus Samnitium circumducere alas,
ut signo dato in transversos quanto maximo possent im-
petu incurrerent, sensim suos signa inferre iussit et
10 commovere hostem. postquam non resisti vidit et haud
dubiam lassitudinem esse, tum conlectis omnibus subsi-
diis, quae ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit
11 et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. nec susti-
nuerunt Samnites impetum, praeterque aciem ipsam Gal-
lorum relictis in dimicatione sociis ad castra effuso cursu
12 ferebantur. Galli testudine facta conferti stabant. tum
Fabius audita morte collegae Campanorum alam, quin-
gentos fere equites, excedere acie iubet et circumvectos
13 ab tergo Gallicam invadere aciem; tertiae deinde legionis
subsequi principes et, qua turbatum agmen hostium vi-
14 derent impetu equitum, instare ac territos caedere. ipse
aedem Iovi Victori spoliaque hostium cum vovisset, ad
castra Samnitium perrexit, quo multitudo omnis conster-
15 nata agebatur. sub ipso vallo, quia tantam multitudinem
portae non recepere, temptata ab exclusis turba suorum
16 pugna est. ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium ce-
cidit. conpulsi deinde intra vallum Samnites parvoque
certamine capta castra et Galli ab tergo circumventi.
17 caeso eo die hostium viginti quinque milia, octo capta.
18 nec incruenta victoria fuit: nam ex P. Decii exercitu
caesa septem milia, ex Fabi mille septingenti. Fabius
dimissis ad quaerendum collegae corpus spolia hostium
19 coniecta in acervum Iovi Victori cremavit. consulis
corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cu-
mulis erat, inveniri non potuit; postero die inventum
20 relatumque est cum multis militum lacrumis. inter-
missa inde omnium aliarum rerum cura Fabius collegae
1 funus omni honore laudibusque meritis celebrat. XXX. Et
in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio propraetore
res ex sententia gesta, et praeter ingentem inlatam po-
pulationibus agrorum hosti cladem pugnatum etiam egre-
2 gie est, Perusinorumque et Clusinorum caesa amplius
3 milia tria et signa militaria ad viginti capta. Samnitium
agmen cum per Paelignum agrum fugeret, circum-

ventum a Paelignis est; ex milibus quinque ad mille
caesi.

Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama 4
est etiam vero stanti; sed superiecere quidam augendo
fidem, qui in hostium exercitu peditum deciens centena 5
milia, equitum sex et quadraginta milia, mille carpentorum
scripsere fuisse, scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et 6
ipsos pugnae adfuisse; et ut Romanorum quoque augerent
copias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus exer-
citumque eius legionibus consulum adiciunt. in pluribus 7
annalibus duorum ea consulum propria victoria est, Vo-
lumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exer-
citum in Tifernum montem conpulsum non deterritus ini-
quitate loci fundit fugatque.

Q. Fabius Deciano exercitu relicto in Etruriae praesidio 8
suis legionibus deductis ad urbem de Gallis Etruscisque
ac Samnitibus triumphavit. milites triumphantem secuti 9
sunt. celebrata inconditis carminibus militaribus non
magis victoria Q. Fabii quam mors praeclara P. Decii est,
excitataque memoria parentis aequata eventu publico pri-
vatoque fili laudibus. data ex praeda militibus aeris octo- 10
geni bini sagaque et tunicae, praemia illa tempestate mi-
litiae haudquaquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis nec in Samnitibus adhuc 1
nec in Etruria pax erat: nam et Perusinis auctoribus post
deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat, et Sam- 2
nites praedatnm in agrum Vescinum Formianumque et
parte alia in Aeserninum quaeque Vulturno adiacent flu-
mini descendere. adversus eos Ap. Claudius praetor cum 3
exercitu Deciano missus. Fabius in Etruria rebellante
denuo quattuor milia et quingentos Perusinorum occidit,
cepit ad mille septingentos quadraginta, qui redempti sin- 4
guli aeris trecentis decem; praeda alia omnis militibus
concessa. Samnitium legiones, cum partem Ap. Claudius 5
praetor, partem L. Volumnius pro consule sequeretur, in
agrum Stellatem convenerunt. ibi et Samnitium omnes
considunt et Appius Volumniusque castra coniungunt.
pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimulante adver- 6

sus rebellantes totiens, illinc ab ultima iam dimicantibus
7 spe. caesa ergo Samnitium sedecim milia trecenti, capta
duo milia septingenti; ex Romano exercitu cecidere duo
milia septingenti.

8 Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis prodigiis-
que sollicitus. nam et terram multifariam pluvisse et in
exercitu Ap. Claudii plerosque fulminibus ictos nuntiatum
9 est, librique ob haec aditi. — Eo anno Q .Fabius Gurges,
consulis filius, aliquot matronas ad populum stupri dam-
natas pecunia multavit, ex quo multaticio aere Veneris
aedem, quae prope circum est, faciendam curavit.

10 Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua
per quartum iam volumen annumque sextum et quadra-
gesimum a M. Valerio A. Cornelio consulibus, qui primi
11 Samnio arma intulerunt, agimus. et ne tot annorum cla-
des utriusque gentis laboresque actos nunc referam, qui-
12 bus nequiverint tamen dura illa pectora vinci, proximo
anno Samnites in Sentinati agro, Paelignis, ad Tifernum,
Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab
quattuor exercitibus, quattuor ducibus Romanis caesi fue-
rant; imperatorem clarissimum gentis suae amiserant;
13 socios belli, Etruscos Umbros Gallos, in eadem fortuna
videbant, qua ipsi erant; nec suis nec externis viribus
14 iam stare poterant; tamen bello non abstinebant: adeo ne
infeliciter quidem defensae libertatis taedebat, et vinci
15 quam non temptare victoriam malebant. quinam sit ille,
quem pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendoque,
quae gerentes non fatigaverunt?

1 XXXII. Q. Fabium P. Decium L. Postumius Megellus
2 et M. Atilius Regulus consules secuti sunt. Samnium am-
bobus decreta provincia est, quia tres scriptos hostium
exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniae
3 repeti, tertium tuendis parari finibus fama erat. Postu-
mium valetudo adversa Romae tenuit; Atilius extemplo
profectus, ut in Samnio hostes — ita enim placuerat pa-
4 tribus — nondum regressos opprimeret. velut ex con-
posito ibi obvium habuere hostem, ubi et intrare [vastare]
ipsi Samnitium agrum prohiberentur et regredi inde in

pacata sociorumque populi Romani fines Samnitem pro-
hiberent. cum castra castris conlata essent, quod vix 5
Romanus totiens victor auderet, ausi Samnites sunt —
tantum desperatio ultima temeritatis facit — castra Ro-
mana oppugnare; et quamquam non venit ad finem tam
audax inceptum, tamen haud omnino vanum fuit. nebula 6
erat ad multum diei densa adeo, ut lucis usum eriperet,
non prospectu modo extra vallum adempto, sed propinquo
etiam congredientium inter se conspectu. hac velut late- 7
bra insidiarum freti Samnites vixdum satis certa luce et
eam ipsam premente caligine ad stationem Romanam in
porta segniter agentem vigilias perveniunt. inproviso op- 8
pressis nec animi satis ad resistendum nec virium fuit.
ab tergo castrorum decumana porta impetus factus; itaque 9
captum quaestorium, quaestorque ibi L. Opimius Pansa
occisus. conclamatum inde ad arma. XXXIII. Consul 1
tumultu excitus cohortes duas sociorum, Lucanam Sues-
sanamque, quae proximae forte erant, tueri praetorium
iubet; manipulos legionum principali via inducit. vixdum 2
satis aptatis armis in ordines eunt et clamore magis quam
oculis hostem noscunt, nec, quantus numerus sit, aesti-
mari potest. cedunt primo incerti fortunae suae et hostem 3
introrsum in media castra accipiunt. inde cum consul
vociferaretur, expulsine extra vallum castra deinde sua
oppugnaturi essent, rogitans, clamore sublato conixi pri- 4
mo resistunt, deinde inferunt pedem urgentque et inpulsos
semel terrore eodem agunt, quo coeperunt, *et* expellunt
extra portam vallumque. inde pergere ac persequi, quia 5
turbida lux metum circa insidiarum faciebat, non ausi,
liberatis castris contenti receperunt se intra vallum trecen-
tis ferme hostium occisis. Romanorum stationis primae 6
vigiliumque et eorum, qui circa quaestorium oppressi, per-
iere ad septingentos triginta.

Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit, et 7
non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabu-
lari quidem per agros suos patiebantur. retro in pacatum
Soranum agrum pabulatores ibant. quarum rerum fama, 8
tumultuosior etiam, quam res erant, perlata Romam coe-

git L. Postumium consulem vixdum validum proficisci ex
9 urbe. prius tamen quam exiret, militibus edicto Soram
iussis convenire, ipse aedem Victoriae, quam aedilis cu-
rulis ex multaticia pecunia faciendam curaverat, dedicavit.
10 ita ad exercitum profectus ab Sora in Samnium ad castra
collegae perrexit. inde postquam Samnites diffisi duobus
exercitibus resisti posse recesserunt, diversi consules
ad vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.
1 XXXIV. Postumius Milioniam oppugnare adortus vi primo
atque impetu, dein, postquam ea parum procedebant,
2 opere ac vineis demum iniunctis muro cepit. ibi capta
iam urbe ab hora quarta usque ad octavam fere horam
omnibus partibus urbis diu incerto eventu pugnatum est;
3 postremo potitur oppido Romanus. Samnitium caesi tria
milia ducenti, capti quattuor milia septingenti praeter
4 praedam aliam. inde Feritrum ductae legiones, unde
oppidani cum omnibus rebus suis, quae ferri agique po-
tuerunt, nocte per aversam portam silentio excesserunt.
5 igitur simul advenit consul, primo ita conpositus instruc-
tusque moenibus successit, tamquam idem, quod ad Milio-
6 niam fuerat, certaminis foret; deinde, ut silentium vastum
in urbe nec arma nec viros in turribus ac muris vidit, avi-
dum invadendi deserta moenia militem detinet, ne quam
7 occultam in fraudem incautus rueret; duas turmas socio-
rum Latini nominis circumequitare moenia atque explo-
rare omnia iubet. equites portam unam alteramque eadem
regione in propinquo patentes conspiciunt itineribusque
8 iis vestigia nocturnae hostium fugae. adequitant deinde
sensim portis urbemque ex tuto rectis itineribus perviam
conspiciunt, et consuli referunt excessum urbe; solitudine
haud dubia id perspicuum esse et recentibus vestigiis
fugae ac strage rerum in trepidatione nocturna relictarum
9 passim. his auditis consul ad eam partem urbis, quam
adierant equites, circumducit agmen. constitutis haud
procul porta signis quinque equites iubet intrare urbem et
modicum spatium progressos tris manere eodem loco, si
10 tuta videantur, duos explorata ad se referre. qui ubi
redierunt rettuleruntque eo se progressos, unde in omnes

partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac so-
litudinem vidisse, extemplo consul cohortes expeditas in 11
urbem induxit, ceteros interim castra communire iussit.
ingressi milites refractis foribus paucos graves aetate aut 12
invalidos inveniunt relictaque, quae migratu difficilia es-
sent. ea direpta; et cognitum ex captivis est communi con- 13
silio aliquot circa urbes conscisse fugam; suos prima vi-
gilia profectos; credere, eandem in aliis urbibus solitudinem
inventuros. dictis captivorum fides extitit; desertis oppi- 14
dis consul potitur.

XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam facile 1
bellum fuit. cum ad Luceriam duceret legiones, quam
oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum
ei hostis obvius fuit. ibi ira vires aequavit. proelium va- 2
rium et anceps fuit, tristius tamen eventu Romanis, et
quia insueti erant vinci, et quia digredientes magis quam
in ipso certamine senserunt, quantum in sua parte plus
vulnerum ac caedis fuisset. itaque is terror in castris or- 3
tus, qui si pugnantes cepisset, insignis accepta cladis foret;
tum quoque sollicita nox fuit iam invasurum castra Samni-
tem credentibus aut prima luce cum victoribus conseren-
das manus. minus cladis, ceterum non plus animorum ad 4
hostes erat. ubi primum inluxit, abire sine certamine cu-
piunt: sed via una, et ea ipsa praeter hostes erat; qua in-
gressi praebuere speciem recta tendentium ad castra op-
pugnanda. consul arma capere milites iubet et sequi se 5
extra vallum; legatis tribunis praefectis sociorum imperat,
quod apud quemque facto opus est. omnes adfirmant se 6
quidem omnia facturos, sed militum iacere animos; tota
nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse;
si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, 7
ut relicturi signa fuerint; nunc pudore a fuga contineri,
alioqui pro victis esse. quae ubi consul accepit, sibimet 8
ipsi circumeundos adloquendosque milites ratus, ut ad
quosque venerat, cunctantes arma capere increpabat;
quid cessarent tergiversarenturque? hostem in castra ven- 9
turum, nisi illi extra castra exissent, et pro tentoriis suis
pugnaturos, si pro vallo nollent. armatis ac dimicantibus

10 dubiam victoriam esse; qui nudus atque inermis hostem
11 maneat, ei aut mortem aut servitutem patiendam. haec
iurganti increpantique respondebant confectos se pugna
hesterna esse, nec virium quicquam nec sanguinis super-
esse; maiorem multitudinem hostium apparere, quam pri-
12 die fuerit. inter haec adpropinquabat agmen; et iam bre-
viore intervallo certiora intuentes vallum secum portare
Samnitem adfirmant, nec dubium esse, quin castra cir-
13 cumvallaturi sint. tunc enimvero consul indignum facinus
esse vociferari, tantam contumeliam ignominiamque ab
14 ignavissimo accipi hoste: „etiamne circumsedebimur“ in-
quit „in castris, ut fame potius per ignominiam quam ferro,
si necesse est, per virtutem moriamur?“ dii bene verte-
15 rent; facerent [que], quod se dignum quisque ducerent:
consulem M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur,
iturum adversus hostes casurumque inter signa Samnitium
16 potius, quam circumvallari castra Romana videat. dicta
consulis legati tribunique et omnes turmae equitum et
17 centuriones primorum ordinum adprobavere. tum pudore
victus miles segniter arma capit, segniter e castris egreditur;
longo agmine nec continenti maesti ac prope victi procedunt
18 adversus hostem nec spe nec animo certiorem. itaque simul
conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo Samnitium
agmine ad novissimum fremitus perfertur exire, id quod ti-
19 muerint, ad inpediendum iter Romanos; nullam inde ne
fugae quidem patere viam; illo loco aut cadendum esse aut
1 stratis hostibus per corpora eorum evadendum. XXXVI. In
medium sarcinas coniciunt; armati suis quisque ordinibus
2 instruunt aciem. iam exiguum inter duas acies erat spatium,
et stabant expectantantes, dum ab hostibus prius impetus,
3 prius clamor inciperet. neutris animus est ad pugnandum,
diversique integri atque intacti abissent, ni cedenti insta-
turum alterum timuissent. sua sponte inter invitos tergi-
versantesque segnis pugna clamore incerto atque inpari
4 coepit, nec vestigio quisquam movebatur. tum consul
Romanus, ut rem excitaret, equitum paucas turmas extra
ordinem inmisit; quorum cum plerique delapsi ex equis
essent et alii turbati, et a Samnitium acie ad opprimen-

dos eos, qui ceciderant, et ad suos tuendos ab Romanis
procursum est. inde paulum inritata pugna est; sed ali- 5
quanto et inpigre magis et plures procurrerant Samnites,
et turbatus eques sua ipse subsidia territis equis procul-
cavit. hinc fuga coepta totam avertit aciem Romanam,
iamque in terga fugientium Samnites pugnabant, cum con- 6
sul equo praevectus ad portam castrorum, ac statione equi-
tum ibi opposita edictoque, ut quicumque ad vallum ten- 7
deret, sive ille Romanus sive Samnis esset, pro hoste
haberent, haec ipse minitans obstitit effuse tendentibus
suis in castra. „quo pergis“ inquit „miles? et hic arma 8
et viros invenies, nec vivo consule tuo nisi victor castra
intrabis: proinde elige, cum cive an hoste pugnare malis.“
haec dicente consule equites infestis cuspidibus circumfun- 9
duntur ac peditem in pugnam redire iubent. non virtus
solum consulem, sed fors etiam adiuvit, quod non insti-
terunt Samnites, spatiumque circumagendi signa verten-
dique aciem a castris in hostem fuit. tum alii alios hor- 10
tari, ut repeterent pugnam; centuriones ab signiferis
rapta signa inferre et ostendere suis, paucos et ordinibus
inconpositis effuse venire hostes. inter haec consul manus 11
ad caelum attollens voce clara, ita ut exaudiretur, tem-
plum Iovi Statori vovet, si constitisset a fuga Romana
acies redintegratoque proelio cecidisset vicissetque legio-
nes Samnitium. omnes undique adnisi ad restituendam 12
pugnam, duces milites, peditum equitumque vis. numen
etiam deorum respexisse nomen Romanum visum: adeo
facile inclinata res, repulsique a castris hostes, mox etiam
redacti ad eum locum, in quo commissa pugna erat. ibi 13
obiacente sarcinarum cumulo, quas coniecerant in medium,
haesere inpediti; deinde, ne diriperentur res, orbem ar-
matorum sarcinis circumdant. tum vero eos a fronte urgere 14
pedites, ab tergo circumvecti equites: ita in medio caesi
captique. captivorum numerus fuit septem milium octingen-
torum, qui omnes nudi sub iugum missi; caesos rettulere ad
quattuor milia octingentos. ne Romanis quidem laeta victo-
ria fuit: recensente consule biduo acceptam cladem amisso- 15
rum militum numerus relatus septem milium octingentorum.

16 Dum haec in Apulia gerebantur, altero exercitu Sam-
nites Interamnam, coloniam Romanam, quae via Latina
17 est, occupare conati urbem non tenuerunt: agros depopu-
lati cum praedam aliam inde mixtam hominum atque pe-
cudum colonosque captos agerent, in victorem incidunt
consulem ab Luceria redeuntem; nec praedam solum
amittunt, sed ipsi longo atque inpedito agmine inconpo-
18 siti caeduntur. consul Interamnam edicto dominis ad res
suas noscendas recipiendasque revocatis et exercitu ibi re-
19 licto comitiorum causa Romam est profectus. cui de
triumpho agenti negatus honos et ob amissa tot milia mi-
litum et quod captivos sine pactione sub iugum misisset.

1 XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Samnitibus
materia belli deerat, *in* Etruriam transducto exercitu pri-
2 mum pervastaverat Vulsiniensem agrum; dein cum egres-
sis ad tuendos fines haud procul moenibus ipsorum de-
pugnat. duo milia ac ducenti Etruscorum caesi; ceteros
3 propinquitas urbis tutata est. in Rusellanum agrum exer-
citus traductus; ibi non agri tantum vastati, sed oppidum
etiam expugnatum; capta amplius duo milia hominum,
4 minus duo milia circa muros caesa. pax tamen clarior
maiorque, quam bellum in Etruria eo anno fuerat, parta
est: tres validissimae urbes, Etruriae capita, Vulsinii Pe-
5 rusia Arretium, pacem petiere; et vestimentis militum
frumentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores
liceret, indutias in quadraginta annos impetraverunt.
multa praesens quingentum milium aeris in singulas civi-
tates inposita.

6 Ob hasce res gestas consul cum triumphum ab senatu
moris magis causa quam spe impetrandi petisset, videret-
7 que alios, quod tardius ab urbe exisset, alios, quod iniussu
senatus ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos
inimicos, partim collegae amicos ad solacium aequatae
8 repulsae sibi quoque negare triumphum: „non ita“ in-
quit, „patres conscripti, vestrae maiestatis meminero, ut
me consulem esse obliviscar. eodem iure imperii, quo
bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruria
9 subactis, victoria et pace parta triumphabo.“ ita senatum

reliquit. inde inter tribunos plebis contentio orta: pars
intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebat, pars,
auxilio se adversus collegas triumphanti futuros. iactata 10
res ad populum est, vocatusque eo consul cum M. Horatium,
L. Valerium consules, Gaium Marcium Rutilum nuper, pa-
trem eius, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus,
sed iussu populi triumphasse diceret, adiciebat se quoque 11
laturum fuisse ad populum, ni sciret, mancupia nobilium
tribunos plebis legem inpedituros; voluntatem sibi ac fa-
vorem consentientis populi pro omnibus iussis esse ac
futura. posteroque die auxilio tribunorum plebis trium 12
adversus intercessionem septem tribunorum et consensum
senatus celebrante populo diem triumphavit.

Et huius anni parum constans memoria est. Postumium 13
auctor est Claudius in Samnio captis aliquot urbibus in
Apulia fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis
Luceriam conpulsum; ab Atilio in Etruria res gestas, eum-
que triumphasse. Fabius ambo consules in Samnio et ad 14
Luceriam res gessisse scribit, traductumque in Etruriam
exercitum — sed ab utro consule, non adiecit — et ad 15
Luceriam utrimque multos occisos, inque ea pugna Iovis
Statoris aedem votam, ut Romulus ante voverat; sed fa-
num tantum, id est locus templo effatus [sacratus] fuerat.
ceterum hoc demum anno, ut aedem etiam fieri senatus 16
iuberet, bis eiusdem voti damnata re publica in religionem
venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis, 1
L. Papirius Cursor, qua paterna gloria qua sua et bellum
ingens victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam
diem praeter L. Papirium, patrem consulis, pepererat. et 2
forte eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium
armorum bellum adornaverant et deorum etiam adhibue-
rant opes ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis
militibus. dilectu per omne Samnium habito nova lege, ut, 3
qui iuniorum non convenisset ad imperatorum edictum
quique iniussu abisset, caput Iovi sacraretur, exercitus 4
omnis Aquiloniam est inductus. ad quadraginta milia mi-
litum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. ibi 5

mediis fere castris locus est consaeptus cratibus pluteisque
et linteis contectus, patens ducentos maxime pedes in
6 omnis pariter partis. ibi ex libro vetere linteo lecto sacri-
ficatum sacerdote Ovio Paccio quodam, homine magno
natu, qui se id sacrum petere adfirmabat ex vetusta Samni-
tium religione, qua quondam usi maiores eorum fuissent,
cum adimendae Etruscis Capuae clandestinum cepissent
7 consilium. sacrificio perfecto per viatorem imperator acciri
8 iubebat nobilissimum quemque genere factisque. singuli
introducebantur. erat cum alius apparatus sacri, qui per-
fundere religione animum posset, tum in loco circa omni
contecto arae in medio victimaeque circa caesae et cir-
9 cumstantes centuriones strictis gladiis. admovebatur al-
taribus magis ut victima quam ut sacri particeps, adige-
baturque iure iurando quae visa auditaque in eo loco
10 essent non enuntiaturum. iurare cogebant diro quodam
carmine in execrationem capitis familiaeque et stirpis con-
posito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent,
et si aut ipse ex acie fugisset aut, si quem fugientem vi-
11 disset, non extemplo occidisset. id primo quidam abnuen-
tes iuraturos se obtruncati circa altaria sunt; iacentes de-
inde inter stragem victimarum documento ceteris fuere,
12 ne abnuerent. primoribus Samnitium ea detestatione ob-
strictis decem nominati ab imperatore: eis dictum, ut
vir virum legerent, donec sedecim milium numerum con-
fecissent. ea legio linteata ab integumento consaepti, in
quo sacrata nobilitas erat, appellata est. his arma insignia
13 data et cristatae galeae, ut inter ceteros eminerent. paulo
plus viginti milium alius exercitus fuit nec corporum specie
nec gloria belli nec apparatu linteatae legioni dispar. hic
hominum numerus [quod roboris erat] ad Aquiloniam con-
sedit.

1 XXXIX. Consules profecti ab urbe, prior Sp. Car-
vilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius superioris
anni consul in agro Interamnati reliquerat, decretae erant.
2 cum eis in Samnium profectus, dum hostes operati super-
stitionibus concilia secreta agunt, Amiternum oppidum de
3 Samnitibus vi cepit. caesa ibi milia hominum duo ferme

atque octingeuti, capta quattuor milia ducenti septuaginta.
Papirius novo exercitu — ita enim decretum erat — 4
scripto Duroniam urbem expugnavit. minus quam collega
cepit hominum, plus aliquanto occidit; praeda opulenta
utrnbique est parta. inde pervagati Samnium consules, 5
maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium,
Papirius ad Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat,
pervenit. ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est ne- 6
que naviter pugnatum; lacessendo quietos, resistentibus
cedendo comminandoque magis quam inferendo pugnam
dies absumebatur. quod cum *inciperetur remittereturque,
omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in 7
dies. altera Romana castra, quae viginti milium spatio
aberant, et absentis collegae consilia omnibus gerendis
intererant rebus, intentiorque Carvilius, quo maiore dis-
crimine res vertebatur, in Aquiloniam quam ad Cominium,
quod obsidebat, erat. L. Papirius, iam per omnia ad 8
dimicandum satis paratus, nuntium ad collegam mittit sibi
in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confli-
gere cum hoste; opus esse et illum, quanta maxuma vi 9
posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Sam-
nitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda. diem ad pro- 10
ficiscendum nuntius habuit; nocte rediit, adprobare colle-
gam consulta referens. Papirius nuntio misso extemplo 11
contionem habuit; multa de universo genere belli, multa
de praesenti hostium apparatu, vana magis specie quam
efficaci ad eventum, disseruit: non enim cristas vulnera 12
facere, et per picta atque aurata scuta transire Romanum
pilum, et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro
geratur, cruentari. auream olim atque argenteam Samni- 13
tium aciem a parente suo occidione occisam, spoliaque ea
honestiora victori hosti quam ipsis arma fuisse. datum 14
hoc forsan nomini familiaeque suae, ut adversus maximos
conatus Samnitium opponerentur duces spoliaque ea re-
ferrent, quae insignia publicis etiam locis decorandis es-
sent. deos inmortales adesse propter totiens petita foedera, 15
totiens rupta: tum, si qua coniectura mentis divinae sit,
nulli umquam exercitui fuisse infestiores, quam qui ne- 16

fando sacro mixta hominum pecudumque caede resper-
sus, ancipiti deum irae devotus, hinc foederum cum Ro-
17 manis ictorum testes deos, hinc iuris iurandi adversus
foedera suscepti execrationes horrens, invitus iuraverit,
oderit sacramentum, uno tempore deos cives hostis metuat.
1 XL. Haec conperta perfugarum indiciis cum apud
infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul divinae
humanaeque spei pleni clamore consentienti pugnam po-
scunt; paenitet in posterum diem dilatum certamen; mo-
2 ram diei noctisque oderunt. tertia vigilia noctis iam relatis
litteris a collega Papirius silentio surgit et pullarium in
3 auspicium mittit. nullum erat genus hominum in castris
intactum cupiditate pugnae, summi infimique aeque in-
tenti erant; dux militum, miles ducis ardorem spectabat.
4 is ardor omnium etiam ad eos, qui auspicio intererant, per-
venit. nam cum pulli non pascerentur, pullarius auspicium
5 mentiri ausus tripudium solistimum consuli nuntiavit. con-
sul laetus auspicium egregium esse et deis auctoribus rem
6 gesturos pronuntiat, signumque pugnae proponit. exeunti
iam forte in aciem nuntiat perfuga viginti cohortes Samni-
tium — quadringenariae ferme erant — Cominium pro-
fectas. quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit;
ipse signa ocius proferri iubet; subsidiaque suis quaeque
7 locis et praefectos subsidiis adtribuerat. dextro cornu L.
Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios,
8 C. Caedicium et *T.* Trebonium, praefecit. Sp. Nautium
mulos detractis clitellis cum * cohortibus alariis in tu-
mulum conspectum propere circumducere iubet atque inde
inter ipsam dimicationem quanto maxime posset moto pul-
9 vere ostendere. dum his intentus imperator erat, alterca-
tio inter pullarios orta de auspicio eius diei exauditaque
ab equitibus Romanis, qui rem haud spernendam rati
Sp. Papirio, fratris filio consulis, ambigi de auspicio re-
10 nuntiaverunt. iuvenis ante doctrinam deos spernentem
natus rem inquisitam, ne quid inconpertum deferret, ad
11 consulem detulit. cui ille: „tu quidem macte virtute dili-
gentiaque esto! ceterum qui auspicio adest, si quid falsi
nuntiat, in semet ipsum religionem recipit: mihi quidem

tripudium nuntiatum populo Romano exercituique egre-
gium auspicium est.“ centurionibus deinde imperavit, uti 12
pullarios inter prima signa constituerent. promovent et
Samnites signa; insequitur acies ornata armataque, ut ho-
stibus quoque magnificum spectaculum esset. priusquam 13
clamor tolleretur concurrereturque, emisso temere pilo ic-
tus pullarius ante signa cecidit. quod ubi consuli nuntia-
tum est: „dii in proelio sunt“ inquit, „habet poenam no-
xium caput.“ ante consulem haec dicentem corvus voce clara 14
occinuit; quo laetus augurio consul, adfirmans numquam
humanis rebus magis praesentes interfuisse deos, signa
canere et clamorem tolli iussit.

XLI. Proelium commissum atrox, ceterum longe 1
disparibus animis: Romanos ira spes ardor certaminis
avidos hostium sanguinis in proelium rapit; Samnitium
magnam partem necessitas ac religio invitos magis re-
sistere quam inferre pugnam cogit. nec sustinuissent pri- 2
mum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot
iam annos vinci adsueti, ni potentior alius metus insidens
pectoribus a fuga retineret. quippe in oculis erat omnis 3
ille occulti paratus sacri et armati sacerdotes et promisca
hominum pecudumque strages et respersae fando nefan-
doque sanguine arae et dira execratio ac furiale carmen,
detestandae familiae stirpique conpositum: iis vinculis fu-
gae obstricti stabant, civem magis quam hostem timentes.
instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et caedere 4
deorum hominumque attonitos metu; repugnatur segniter,
ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. iam prope ad 5
signa caedes pervenerat, cum ex transverso pulvis velut
ingentis agminis incessu motus apparuit. Sp. Nautius
— Octavium Maecium quidam eum tradunt —, dux ala-
ribus cohortibus, erat; pulverem maiorem quam pro nu- 6
mero excitabant; insidentes mulis calones frondosos ramos
per terram trahebant. arma signaque per turbidam lucem
in primo apparebant; post altior densiorque pulvis equi-
tum speciem cogentium agmen dabat; fefellitque non 7
Samnites modo, sed etiam Romanos, et consul adfirmavit
errorem clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad

hostis accideret, captum Cominium, victorem collegam
adesse; adniterentur vincere, priusquam gloria alterius
8 exercitus fieret. haec insidens equo. inde tribunis centu-
rionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant; ipse
Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem
erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent,
9 concitarent equites in hostem. ad nutum omnia ut ex ante
praeparato fiunt: panduntur inter ordines viae, provolat
eques atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium
ruit, perrumpitque ordines, quacumque impetum dedit.
10 instant Volumnius et Scipio et perculsos sternunt. tum
iam deorum hominumque victa vis: funduntur linteatae
cohortes; pariter iurati iniuratique fugiunt, nec quemquam
11 praeter hostes metuunt. peditum agmen, quod superfuit
pugnae, in castra aut Aquiloniam conpulsum est, nobili-
tas equitesque Bovianum perfugerunt. equites eques se-
quitur, peditem pedes; diversa cornua dextrum ad castra
12 Samnitium, laevum ad urbem tendit. prior aliquanto Vo-
lumnius castra cepit; ad urbem Scipioni maiore resistitur
vi, non quia plus animi victis est, sed melius muri quam
vallum armatos arcent: inde lapidibus propulsant hostem.
13 Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi,
transacta res esset, lentiorem fore munitae urbis oppu-
gnationem ratus, interrogat milites, satin aequo animo pa-
terentur ab altero cornu castra capta esse, se victores pelli
14 a portis urbis. reclamantibus universis primus ipse scuto
super caput elato pergit ad portam, secuti alii testudine
facta in urbem perrumpunt, deturbatisque Samnitibus quae
circa portam erant muri occupavere; penetrare in interiora
1 urbis, quia pauci admodum erant, non audent. XLII. Haec
primo ignorare consul et intentus recipiendo exercitui esse:
iam enim praeceps in occasum sol erat, et adpetens nox
2 periculosa et suspecta omnia etiam victoribus faciebat. pro-
gressus longius ab dextra capta castra videt, ab laeva cla-
morem in urbe mixtum pugnantium ac paventium fremitu
3 esse. et tum forte certamen ad portam erat. advectus de-
inde equo propius ut suos in muris videt nec iam integri
quicquam esse, quoniam temeritate paucorum magnae rei

parta occasio esset, acciri quas receperat copias signaque
in urbem inferri iussit. ingressi proxima, ea parte, quia 4
nox adpropinquabat, quievere. nocte oppidum ab hostibus 5
desertum est. caesa illo die ad Aquiloniam Samnitium
milia viginti trecenti quadraginta, capta tria milia octin-
genti et septuaginta, signa militaria nonaginta septem.
ceterum illud memoriae traditur, non ferme alium ducem 6
laetiorem in acie visum seu suopte ingenio seu fiducia bene
gerundae rei. ab eodem robore animi neque controverso 7
auspicio revocari a proelio potuit, et in ipso discrimine,
quo templa deis inmortalibus voveri mos erat, voverat
Iovi Victori, si legiones hostium fudisset, pocillum mulsi,
priusquam temetum biberet, sese facturum. id votum dis
cordi fuit, et auspicia in bonum verterunt.

XLIII. Eadem fortuna ab altero consule ad Cominium 1
gesta res. prima luce ad moenia omnibus copiis admotis
corona cinxit urbem subsidiaque firma, ne qua eruptio
fieret, portis opposuit. iam signum dantem eum nuntius 2
a collega trepidus de viginti cohortium adventu et ab im-
petu moratus est et partem copiarum revocare instructam
intentamque ad oppugnandum coegit. D. Brutum Scae- 3
vam legatum cum legione prima et decem cohortibus ala-
riis equitatuque ire adversus subsidium hostium iussit:
quocumque in loco fuisset obvius, obsisteret ac mora- 4
retur, manumque, si forte ita res posceret, conferret,
modo ne ad Cominium eae copiae admoveri possent. ipse
scalas ferri ad muros ab omni parte urbis iussit ac testudine
ad portas successit. simul et refringebantur portae et vis
undique in muros fiebat. Samnites sicut, antequam in muris
viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis
aditu hostes, ita, postquam iam non ex intervallo nec mis- 6
silibus, sed comminus gerebatur res, et, qui aegre succes-
serant ex plano in muros loco, quem magis timuerant, victo
facile in hostem inparem ex aequo pugnabant, relictis tur- 7
ribus murisque in forum omnes conpulsi, paulisper inde tem-
ptaverunt extremam pugnae fortunam, deinde abiectis armis 8
ad undecim milia hominum et quadringenti in fidem consu-
lis venerunt; caesa ad quatuor milia octingenti octoginta.

9 Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. inde
medio inter duas urbes spatio, ubi tertia expectata erat
pugna, hostes non inventi. septem milia passum cum
abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio occur-
10 rerunt. primis ferme tenebris, cum in conspectu iam ca-
stra, iam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par
11 accidens sustinuit; deinde regione castrorum, quae in-
censa ab Romanis erant, flamma late fusa certiori cla-
12 dis indicio progredi longius prohibuit. eo ipso loco [prope]
temere sub armis strati passim inquietum omne tempus
13 noctis expectando timendoque lucem egere. prima luce,
incerti, quam in partem intenderent iter, repente in fugam
consternantur conspecti ab equitibus, qui egressos nocte
ab oppido Samnites persecuti viderant multitudinem non
14 vallo, non stationibus firmatam; conspecta et ex muris
Aquiloniae ea multitudo erat, iamque etiam legionariae co-
hortes sequebantur. ceterum nec pedes fugientes perse-
qui potuit, et ab equite novissimi agminis ducenti ferme
15 et octoginta interfecti. arma multa pavidi ac signa mili-
taria duodeviginti reliquere; alio agmine incolumi, ut ex
tanta trepidatione, Bovianum perventum est.

1 XLIV. Laetitiam utriusque exercitus Romani auxit et
ab altera parte feliciter gesta res. uterque ex alterius
sententia consul captum oppidum diripiendum militi de-
2 dit, exhaustis deinde tectis ignem iniecit, eodemque die
Aquilonia et Cominium deflagravere, et consules cum gra-
3 tulatione mutua legionum suaque castra coniunxere. in
conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuius-
que merito laudavit donavitque, et Papirius, apud quem
multiplex in acie, circa castra, circa urbem fuerat cer-
tamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium fratris filium et quat-
tuor centuriones manipulumque hastatorum armillis aureis-
4 que coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua
magni agminis modo terruerat hostes, iuvenem Papirium
propter navatam cum equitatu et in proelio operam et
nocte, quia fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam
5 egressis fecit; centuriones militesque, quia primi portam
murumque Aquiloniae ceperant; equites omnes ob insi-

gnem multis locis operam corniculis armillisque argenteis
donat. consilium inde habitum, cum iam tempus esset 6
deducendi ab Samnio exercitus aut utriusque aut certe al-
terius. optimum visum, quo magis fractae res Samnitium 7
essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et perse-
qui, ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus
tradi posset. quando iam nullus esset hostium exercitus, 8
qui signis conlatis dimicaturus videretur, unum superesse
belli genus, urbium oppugnationes, quarum per excidia
militem locupletare praeda et hostem pro aris ac focis
dimicantem conficere possent. itaque litteris missis ad 9
senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis
diversi, Papirius ad Saepinum, Carvilius ad Veliam op-
pugnandam legiones ducunt.

XLV. Litterae consulum ingenti laetitia et in curia 1
et in contione auditae, et quadridui supplicatione publicum
gaudium privatis studiis celebratum est. nec populo Ro- 2
mano magna solum sed peroportuna etiam ea victoria
fuit, quia per idem forte tempus rebellasse Etruscos ad-
latum est. subibat cogitatio animum, quonam modo to- 3
lerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi
evenisset, quae coniuratione Samnitium erecta, quoniam
ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium
esset, occupationem populi Romani pro occasione rebel-
landi habuisset. legationes sociorum, a M. Atilio prae- 4
tore in senatum introductae, querebantur uri ac vastari
agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Ro-
mano nollent, obtestabanturque patres conscriptos, ut se 5
a vi atque iniuria communium hostium tutarentur. respon-
sum legatis curae senatui futurum, ne socios fidei suae
paeniteret; Etruscorum prope diem eandem fortunam quam
Samnitium fore. segnius tamen, quod ad Etruriam adti- 6
nebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos
annos in amicitia fuerant, adlatum foret arma Etruscis
iunxisse. huius propinquitas populi acuit curam patribus, 7
ut fetiales mittendos ad res repetendas censerent. quibus
non redditis ex auctoritate patrum iussu populi bellum
Faliscis indictum est, iussique consules sortiri, uter ex 8

Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. iam Carvilius
Veliam et Palumbinum et Herculaneum ex Samnitibus
9 ceperat, Veliam intra paucos dies, Palumbinum eodem,
10 quo ad muros accessit. ad Herculaneum etiam signis con-
latis ancipiti proelio et cum maiore sua quam hostium
iactura dimicavit; castris deinde positis moenibus hostem
11 inclusit. oppugnatum oppidum captumque. in his tribus
urbibus capta aut caesa ad decem milia hominum, ita ut
parvo admodum plures caperentur. sortientibus provin-
cias consulibus Etruria Carvilio evenit secundum vota
militum, qui vim frigoris iam in Samnio non patiebantur.
12 Papirio ad Saepinum maior vis hostium restitit. saepe in
acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam urbem adversus
eruptiones hostium pugnatum; nec obsidio, sed bellum
ex aequo erat: non enim muris magis se Samnites quam
13 armis ac viris moenia tutabantur. tandem pugnando in
obsidionem iustam coegit hostes, obsidendoque vi atque
14 operibus urbem expugnavit. itaque ab ira plus caedis
editum capta urbe: septem milia quadringenti caesi, capta
minus tria milia hominum. praeda, quae plurima fuit
congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi con-
cessa est.

1 XLVI. Nives iam omnia oppleverant, nec durari
extra tecta poterat: itaque consul exercitum de Samnio
2 deduxit. venienti Romam triumphus omnium consensu
est delatus. triumphavit in magistratu, insigni, ut illorum
3 temporum habitus erat, triumpho. pedites equitesque in-
signes donis transiere ac transvecti sunt; multae civicae
4 coronae vallaresque ac murales conspectae; inspectata
spolia Samnitium et decore ac pulchritudine paternis spo-
liis, quae nota frequenti publicorum ornatu locorum erant,
conparabantur; nobiles aliquot captivi clari suis patrum-
5 que factis ducti; aeris gravis travecta viciens centum mi-
lia et quingenta triginta tria milia — id aes redactum ex
captivis dicebatur —, argenti, quod captum ex urbibus
erat, pondo mille octingenta triginta. omne aes argen-
tumque in aerarium conditum, militibus nihil datum ex
6 praeda est. auctaque ea invidia est ad plebem, quod tri-

butum etiam in stipendium militum conlatum est, cum si
spreta gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium inlatae,
et militi munus dari ex praeda et stipendium militare prae-
stari potuisset. aedem Quirini dedicavit; quam in ipsa 7
dimicatione votam apud neminem veterem auctorem in-
venio, neque hercule tam exiguo tempore perficere potuis-
set: ab dictatore patre votam filius consul dedicavit exor-
navitque hostium spoliis, quorum tanta multitudo fuit, ut 8
non templum tantum forumque iis ornaretur, sed sociis
etiam colonisque finitumis ad templorum locorumque pu-
blicorum ornatum dividerentur. ab triumpho exercitum 9
in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus
erat, hibernatum duxit.

Inter haec Carvilius consul in Etruria Troilum primum 10
oppugnare adortus quadringentos septuaginta ditissimos,
pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit, ce- 11
teram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. inde
quinque castella locis sita munitis expugnavit. caesa ibi 12
hostium duo milia quadringenti, minus duo milia capti.
et Faliscis pacem petentibus annuas indutias dedit pactus
centum milia gravis aeris et stipendium eius anni militi-
bus. his rebus actis ad triumphum decessit, ut minus cla- 13
rum de Samnitibus, quam collegae triumphus fuerat, ita
cumulo Etrusci belli aequatum. aeris gravis tulit in ae- 14
rarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem For-
tis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem
eius deae ab rege Servio Tullio dedicatam; et militibus 15
ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centu-
rionibus atque equitibus malignitate collegae gratius ac
cipientibus munus divisit. favor consulis tutatus ad po- 16
pulum est L. Postumium legatum eius, qui dicta die a
M. Scantio tribuno plebis fugerat in legatione, ut fama
ferebat, populi iudicium; iactarique magis quam peragi
accusatio eius poterat.

XLVII. Exacto iam anno novi tribuni plebis magi- 1
stratum inierant, hisque ipsis, quia vitio creati erant,
quinque post dies alii suffecti. lustrum conditum eo anno
est a P. Cornelio Arvina C. Marcio Rutilo censoribus: 2

censa capitum milia ducenta sexaginta duo trecenta vi-
ginti unum. censores vicesimi sexti a primis censoribus,
3 lustrum undevicesimum fuit. — Eodem anno coronati pri-
mum ob res bello bene gestas ludos Romanos spectarunt,
palmaeque tum primum translato e Graecia more victori-
4 bus datae. — Eodem anno ab aedilibus curulibus, qui eos
ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis via a Martis si-
lice ad Bovillas perstrata est.
5 Comitia consularia L. Papirius habuit: creavit con-
sules Q. Fabium Maximi f. Gurgitem et D. Iunium Brutum
Scaevam; ipse Papirius praetor factus.
6 Multis rebus laetus annus vix ad solacium unius mali,
pestilentiae urentis simul urbem atque agros, suffecit,
portentoque iam similis clades erat, et libri aditi, quinam
7 finis aut quod remedium eius mali ab diis daretur. inven-
tum in libris Aesculapium ab Epidauro Romam arcessen-
dum. neque eo anno, quia bello occupati consules erant,
quicquam de ea re actum, praeterquam quod unum diem
Aesculapio supplicatio habita est.

PERIOCHA LIBRI XI.

Cum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnasset et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus pater deprecatus hanc fili ignominiam eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est, idque praestitit. eius consiliis et opera filius consul adiutus caesis Samnitibus triumphavit; C. Pontium imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. cum pestilentia civitas laboraret, missi legati, ut Aesculapi signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportaverunt; eoque in insulam Tiberis egresso eodem loco aedes Aesculapio constituta est. L. Postumius consularis, quoniam, cum exercitui praeesset, opera militum in agro suo usus erat, damnatus est. pacem petentibus Samnitibus foedus quarto renovatum est. Curius Dentatus consul Samnitibus caesis et Sabinis, qui rebellaverant, victis et in deditionem acceptis bis in eodem magistratu triumphavit. coloniae deductae sunt Castrum Sena Hadria. trium-

viri capitales tunc primum creati sunt. censu acto lustrum conditum est: censa sunt civium capita CCLXXII. plebs propter aes alienum post graves et longas seditiones ad ultimum secessit in Ianiculum, unde a Q. Hortensio dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. res praeterea contra Vulsinienses gestas continet, item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat.

PERIOCHA LIBRI XII.

Cum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indicto, L. Caecilius praetor ab eis cum legionibus caesus est. cum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui praeerat classi, occiso, legati, ad eos a senatu, ut de his iniuriis quererentur, missi, pulsati sunt. ob id bellum eis indictum est. Samnites defecerunt. adversus eos et Lucanos et Brittios et Etruscos aliquot proeliis a conpluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus Epirotarum rex, ut auxilium Tarentinis ferret, in Italiam venit. cum in praesidium Reginorum legio Campana cum praefecto Decio Vibellio missa esset, occisis Reginis Regium occupavit.

PERIOCHA LIBRI XIII.

Valerius Laevinus consul parum prospere adversus Pyrrhum pugnavit, elephantorum maxime inustitata facie territis militibus. post id proelium cum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit. populabundus usque ad urbem Romanam processit. C. Fabricius missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra, ut patriam desereret, a rege temptatus est. captivi sine pretio remissi sunt. Cineas legatus a Pyrrho ad senatum missus petiit, ut conponendae pacis causa rex in urbem reciperetur. de qua re cum ad frequentiorem senatum referri placuisset, Appius Claudius, qui propter valetudinem oculorum iam diu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam et sententia sua tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius censor primus ex plebe lustrum condidit: censa sunt civium capita CCLXXXVII CCXXII. iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. cum Carthaginiensibus quarto foedus renovatum est. cum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur venenum se regi daturum, cum indicio ad regem remissus est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios, Samnites et Etruscos prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XIV.

Pyrrhus in Siciliam traiecit. cum inter alia prodigia fulmine deiectum esset in Capitolio Iovis signum, caput eius per haruspices inventum est. Curius Dentatus cum dilectum haberet, eius, qui citatus non responderat, bona primus vendidit; item Pyrrhum ex Sicilia in Italiam reversum vicit et Italia expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem argenti pondo facti haberet. lustro a censoribus condito censa sunt capita civium CCLXXI CCXXXIIII. cum Ptolemaeo Aegypti rege societas iuncta est. Sextilia virgo Vestalis damnata incesti viva defossa est. coloniae deductae sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit; quo facto ab his foedus violatum est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios et Samnites feliciter gestas et Pyrrhi regis mortem continet.

PERIOCHA LIBRI XV.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. legio Campana, quae Regium occupaverat, obsessa deditione facta securi percussa est. cum legatos Apolloniatium ad senatum missos quidam iuvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis pax data est. coloniae deductae Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. quaestorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

PERIOCHA LIBRI XVI.

Origo Carthaginiensium et primordia urbis eorum referuntur. contra quos et Hieronem regem Syracusanorum auxilium Mamertinis ferendum senatus censuit, cum de ea re inter suadentes, ut id fieret, dissuadentesque contentio fuisset; transgressisque tunc primum mare equitibus Romanis adversus Hieronem saepius bene pugnatum. petenti pax data est. lustrum a censoribus conditum: censa sunt civium capita CCCLXXXII CCXXXIIII. Decimus Iunius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris primus edidit. colonia Aesernia deducta est. res praeterea contra Poenos et Vulsinios prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XVII.

Cn. Cornelius consul a classe Punica circumventus et per fraudem, velut in conloquium evocatus, captus est. C. Duillius consul adversus classem Poenorum prospere pugnavit primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriae duxit triumphum, ob quam causam ei perpetuus quoque honos habitus est, ut revertenti a cena tibicine canente funale praeferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsica contra Sardos et Corsos et Hannonem Poenorum ducem feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul cum in locum a Poenis circumsessum temere exercitum duxisset, M. Calpurni tribuni militum virtute et opera evasit, qui cum trecentis militibus eruptione facta hostes in se converterat. Hannibal dux Poenorum victa classe, cui praefuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul victis navali proelio Poenis in Africam traiecit.

PERIOCHA LIBRI XVIII.

Atilius Regulus in Africa serpentem portentosae magnitudinis cum magna clade militum occidit, et cum aliquot proeliis bene adversus Carthaginienses pugnasset, sucessorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per litteras ad senatum missas questus est, in quibus inter causas petendi sucessoris *, quod agellus eius a mercennariis desertus esset. quaerente deinde fortuna, ut magnum utriusque casus exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo, Lacedaemoniorum duce, victus proelio et captus est. res deinde a ducibus Romanis omnibus terra marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Tib. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. M. Sempronius Sophus *M'*. Valerius Maximus censores cum senatum legerent, sedecim senatu moverunt; lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita CCXCVII DCCXCVII. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace et, si eam non posset impetrare, de commutandis captivis ageret, sed iure iurando adstrictus rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset, utrumque negandi auctor senatui fuit et, cum fide custodita reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto perit.

PERIOCHA LIBRI XIX.

Caecilius Metellus rebus adversus Poenos prospere gestis speciosum egit triumphum tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul contra auspicia

profectus — iussit mergi pullos, qui cibari nolebant — infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit et, revocatus a senatu iussusque dictatorem dicere, Claudium Gliciam dixit, sortis ultimae hominem, qui, coactus abdicare se magistratu, postea ludos praetextatus spectavit. A. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. commutatio captivorum cum Poenis facta est. coloniae deductae sunt Fregenae, in agro Sallentino Brundisium. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita CCXLI CCXII. Claudia, soror P. Claudi, qui contemptis auspiciis male pugnaverat, a ludis revertens cum turba premeretur, dixit „utinam frater meus viveret! iterum classem duceret." ob eam causam multa ei dicta est. duo praetores tunc primum creati sunt. Caecilius Metellus pontifex maximus A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, cum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in urbe tenuit nec passus est a sacris recedere. rebus adversus Poenos a pluribus ducibus prospere gestis summam victoriae C. Lutatius consul victa ad Aegates insulas classe Poenorum imposuit. petentibus Carthaginiensibus pax data est. cum templum Vestae arderet, Caecilius Metellus pontifex maximus ex incendio sacra rapuit. duae tribus adiectae sunt, Velina et Quirina.

PERIOCHA LIBRI XX.

Falisci cum rebellassent, sexto die perdomiti in deditionem venerunt. Spoletium colonia deducta est. adversus Ligures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi cum rebellassent, subacti sunt. Tuccia virgo Vestalis incesti damnata est. bellum Illyriis propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum indictum est, subactique in deditionem venerunt. praetorum numerus ampliatus est, ut essent quattuor. Galli transalpini, qui in Italiam inruperant, caesi sunt. eo bello populum Romanum sui Latique nominis trecenta milia armatorum habuisse dicit. exercitibus Romanis tunc primum trans Padum ductis Galli Insubres aliquot proeliis fusi in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul occiso Gallorum Insubrium duce Vertomaro opima spolia retulit. Histri subacti sunt. item Illyrii cum rebellassent, domiti in deditionem venerunt. lustrum a censoribus bis conditum est: primo lustro censa sunt civium capita CCLXX CCXIII. * libertini in quattuor tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent, Esquilinam Palatinam Suburanam Collinam. *C. Flaminius censor viam Flaminiam* muniit et circum Flaminium exstruxit. coloniae deductae in agro *de* Gallis capto, Placentia et Cremona.**

PERIOCHA LIBRI XXI.

Initia belli Punici secundi. ** actum narrat et Hannibalis ducis Poenorum contra foedus per Hiberum flumen transitus. a quo Saguntum sociorum populi Romani civitas obsessa octavo mense capta est. de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses qui quererentur. cum satisfacere nollent, bellum eis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias fusis Volcis, qui obsistere conati erant ei, ad Alpes venit, et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit. in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque permagna vexatione militum propter vim tempestatium transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Magone capto.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER XXI.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in 1
principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce
Carthaginienses cum populo Romano gessere. nam neque 2
validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit; et haud ignotas belli artes inter sese, sed expertas primo Punico conserebant bello, et adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum
fuerint, qui vicerunt. odiis etiam prope maioribus certa- 3
runt quam viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma, Poenis, quod superbe
avareque crederent imperitatum victis esse. fama est etiam 4
Hannibalem annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, cum perfecto Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum tactis sacris iure iurando adactum se, cum
primum posset, hostem fore populo Romano. angebant 5

ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam
et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam et
Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum sti-
1 pendio etiam insuper inposito interceptam. II. His an-
xius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Ro-
manam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis
2 in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret
maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum, et,
si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae in-
laturos fuisse, qui Hannibalis ductu intulerunt.
3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis
distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter patrem ac
filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis,
4 uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob
aliam indolem profecto animi adscitus, et, quia gener
erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebem-
que plus quam modicae erant, haud sane voluntate prin-
5 cipum in imperio positus. is plura consilio quam vi gerens
hospitiis magis regulorum conciliandisque per amicitiam
principum novis gentibus quam bello aut armis rem Car-
6 thaginiensem auxit. ceterum nihilo ei pax tutior fuit: bar-
barus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini
obtruncat; conprensusque ab circumstantibus haud alio,
quam si evasisset, vultu, tormentis quoque cum laceraretur,
eo fuit habitu oris, ut superante laetitia dolores ridentis
7 etiam speciem praebuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia
mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo iungen-
dis fuerat, foedus renovaverat populus Romanus, ut finis
utriusque imperii esset amnis Hiberus, Saguntinisque me-
diis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.
1 III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin **
praerogativa militaris, qua extemplo iuvenis Hannibal in
praetorium delatus imperatorque ingenti omnium clamore
atque adsensu appellatus erat, favor plebis sequebatur.
2 hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se accer-
sierat, actaque res etiam in senatu fuerat. Barcinis ni-
tentibus, ut adsuesceret militiae Hannibal atque in pater-
3 nas succederet opes Hanno, alterius factionis princeps

„et aequum postulare videtur“ inquit „Hasdrubal, et ego
tamen non censeo quod petit tribuendum.“ cum admira- 4
tione tam ancipitis sententiae in se omnis convertisset,
„florem aetatis“ inquit „Hasdrubal, quem ipse patri Han-
nibalis fruendum praebuit, iusto iure eum a filio repeti
censet; nos tamen minime decet iuventutem nostram pro
militari rudimento adsuefacere libidini praetorum. an hoc 5
timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia inmodica
et regni paterni speciem videat, et, cuius regis genero he-
reditarii sint relicti exercitus nostri, eius filio parum ma-
ture serviamus? ego istum iuvenem domi tenendum, sub 6
legibus, sub magistratibus docendum vivere aequo iure
cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incen-
dium ingens exsuscitet.“ IV. Pauci ac ferme optimus 1
quisque Hannoni adsentiebantur; sed, ut plerumque fit,
maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem 2
redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in
vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri.
dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad
favorem conciliandum esset. numquam ingenium idem ad 3
res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius
fuit. itaque haud facile discerneres, utrum imperatori an
exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam 4
praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum
esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere.
plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum con
silii inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fati- 5
gari aut animus vinci poterat. caloris ac frigoris patientia 6
par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate
modus finitus; vigiliarum somnique nec die nec nocte dis-
criminata tempora: id, quod gerendis rebus superesset, 7
quieti datum; ea neque molli strato neque silentio accer-
sita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem
inter custodias stationesque militum conspexerunt. vesti- 8
tus nihil inter aequales excellens; arma atque equi conspi-
ciebantur. equitum peditumque idem longe primus erat,

princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio exce-
9 debat. has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: in-
humana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri
nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum,
10 nulla religio. cum hac indole virtutum atque vitiorum
triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae
agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.
1 V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia
ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset,
2 nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamil-
carem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis op-
3 primeret, Saguntinis inferre bellum statuit. quibus op-
pugnandis quia haud dubie Romana arma movebantur, in
Olcadum prius fines — ultra Hiberum ea gens in parte
magis quam in dicione Carthaginiensium erat — induxit
exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie,
finitimis domitis gentibus, iungendoque tractus ad id bel-
4 lum videri posset. Cartalam urbem opulentam, caput gen-
tis eius, expugnat diripitque; quo metu perculsae minores
civitates stipendio inposito imperium accepere. victor exer-
citus opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna
5 est deductus. ibi large partiendo praedam stipendioque
praeterito cum fide exsolvendo cunctis civium sociorum-
que animis in se firmatis vere primo in Vaccaeos promo-
6 tum bellum. Hermandica et Arbocala eorum urbes vi
captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum
7 diu defensa. ab Harmandica profugi exulibus Olcadum,
priore aestate domitae gentis, cum se iunxissent, concitant
8 Carpetanos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccaeis
haud procul Tago flumine agmen grave praeda turba-
9 vere. Hannibal proelio abstinuit, castrisque super ripam
positis, cum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, am-
nem vado traiecit, valloque ita producto, ut locum ad
transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeun-
10 tes statuit. equitibus praecepit, ut, cum ingressos aquam
viderent, adorirentur impeditum agmen, in ripa elephantos
11 — quadraginta autem erant — disponit. Carpetanorum
cum adpendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum milia

fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur campo. itaque 12
et ingenio feroces et multitudine freti et, quod metu ces-
sisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod in-
teresset amnis, clamore sublato passim sine ullius imperio,
qua cuique proximum est, in amnem ruunt. et ex parte 13
altera ripae vis ingens equitum in flumen inmissa, medio-
que alveo haudquaquam pari certamine concursum, quippe 14
ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite
equo temere acto perverti posset, eques corpore armisque
liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus emi-
nusque rem gereret. pars magna flumine absumpta; qui- 15
dam verticoso amni delati in hostis ab elephantis obtriti
sunt. postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, 16
ex varia trepidatione cum in unum colligerentur, prius-
quam a tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine
quadrato amnem ingressus fugam ex ripa fecit, vastatis-
que agris intra paucos dies Carpetanos quoque in deditio-
nem accepit. et iam omnia trans Hiberum praeter Sagun- 17
tinos Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum 1
iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, ma-
xume Turdetanis. quibus cum adesset idem, qui litis erat 2
sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati
a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haud
dubie inminens orantes. consules tunc Romae erant P. 3
Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus. qui cum le-
gatis in senatum introductis de re publica retulissent, pla-
cuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum in-
spiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali 4
denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, ab-
stineret, et Carthaginem in Africam traicerent ac sociorum
populi Romani querimonias deferrent, — hac legatione 5
decreta necdum missa, omnium spe celerius Saguntum
oppugnari adlatum est. tunc relata de integro res ad sena- 6
tum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam
decernentes terra marique rem gerendam censebant, alii
totum in Hispaniam Hannibalemque intenderant bellum;
erant qui non temere movendam rem tantam expectandos- 7

8 que ex Hispania legatos censerent. haec sententia, quae
tutissima videbatur, vicit; legatique eo maturius missi P.
Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad
Hannibalem atque inde Carthaginem, si non absisteretur
bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti depo-
scendum.

1 VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Sa-
2 guntum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opu-
lentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a
mari. oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam
3 ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas
brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructi
bus seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate,
qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt.
4 Hannibal infesto exercitu ingressus finis pervastatis pas-
5 sim agris urbem tripertito adgreditur. angulus muri erat
in planiorem patentioremque quam cetera circa vallem
vergens: adversus eum vineas agere instituit, per quas
6 aries moenibns admoveri posset. sed ut locus procul
muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquaquam
prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis
7 succedebat. et turris ingens inminebat, et murus, ut in
suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus
erat, et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris
8 ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. ac primo missi-
libus submovere hostem nec quicquam satis tutum mu-
nientibus pati, deinde iam non pro moenibus modo atque
turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes
9 operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis certa-
minibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni.
10 ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, ad-
versum femur tragula graviter ictus cecidit, tanta circa
fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera
ac vineae desererentur.

1 VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam
oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. per quod
tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum
2 ac munitionum nihil cessatum. itaque acrius de integro

coortum est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus
quibusdam opera locis, vineae coeptae agi admoverique
aries. abundabat multitudine hominum Poenus — ad cen- 3
tum quinquaginta milia habuisse in armis satis creditur —;
oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam disti- 4
neri coepti [sunt] non sufficiebant. itaque iam feriebau- 5
tur arietibus muri, quassataeque multae partes erant; una
continentibus ruinis nudaverat urbem: tris deinceps turris
quantumque inter eas muri erat cum fragore ingenti pro-
ciderunt. captum oppidum ea ruina crediderant Poeni, qua, 6
velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in
pugnam procursum est. nihil tumultuariae pugnae simile 7
erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem
partis alterius conseri solent, sed iustae acies velut patenti
campo inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia
intervallo constiterant. hinc spes, hinc desperatio animos 8
inritat, Poeno cepisse iam se urbem, si paulum adnitatur,
credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora
opponentibus nec ullo pedem referente, ne in relictum a
se locum hostem inmitteret. itaque quo acrius et confer- 9
tim magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur
nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. pha- 10
larica erat Saguntinis missile telum hastili abiegno et ce-
tera tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum extabat;
id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant line-
bantque pice; ferrum autem tres longum habebat pedes, 11
ut cum armis transfigere corpus posset. sed id maxime,
etiam si haesisset in scuto nec penetrasset in corpus, pa-
vorem faciebat, quod, cum medium accensum mitteretur 12
conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret,
arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes
ictus praebebat. IX. Cum diu anceps fuisset certamen, 1
et Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent
animi, Poenus, quia non vicisset, pro victo esset, clamo- 2
rem repente oppidani tollunt hostemque in ruinas muri
expellunt, inde inpeditum trepidantemque exturbant, po-
stremo fusum fugatumque in castra redigunt.

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; qui- 3

bus obviam ad mare missi ab Hannibale qui dicerent nec
tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma
nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse lega-
4 tiones audire. apparebat non admissos Carthaginem pro-
tinus ituros. litteras igitur nuntiosque ad principes fac-
tionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos,
ne quid pars altera gratificari populo Romano posset.
1 X. Itaque, praeterquam quod admissi auditique sunt, ea
2 quoque vana atque inrita legatio fnit. Hanno unus adver-
sus senatum causam foederis magno silentio propter
3 auctoritatem suam, non cum adsensu audientium egit, per
deos foederum arbitros ac testis senatum obtestans, ne
Romanum cum Saguntino suscitarent bellum: monuisse,
praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum
mitterent: non manes, non stirpem eius conquiescere
viri, nec umquam, donec sanguinis nominisque Barcini
4 quisquam supersit, quietura Romana foedera. „iuvenem
flagrantem cupidine regni viamque unam ad id cernentem,
si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque
vivat, velut materiam igni praebentes, ad exercitus misi-
5 stis. aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Sa-
guntum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur foe-
dere: mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones
ducibus isdem diis, per quos priore bello rupta foedera
6 sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam utriusque po-
puli ignoratis? legatos ab sociis et pro sociis venientes
bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium
sustulit; hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur
pulsi, ad nos venerunt; res ex foedere repetuntur. publica
fraus absit! auctorem culpae et reum criminis deposcunt.
7 quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo, cum coeperint,
vereor ne perseverantius saeviant. Aegatis insulas Ery-
cemque ante oculos proponite, quae terra marique per
8 quattuor et viginti annos passi sitis. nec puer hic dux erat,
sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. sed
Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex foedere, sic-
9 ut nunc Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo dii homi-
nesque, et id, de quo verbis ambigebatur, uter populus

foedus rupisset, eventus belli velut aequus iudex, unde ius
stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas 10
turresque admovet, Carthaginis moenia quatit ariete: Sa-
gunti ruinae — falsus utinam vates sim — nostris capiti-
bus incident, susceptumque cum Saguntinis bellum haben-
dum cum Romanis est. dedemus ergo Hannibalem? dicet 11
aliquis. scio meam levem esse in eo auctoritatem propter
paternas inimicitias; sed et Hamilcarem eo perisse laetatus
sum, quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum
Romanis, et hunc iuvenem tamquam furiam facemque
huius belli odi ac detestor; nec dedendum solum ad pia- 12
culum rupti foederis, sed, si nemo deposcit, devehendum
in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde
nec ad nos nomen famaque eius accedere neque ille solli-
citare quietae civitatis statum possit. ego ita censeo, le- 13
gatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant,
alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto
abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis de-
dant; tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas de-
cerno." XI. Cum Hanno perorasset, nemini omnium 1
certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis
senatus Hannibalis erat, infestiusque locutum arguebant
Hannonem quam Flaccum Valerium, legatum Romanum.
responsum inde legatis Romanis est bellum ortum ab Sa- 2
guntinis, non ab Hannibale esse; populum Romanum in-
iuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium
societati praeponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, 3
Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habe-
bat, paucorum iis dierum quietem dedit stationibus ad
custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. inte-
rim animos eorum nunc ira in hostis stimulando, nunc
spe praemiorum accendit. ut vero pro contione praedam 4
captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt,
ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti vide-
retur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant 5
nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte,
non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum

ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, re-
6 ficerent. inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam
ante adorta est; nec, qua primum aut potissimum parte
ferrent opem, cum omnia variis clamoribus streperent,
7 satis scire poterant. ipse Hannibal, qua turris mobilis
omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hor-
tator aderat. quae cum admota catapultis ballistisque per
8 omnia tabulata dispositis muros defensoribus nudasset, tum
Hannibal occasionem ratus quingentos ferme Afros cum
dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. nec erat
difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed
9 interlita luto structurae antiquae genere. itaque latius,
quam qua caederetur, ruebat, perque patentia ruinis ag-
10 mina armatorum in urbem vadebant. locum quoque edi-
tum capiunt, conlatisque eo catapultis ballistisque, ut ca-
stellum in ipsa urbe velut arcem inminentem haberent,
muro circumdant. et Saguntini murum interiorem ab
11 nondum capta parte urbis ducunt. utrimque summa vi
et muniunt et pugnant; sed interiora tuendo minorem
12 in dies urbem Saguntini faciunt. simul crescit inopia om-
nium longa obsidione et minuitur expectatio externae opis,
cum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium
13 essent. paulisper tamen adfectos animos recreavit repen-
tina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui
duo populi dilectus acerbitate consternati retentis conqui-
sitoribus metum defectionis cum praebuissent, oppressi
1 celeritate Hannibalis omiserunt mota arma. XII. Nec
Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale Himilconis
filio — eum praefecerat Hannibal — ita inpigre rem agente,
2 ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. is et
proelia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquan-
tum muri discussit, strataque omnia recentibus ruinis ad-
3 venienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem ex-
templo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum
utrimque caede initum et pars arcis capta est.
4 Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Alco-
nem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Sa-
guntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hanni-

balem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant,
condicionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, trans-
fuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum
adfirmans, qui sub condicionibus iis de pace ageret. po- 5
stulabatur autem, redderent res Turdetanis, traditoque
omni auro atque argento egressi urbe cum singulis vesti-
mentis ibi habitarent, ubi Poenos iussisset. has pacis leges 6
abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci
animos, ubi alia vincantur, adfirmans, se pacis eius inter-
pretem fore pollicetur. erat autem tum miles Hannibalis,
ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. tradito 7
palam telo custodibus hostium transgressus munimenta
ad praetorem Saguntinum — et ipse ita iubebat — est
deductus. quo cum extemplo concursus omnis generis 8
hominum esset factus, submota cetera multitudine senatus
Alorco datus est, cuius talis oratio fuit.

XIII. „Si civis vester Alco, sicut ad pacem petendam 1
ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Hanuibale
ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo
nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos venissem: cum 2
ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua,
si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera
referentibus — ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis
et pacis vobis condiciones, pro vestuto hospitio, quod mihi
vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa me nec 3
ullius alterius loqui, quae loquor apud vos, vel ea fides
sit, quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque,
dum auxilia a Romanis sperastis, pacis umquam apud vos
mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est 4
spes, nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defen-
dunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam
aequam. cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad mo- 5
dum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audietis et
non id, quod amittitur, in damno, cum omnia victoris sint,
sed quidquid relinquitur pro munere habituri estis. urbem 6
vobis, quam ex magna parte dirutam, captam fere totam
habet, adimit, agros relinquit, locum adsignaturus, in quo
novum oppidum aedificetis. aurum et argentum omne,

7 publicum privatumque, ad se iubet deferri; corpora vestra,
coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si in-
8 ermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. haec
victor hostis imperat; haec, quamquam sunt gravia atque
acerba, fortuna vestra vobis suadet. equidem haud de-
spero, cum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his
rebus remissurum; sed vel haec patienda censeo potius
quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora
vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis."

1 XIV. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim mul-
titudine permixtum senatui esset populi concilium, re-
pente primores secessione facta, priusquam responsum
daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque
in forum conlatum in ignem ad id raptim factum coni-
2 cientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. cum
ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius
insuper tumultus ex arce auditur. turris diu quassata
prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu
facto cum signum imperatori dedisset nudatam stationibus
3 custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum
in tali occasione ratus Hannibal totis viribus adgressus
urbem momento cepit signo dato, ut omnes puberes in-
terficerentur. quod imperium crudele, ceterum prope
4 necessarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci
potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis do-
mos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum
1 ante finem pugnae quam morientes fecerunt? XV. Ca-
ptum oppidum est cum ingenti praeda. quamquam plera-
que ab dominis de industria corrupta erant, et in caedibus
vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum
2 praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum venditarum
aliquantum pecuniae redactum esse constat, et multam
pretiosam suppellectilem vestemque missam Carthaginem.

3 Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Sa-
guntum quidam scripsere; inde Carthaginem novam in
hiberna Hannibalem concessisse; quinto deinde mense,
quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse.
4 quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius Ti. Sem-

pronius consules fuerint, ad quos et principio oppugna-
tionis legati Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu
cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto
post ad Trebiam pugnaverint. aut omnia breviora aliquanto 5
fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius Ti.
Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est,
sed captum. nam excessisse pugna ad Trebiam in annum 6
Cn. Servili et C. Flamini non potest, quia C. Flaminius
Arimini consulatum iniit, creatus a Ti. Sempronio consule,
qui post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam
cum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna
rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant 1
ab Carthagine, Romam retulerunt omnia hostilia esse, et
Sagunti excidium nuntiatum est, tantusque simul maeror 2
patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et
pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque
de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset,
ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent ma-
gis quam consulerent: nam neque hostem acriorem belli- 3
cosioremque secum congressum, nec rem Romanam tam
desidem umquam fuisse atque inbellem. Sardos Corsosque 4
et Histros atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse
Romana arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam
belligeratum: Poenum hostem veteranum, trium et viginti 5
annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper
victorem, duci acerrimo adsuetum, recentem ab excidio
opulentissimae urbis Hiberum transire; trahere secum tot 6
excitos Hispanorum populos; conciturum avidas semper
armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum ge-
rendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae 1
erant, tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio
Africa cum Sicilia evenit. sex in eum annum decretae 2
legiones et socium quantum ipsis videretur et classis
quanta parari posset. quattuor et viginti peditum Roma- 3
norum milia scripta et mille octingenti equites, sociorum
quadraginta milia peditum, quattuor milia et quadringenti

equites; naves ducentae viginti quinqueremes, celoces vi-
4 ginti deducti. latum inde ad populum, vellent iuberent
populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque belli causa
supplicatio per urbem habita atque adorati dii, ut bene ac
feliciter eveniret quod bellum populus Romanus iussisset.
5 inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae legio-
nes duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni
equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites
mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces
6 duodecim. cum his terrestribus maritimisque copiis Ti.
Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmis-
surus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis
7 esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius
praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam
8 mittebatur; navium maxime Cornelio numerus deminutus.
sexaginta quinqueremes datae — neque enim mari ven-
turum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant
— et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et
quattuordecim milibus sociorum peditum, equitibus mille
9 sexcentis. duas legiones Romanas et decem milia socio-
rum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos
Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.
1 XVIII. His ita conparatis, ut omnia iusta ante bellum
fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium M. Livium L.
Aemilium C. Licinium Q. Baebium, in Africam mittunt ad
2 percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hanni-
bal Saguntum oppugnasset, et, si, id quod facturi vide-
bantur, faterentur ac defenderent publico consilio factum,
3 ut indicerent populo Carthaginiensi bellum. Romani post-
quam Carthaginem venerunt, cum senatus datus esset et
Q. Fabius nihil ultra quam unum, quod mandatum erat,
4 percunctatus esset, tum ex Carthaginensibus unus: „prae-
ceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, cum Hanniba-
lem tamquam suo consilio Saguntum oppugnantem depos-
cebatis: ceterum haec legatio verbis adhuc lenior est, re
5 asperior. tunc enim Hannibal et insimulabatur et deposce-
batur; nunc ab nobis et confessio culpae exprimitur, et
6 ut a confessis res extemplo repetuntur. ego autem non,

privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit, quae-
rendum censeam, sed utrum iure an iniuria: nostra enim 7
haec quaestio atque animadversio in civem nostrum est,
quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una discep-
tatio est, licueritne per foedus fieri. itaque quoniam dis- 8
cerni placet, quid publico consilio, quid sua sponte im-
peratores faciant, nobis vobiscum foedus est a C. Lutatio
consule ictum, in quo cum caveretur utrorumque sociis,
nihil de Saguntinis — necdum enim erant socii vestri —
cautum est. at enim eo foedere, quod cum Hasdrubale 9
ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus quod ego nihil
dicturus sum, nisi quod a vobis didici: vos enim quod C. 10
Lutatius consul primo nobiscum foedus icit quia neque
auctoritate patrum nec populi iussu ictum erat, negastis
vos eo teneri: itaque aliud de integro foedus publico con-
silio ictum est. si vos non tenent foedera vestra nisi ex 11
auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos quidem Hasdruba-
lis foedus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. proinde 12
omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, et, quod
diu parturit animus vester, aliquando pariat." Tum Ro- 13
manus sinu ex toga facto „hic" inquit „vobis bellum et
pacem portamus, utrum placet, sumite." sub hanc vocem
haud minus ferociter, daret, utrum vellet, subclamatum
est. et cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, 14
accipere se omnes responderunt et, quibus acciperent
animis, isdem se gesturos.

XIX. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli 1
magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foe-
derum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime
Sagunto excisa. nam si verborum disceptationis res esset, 2
quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod
mutatum est, conparandum erat, cum in Lutatii foedere 3
diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus cen-
suisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quic-
qnam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo conproba-
tum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam
mutaretur. quamquam, et si priore foedere staretur, satis 4
cautum erat Saguntinis sociis utrorumque exceptis. nam

neque additum erat „iis, qui tunc essent“ nec „ne qui
5 postea adsumerentur;“ et cum adsumere novos liceret
socios, quis aequum censeret aut ob nulla quemquam merita
in amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi?
tantum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur
ad defectionem aut sua sponte desciscentes reciperentur.
6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae imperatum
erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in
societatem perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt.
7 ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti,
quia taedebat imperii Punici, multos trans Hiberum popu-
8 los ad cupidinem novae fortunae erexerunt. ad Volcianos
inde est ventum, quorum celebre per Hispaniam respon-
9 sum ceteros populos ab societate Romana avertit. ita
enim maximus natu ex iis in concilio respondit: „quae
verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginiensium
amicitiae praeponamus, cum qui id fecerunt
Saguntini crudelius, quam Poenus hostis perdidit, vos
10 socii prodideritis? ibi quaeratis socios censeo, ubi Saguntina
clades ignota est: Hispanis populis sicut lugubre, ita
insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei
11 Romanae aut societati confidat.“ inde extemplo abire finibus
Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio Hispaniae
benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata Hispania
in Galliam transeunt.

1 XX. In .... iis nova terribilisque species visa est,
quod armati — ita mos gentis erat — in concilium vene-
2 runt. cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi
Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum
Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum
3 darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a
4 magistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo
stolida inpudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam
transmittant Galli bellum, ipsos id advertere in se
5 agrosque suos pro alienis populandos obicere. sedato
tandem fremitu responsum legatis est neque Romanorum
in se meritum esse neque Carthaginiensium iniuriam, ob
quae aut pro Romanis aut adversus Poenos sumant arma

contra ea audire sese gentis suae homines agro finibus- 6
que Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere
et cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris Galliae 7
conciliis dicta auditaque; nec hospitale quicquam paca-
tumve satis prius auditum, quam Massiliam venere. ibi 8
omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita: prae-
occupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse;
sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore — adeo
ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur.
ita peragratis Hispaniae et Galliae populis legati Romam 9
redeunt haud ita multo post, quam consules in provincias
profecti erant. civitatem omnem [in] expectatione belli
erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum
Poenos tramisisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam 1
in hiberna concesserat, ibique auditis, quae Romae quae-
que Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem
solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditis re- 2
liquiis praedae nihil ultra differendum ratus, Hispani
generis milites convocat. „credo ego vos“ inquit, „socii, 3
et ipsos cernere pacatis omnibus Hispaniae populis aut
finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse
aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae 4
gentes non pacis solum, sed etiam victoriae bonis flore-
bunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus.
itaque cum longinqua a domo instet militia, incertumque 5
sit, quando domos vestras et quae cuique ibi cara sunt
visuri sitis, si quis vestrum suos invisere volt, commea-
tum do. primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus 6
bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.“
omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata 7
erat, et iam desiderantibus suos et longius in futurum pro-
videntibus desiderium. per totum tempus hiemis quies 8
inter labores aut iam exhaustos aut mox exhauriendos re-
novavit corpora animosque ad omnia de integro patienda.
vere primo ad edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9

Gadis profectus Herculi vota exsolvit, novisque se obligat
10 votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas
simul *in* inferendum atque arcendum bellum, ne, dum
ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam
peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset,
11 valido praesidio firmare eam statuit. pro eo supplemen-
tum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis,
petiit, ut Afri in Hispania, Hispani in Africa, melior pro-
cul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pigne-
12 ribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia octin-
gentos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam et
funditores Baleares octingentos septuaginta, equites mixtos
13 ex multis gentibus mille ducentos. has copias partim
Carthagini praesidio esse, partim distribui per Africam
iubet. simul conquisitoribus in civitates missis quattuor
milia conscripta delectae iuventutis, praesidium eosdem
1 et obsides, duci Carthaginem iubet. XXII. Neque Hi-
spaniam neglegendam ratus, atque id eo minus, quod haud
ignarus erat circumitam ab Romanis eam legatis ad solli-
citandos principum animos, Hasdrubali fratri, viro inpigro,
2 eam provinciam destinat firmatque eum Africis maxime
praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octingentis
3 quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus *quingentis*.
ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mix-
tum Punicum Afris genus, quadringenti *quinquaginta* et
Numidae Maurique, accolae Oceani, ad mille octingenti
et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti equites,
et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephanti vi-
4 ginti unus. classis praeterea data ad tuendam maritumam
oram, quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem
gesturos Romanos credi poterat, quinquaginta quinque-
remes, quadriremes duae, triremes quinque; sed aptae
instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes erant
et triremes quinque.
5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit.
atque inde profectus praeter Etovissam urbem ad Hiberum
6 maritima ora ducit. ibi fama est in quiete visum ab eo
iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in

Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque us-
quam a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam 7
circumspicientem aut respicientem secutum; deinde cura
ingenii humani, cum, quidnam id esset, quod respicere
vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse
eum, vidisse post sese serpentem mira maguitudine cum 8
ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post inse-
qui cum fragore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve 9
prodigii esset, quaerentem audisse, vastitatem Italiae esse:
pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque fata in
occulto esse.

XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias 1
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equi-
tum Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et 2
Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis monti-
bus est, subegit, oraeque huic omni praefecit Hannonem,
ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate
essent. decem milia peditum Hannoni ad praesidium ob- 3
tinendae regionis data et mille equites. postquam per Py- 4
renaeum saltum traduci exercitus est coeptus, rumorque
per barbaros manavit certior de bello Romano, tria milia
inde Carpetanorum peditum iter averterunt. constabat
non tam bello motos quam longinquitate viae insupera-
bilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi 5
retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi
inritarentur, supra septem milia hominum domos remisit, 6
quos et ipse gravari militia senserat, Carpetanos quoque
ab se dimissos simulans. XXIV. Inde, ne mora atque 1
otium animos sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaenm
transgreditur et ad oppidum Iliberri castra locat. Galli 2
quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia
vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat praesi-
diaque valida inposita, metu servitutis ad arma consternati,
Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod ubi Hanni- 3
bali nuntiatum est, moram magis quam bellum metuens,
oratores ad regulos eorum misit, conloqui semet ipsum

cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent, vel
se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus
4 facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se lae-
tum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem
enim se Galliae, non hostem advenisse, nec stricturum
5 ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset.
et per nuntios quidem haec: ut vero reguli Gallorum ca-
stris ad Iliberrim extemplo motis haud gravanter ad Poenum
venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per finis
suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.
1 XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
2 latum erat, cum, perinde ac si Alpis iam transisset, Boii
sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob veteres in
populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum
3 deductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis
in eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tu-
multus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi
triumviri Romani, qui ad agrum venerant adsignandum,
diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lu-
4 tatius C. Servilius M. Annius. Lutati nomen haud dubium
est; pro Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium
habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C.
5 Papirium Masonem. id quoque dubium est, legati ad ex-
postulandum missi ad Boios violati sint, an in triumviros
6 agrum metantis impetus sit factus. Mutinae cum obside-
rentur, et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis,
pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis adsi-
7 deret muris, simulari coeptum de pace agi; evocatique ab
Gallorum principibus legati ad conloquium non contra ius
modo gentium, sed violata etiam, quae data in id tempus
erat, fide conprehenduntur, negantibus Gallis, nisi obsi-
8 des sibi redderentur, eos dimissuros. cum haec de legatis
nuntiata essent, et Mutina praesidiumque in periculo esset,
L. Manlius praetor ira accensus effusum agmen ad Muti-
9 nam ducit. silvae tunc circa viam erant plerisque incultis.
ibi inexplorato profectus in insidias praecipitatur, multa-

que cum caede suorum aegre in apertos campos emersit.
ibi castra communita, et, quia Gallis ad temptanda ea de- 10
fuit spes, refecti sunt militum animi, quamquam ad ** ce-
cidisse satis constabat. iter deinde de integro coeptum, 11
nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit
hostis: ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti 12
cum magna trepidatione ac pavore omnium septingentos
milites occiderunt, sex signa ademere. finis et Gallis terri- 13
tandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu invio atque in-
pedito evasere. inde apertis locis facile tutantes agmen
Romani Tannetum, vicum propincum Pado, contendere.
ibi se munimento ad tempus commeatibusque fluminis et 14
Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus crescentem
in dies multitudinem hostium tutabantur. XXVI. Qui tu- 1
multus repens postquam est Romam perlatus, et Punicum
insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt C. Ati- 2
lium praetorem cum una legione Romana et quinque mi-
libus sociorum dilectu novo a consule conscriptis auxilium
ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine — abscesserant
enim metu hostes — Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum prae- 3
tore erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexa-
ginta longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque
et inde Saluvium montis pervenit Massiliam, et ad proxu- 4
mum ostium Rhodani — pluribus enim divisus amnis in
mare decurrit — castra locat, vixdum satis credens Han-
nibalem superasse Pyrenaeos montis. quem ut de Rho- 5
dani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quo-
nam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab iactatione
marituma militibus, trecentos interim delectos equites duci-
bus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda
omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal 6
ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum pervene-
rat agrum, gentis validae. colunt autem circa utramque
ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis
armis obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et 7

eorum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit
donis ad naves undique contrahendas fabricandasque,
simul et ipsi traici exercitum levarique quam primum
regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant.
8 itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere
ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum
9 Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde
et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate operis
inducti alveos informes, nihil dummodo innare aquae et
capere onera possent curantes, raptim, quibus se suaque
transveherent, faciebant.
1 XXVII. Iamque omnibus satis conparatis ad trai-
ciendum terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites
2 virique obtinentes. quos ut averteret, Hannonem Bomil-
caris filium vigilia prima noctis cum parte copiarum,
maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet
3 et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto amni
circumducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur
4 ab tergo hostem. ad id dati duces Galli edocent inde
milia quinque et viginti ferme supra parvae insulae cir-
cumfusum amnem latiorem, ubi dividebatur, eoque minus
5 alto alveo transitum ostendere. ibi raptim caesa materia
ratesque fabricatae, in quibus equi virique et alia onera
traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis
coniectis ipsi caetris superpositis incubantes flumen tra-
6 navere. et alius exercitus ratibus iunctis traiectus castris
prope flumen positis nocturno itinere atque operis labore
fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consi-
7 lium opportune exsequendum. postero die profecti ex loco
praedicto fumo significant transisse et haud procul abesse.
quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum
8 ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat pedes
lintres, eques fere propter equos naves. navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus
9 praebebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus
trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut
extemplo egresso in ripam equiti usui essent inposuerant

in naves. XXVIII. Galli occursant in ripa cum variis ulu- 1
latibus cantuque moris sui quatientes scuta super capita
vibrantesque dexteris tela, quamquam et ex adverso terre- 2
bant tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et cla-
more vario nautarum militum, et qui nitebantur perrum-
pere impetum fluminis et qui ex altera ripa traicientes
suos hortabantur. iam satis paventes adverso tumultu 3
terribilior ab terga adortus clamor castris ab Hannone
captis. mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat
et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente et ab
tergo inprovisa premente acie. Galli postquam utroque 4
vim facere conati pellebantur, qua patere visum maxime
iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffu-
giunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis spernens
iam Gallicos tumultus castra locat.

Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo, 5
certe variata memoria actae rei. quidam congregatis ad
ripam elephantis tradunt ferocissimum ex iis inritatum ab
rectore suo, cum refugientem in aquam *inde* nantem se-
queretur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudi-
nem destitueret vadum, impetu ipso fluminis in alteram
ripam rapiente. ceterum magis constat ratibus traiectos; 6
id ut tutius consilium ante rem foret, ita acta re ad fidem
pronius est. ratem unam ducentos longam pedes, quin- 7
quaginta latam, a terra in amnem porrexerunt, quam, ne
secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte
superiore ripae religatam pontis in modum humo iniecta
constraverunt, ut beluae audacter velut per solum ingre-
derentur. altera ratis aeque lata, longa pedes centum, ad 8
traiciendum flumen apta, huic copulata est; [ut cum]
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredien-
tibus feminis acti ubi in minorem adplicatam transgressi
sunt, extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vincu- 9
lis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertra
hitur. ita primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti
sunt. nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte 10
agerentur; primus erat pavor, cum soluta ab ceteris rate
in altum raperentur. ibi urgentes inter se cedentibus ex- 11

tremis ab aqua trepidationis aliquantum edebant, donec
quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset.
12 excidere etiam saevientes quidam in flumen, sed pondere
ipso stabiles deiectis rectoribus quaerendis pedetemptim
vadis in terram evasere.

1 XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal
Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat
speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent.
2 huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani
trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium
3 atrocius quam pro numero pugnantium editur: nam praeter
multa vulnera caedes etiam prope par utrimque fuit,
fugaque et pavor Numidarum Romanis iam admodum fessis
victoriam dedit. victores ad centum sexaginta, nec
omnes Romani, sed pars Gallorum, victi amplius ducenti
4 ceciderunt. hoc principium simul omenque belli ut summae
rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam
ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec
Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coep-
6 tisque hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum,
utrum coeptum in Italiam intenderet iter an cum
eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus
consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum
regulique Magali adventus, qui se duces itinerum,
socios periculi fore adfirmantes integro bello nusquam
7 ante libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo
timebat quidem hostem nondum oblitterata memoria
superioris belli, sed magis iter inmensum Alpesque, rem
fama utique inexpertis horrendam, metuebat.

1 XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit
pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
2 militum versat animos castigando adhortandoque: mirari
se, quinam pectora semper impavida repens terror invaserit.
per tot annos vincentis eos stipendia facere, neque
ante Hispania excessisse, quam omnes gentesque et terrae,
quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium
3 essent. indignatos deinde, quod quicumque Saguntum

obsedissent velut ob noxam sibi dedi postularet populus
Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Roma-
norum liberandumque orbem terrarum. tum nemini visum 4
id longum, cum ab occasu solis ad exortus intenderent
iter: nunc, postquam multo maiorem partem itineris 5
emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas
gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot milibus
Gallorum prohibentibus domita etiam ipsius fluminis vi
traiectum, in conspectu Alpis habeant, quarum alterum
latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fatigatos sub-
sistere, — quid Alpis aliud esse credentes quam montium 6
altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis: nullas pro- 7
fecto terras caelum contingere nec inexsuperabilis humano
generi esse: Alpis quidem habitari, coli gignere atque alere
animantes; pervias paucis esse, *pervias* exercitibus. eos ipsos, 8
quos cernant, legatos non pinnis sublime elatos Alpis trans-
gressos. ne maiores quidem eorum indigenas, sed advenas
Italiae cultores has ipsas Alpis ingentibus saepe agminibus
cum liberis ac coniugibus migrantium modo tuto transmi-
sisse. militi quidem armato nihil secum praeter instrumenta 9
belli portanti quid invium aut inexsuperabile esse? Sagun-
tum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid la-
boris exhaustum esse? Romam, caput orbis terrarum, 10
petentibus quicquam adeo asperum atque arduum videri,
quod inceptum moretur? cepisse quondam Gallos ea, quae 11
adiri posse Poenus desperet: proinde aut cederent animo
atque virtute genti per eos dies totiens ab se victae, aut
itineris finem sperent campum interiacentem Tiberi ac
moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare 1
atque ad iter se parare iubet. postero die profectus ad- 2
versa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia
rectior ad Alpis via esset, sed quantum a mari recessisset,
minus obvium fore Romanum credens, cum quo, prius- 3
quam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus
conserere. quartis castris ad Insulam pervenit. ibi Isara 4
Rhodanusque amnes diversis ex Alpibus decurrentes agri
aliquantum amplexi confluunt in unum; mediis campis

5 Insulae nomen inditum. incolunt prope Allobroges, gens
iam inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior.
6 tum discors erat. regni certamine ambigebant fratres;
maior et qui prius imperitarat, Brancus nomine, minore
ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus pote-
7 rat, pellebatur. huius seditionis peropportuna disceptatio
cum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus,
quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium
8 maiori restituit. ob id meritum commeatu copiaque rerum
omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames fri-
9 goribus Alpes praeparari cogebant. sedatis Hannibal cer-
taminibus Allobrogum cum iam Alpes peteret, non recta
regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit;
inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tri-
corios haud usquam inpedita via, priusquam ad Druentiam
10 flumen pervenit. is et ipse Alpinus amnis longe omnium
Galliae fluminum difficillimus transitu est. nam cum aquae
11 vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est, quia
nullis coercitus ripis, pluribus simul neque isdem alveis
fluens, nova semper vada novosque gurgites — et ob eadem
pediti quoque incerta est via —, ad hoc saxa glareosa vol-
12 vens, nihil stabile nec tutum ingredienti praebet; et tum
forte imbribus auctus ingentem transgredientibus tumul-
tum fecit, cum super cetera trepidatione ipsi sua atque
incertis clamoribus turbarentur.

1 XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post, quam
Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad
castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus.
2 ceterum ubi deserta munimenta nec facile se tantum pro-
gressos adsecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius
faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursu-
3 rus. ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset,
quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem
cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit
4 non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque
novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem.
5 ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit eo,
qui circa Padum erat exercitus, Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad 6
Alpis cum bona pace incolentium ea loca Gallorum per-
venit. tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius 7
fere ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo
visa montium altitudo nivesque caelo prope inmixtae, tecta
informia inposita rupibus, pecora iumentaque torrida fri-
gore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque
omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu foediora, ter-
rorem renovarunt. erigentibus in primos agmen clivos 8
apparuerunt inminentes tumulos insidentes montani, qui,
si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente
ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consi- 9
stere signa iussit; Gallisque ad visenda loca praemissis
postquam conperit transitum ea non esse, castra inter
confragosa omnia praeruptaque quam extentissima potest
valle locat. tum per eosdem Gallos, haud sane multum 10
lingua moribusque abhorrentis, cum se inmiscuissent con-
loquiis montanorum, edoctus, interdiu tantum obsideri
saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima
subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angu-
stias facturus. die deinde simulando aliud, quam quod 11
parabatur, consumpto, cum eodem, quo constiterant loco,
castra communissent, ubi primum digressos tumulis mon- 12
tanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam
pro numero manentium in speciem factis inpedimentisque
cum equite relictis et maxuma parte peditum ipse cum 13
expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit
iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota et agmen re- 1
licum incedere coepit. iam montani signo dato ex castel- 2
lis ad stationem solitam conveniebant, cum repente con-
spiciunt alios arce occupata sua super caput inmineutis,
alios via transire hostis. utraque simul obiecta res oculis 3
animisque inmobiles parumper eos defixit; deinde ut tre-
pidationem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri
agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid ad- 4
iecissent ipsi terroris satis ad perniciem fore rati, di-
versis rupibus iuxta invia ac devia adsueti decurrunt. tum 5

vero simul ab hostibus simul ab iniquitate locorum Poeni
oppugnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendente,
ut periculo prius evaderet, quam cum hostibus certaminis
6 erat. equi maxime infestum agmen faciebant, qui et cla-
moribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles
augebant, territi trepidabant, et icti forte aut vulnerati
adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul homi-
7 num ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque
turba, cum praecipites deruptae utrimque angustiae essent,
in inmensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed
ruinae maxime modo iumenta cum oneribus devolveban-
8 tur. quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper
tamen Hannibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepi-
9 dationem augeret. deinde, postquam interrumpi agmen
vidit periculumque esse, ne exutum inpedimentis exerci-
tum nequiquam incolumem traduxisset, decurrit ex supe-
riore loco et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quo-
10 que tumultum auxit. sed is tumultus momento temporis
postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur,
nec per otium modo, sed prope silentio mox omnes tra-
11 ducti. castellum inde, quod caput eius regionis erat, vi-
culosque circumiectos capit, et capto *cibo* ac pecoribus
per triduum exercitum aluit, et, quia nec montanis primo
perculsis nec loco magno opere inpediebantur, aliquantum
eo triduo viae confecit.

1 XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus
alium, ut inter montanos, populum. ibi non bello aperto,
sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope circumven-
2 tus. magno natu principes castellorum oratores ad Poe-
num veniunt, alienis malis, utili exemplo, doctos memo-
rantes amicitiam malle quam vim experiri Poenorum;
3 itaque oboedienter imperata facturos; commeatum itineris-
que duces et ad fidem promissorum obsides acciperet.
4 Hannibal nec temere credendum nec aspernandum ratus,
ne repudiati aperte hostes fierent, benigne cum respon-
disset, obsidibus, quos dabant, acceptis et commeatu, quem
in viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos,
5 conposito agmine duces eorum sequitur. primum agmen

elephanti et equites erant, ipse post cum robore peditum
circumspectans sollicitusque omnia incedebat. ubi in an- 6
gustiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper in-
minenti ventum est, undique ex insidiis barbari, a fronte
ab tergo coorti, comminus eminus petunt, saxa ingentia
in agmen devolvunt. maxima ab tergo vis hominum urge-
bat. in eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin,
nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu
accipienda clades fuerit. tunc quoque ad extremum peri- 8
culi ac prope perniciem ventum est. nam dum cunctatur
Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse
equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo
auxilii reliquerat, occursantes per obliqua montani inter- 9
rupto medio agmine viam insedere; noxque una Hannibali
sine equitibus atque inpedimentis acta est. XXXV. Postero 1
die iam segnius intercursantibus barbaris iunctae copiae
saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum quam
hominum pernicie, superatus. inde montani pauciores iam 2
et latrocinii magis quam belli more consursabant modo in
primum, modo in novissimum agmen, utcumque aut lo-
cus opportunitatem daret aut progressi morative aliquam
occasionem fecissent. elephanti, sicut per artas praecipi- 3
tes vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus
quacumque incederent, quia insuetis adeundi propius me-
tus erat, agmen praebebant.

Nono die in iugum Alpium perventum est per invia 4
pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi
fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus
iter faciebant. biduum in iugo stativa habita. fessisque 5
labore ac pugnando quies data militibus; iumentaque ali-
quot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia
agminis in castra pervenere. fessis taedio tot malorum 6
nivis etiam casus occidente iam sidere Vergiliarum ingen-
tem terrorem adiecit. per omnia nive oppleta cum signis 7
prima luce motis segniter agmen incederet, pigritiaque et
desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa 8
Hannibal in promunturio quodam, unde longe ac late pro-
spectus erat, consistere iussis militibus Italiam ostentat

subiectosque Alpinis montibus circumpadanos campos,
9 moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, sed
etiam urbis Romanae; cetera plana, proclivia fore, uno
aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in manu
ac potestate habituros.
10 Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hostibus
quidem praeter parva furta per occasionem temptantibus.
11 ceterum iter multo, quam in ascensu fuerat — ut pleraque
Alpium ab Italia sicut breviora ita arrectiora sunt —, diffi-
12 cilius fuit. omnis enim ferme via praeceps, angusta, lu-
brica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec, qui
paulum titubassent, haerere adflicti vestigio suo, aliique
1 super alios et iumenta in homines occiderent. XXXVI. Ven-
tum deinde ad multo angustiorem rupem, atque ita rectis
saxis, ut aegre expeditus miles temptabundus manibusque
retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese
2 posset. natura locus iam ante praeceps recenti lapsu terrae
3 in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. ibi
cum velut ad finem viae equites constitissent, miranti Han-
nibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur rupem inviam
4 esse. digressus deinde ipse ad locum visendum. haud
dubia res visa, quin per invia circa nec trita antea quam-
5 sis longo ambitu circumduceret agmen. ea vero via in-
vuperabilis fuit: nam cum super veterem nivem intactam
nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae facile pe-
6 des ingredientium insistebant; ut vero tot hominum iumen-
torumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem
7 fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. tae-
tra ibi luctatio erat via lubrica glacie non recipiente vesti-
gium et in prono citius pedes fallente, ut, seu manibus in
adsurgendo seu genu se adiuvissent, ipsis adminiculis
prolapsis iterum corruerent; nec stirpes circa radicesve,
ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant: ita
8 in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur. iumenta
secabant interdum etiam [tamen] infimam ingredientia
nivem, et prolapsa iactandis gravius in conitendo ungulis
penitus perfringebant, ut pleraque velut pedica capta hae-
rerent in dura et alte concreta glacie.

XXXVII. Tandem nequiquam iumentis atque homi- 1
nibus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id
ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque ege-
rendum fuit. inde ad rupem muniendam, per quam unam 2
via esse poterat, milites ducti, cum caedendum esset
saxum, arboribus circa inmanibus deiectis detruncatisque
struem ingentem lignorum faciunt, eamque, cum et vis
venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt, arden-
tiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio 3
rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis
clivos, ut non iumenta solum, sed elephanti etiam deduci
possent. quadriduum circa rupem consumptum iumentis 4
prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt, et, si
quid est pabuli, obruunt nives. inferiora valles apricos*que* 5
quosdam colles habent rivosque prope silvas etiam humano
cultu digniora loca. ibi iumenta in pabulum missa, et quies 6
muniendo fessis hominibus data. triduo inde ad planum
descensum iam et locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum 1
est, quinto mense a Carthagine nova, ut quidam auctores
sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. quantae copiae 2
transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter
auctores constat. qui plurimum, centum milia peditum,
viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti mi-
lia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qni 3
captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret,
nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis:
cum his octoginta milia peditum, decem equitum adducta 4
— in Italia magis adfluxisse veri simile est, et ita quidam
auctores sunt —; ex ipso autem audisse Hannibale, post- 5
quam Rhodanum transierit, triginta sex milia hominum
ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum
amisisse. Taurini Galliae proxuma gens erat in Italiam
degresso. id cum inter omnes constet, eo magis miror 6
ambigi, quanam Alpis transierit et vulgo credere Poenino
— atque inde nomen ei iugo Alpium inditum — trans-
gressum, Coelium per Cremonis iugum dicere transisse; 7
qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salyes mon-

8 tanos ad Libuos Gallos deduxissent. nec veri simile est ea
tum ad Galliam patuisse itinera; utique quae ad Poeninum
9 ferunt obsaepta gentibus semigermanis fuissent. neque
hercule montibus his, si quem forte id movet, ab transitu
Poenorum ullo Seduni Veragri, incolae iugi eius, norunt
nomen inditum, sed ab eo, quem in summo sacratum ver-
tice Poeninum montani appellant.

1 XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis,
proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat.
sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio
esset, in reficiendo maxime sentientem contracta ante
2 mala, non poterat: otium enim ex labore, copia ex inopia,
cultus ex inluvie tabeque squalida et prope efferata cor-
3 pora varie movebat. ea P. Cornelio consuli causa fuit, cum
Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto
tirone et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi,
4 ut cum hoste nondum refecto manus consereret. sed cum
Placentiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal
Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia
5 volentes in amicitiam non veniebant, vi expugnarat; *et*
iunxisset sibi non metu solum, sed etiam voluntate Gallos
accolas Padi, ni eos circumspectantis defectionis tempus
6 subito adventu consul oppressisset. et Hannibal movit ex
Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos
7 praesentem secuturos se ratus. iam prope in conspectu
erant exercitus, convenerantque duces sicuti inter se non-
dum satis noti, ita iam inbutus uterque quadam admiratione
8 alterius. nam Hannibalis et apud Romanos iam ante Sa-
gunti excidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem
Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus
9 esset, praestantem virum credebat. et auxerant inter se
opinionem, Scipio, quod relictus in Gallia obvius fuerat
in Italiam transgresso Hannibali, *Hannibal* et conatu tam
10 audaci traiciendarum Alpium et effectu. occupavit tamen
Scipio Padum traicere, et ad Ticinum amnem motis castris,
priusquam educeret in aciem, adhortandorum militum
causa talem orationem est exorsus.

1 XL. „Si eum exercitum, milites, educerem in aciem,

quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud
vos: quid enim adhortari referret aut eos equites, qui 2
equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent,
aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum ho-
stem secutus confessionem cedentis ac detractantis certa-
men pro victoria habui? nunc, quia ille exercitus, Hi- 3
spaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione
meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populus-
que Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adversus 4
Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario
certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca
verba facienda sunt. ne genus belli neve hostem ignore- 5
tis, cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra
marique priore bello vicistis, a quibus stipendium per vi-
ginti annos exegistis, a quibus capta belli praemia Sici-
liam ac Sardiniam habetis. erit igitur in hoc certamine 6
is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet.
nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi 7
sunt, nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detracta-
vere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu
Alpium amissis, quia plures [paene] perierint quam super-
sint, plus spei nactos esse. at enim pauci quidem sunt, 8
sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vi-
res vix sustinere vis ulla possit. effigies immo, umbrae 9
hominum, fame frigore, inluvie squalore enecti, contusi
ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc praeusti artus,
nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fracta-
que arma, claudi ac debiles equi. cum hoc equite, cum 10
hoc pedite pugnaturi estis, reliquias extremas hostium,
non hostem habebitis. ac nihil magis vereor, quam ne,
vos cum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur.
sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce ac po- 11
pulo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac pro-
fligare bellum, nos, qui secundum deos violati sumus,
commissum ac profligatum conficere."

XLI. „Non vereor, ne quis me haec vestri adhortandi 1
causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo ad-
fectum esse. licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo 2

iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fra-
trem consilii participem ac periculi socium haberem,
et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem, et
3 minorem haud dubie molem belli: tamen, cum praeter-
veherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in
terram egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi
4 castra. equestri proelio, qua parte copiarum conserendi
manum fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen,
quod in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi
terra non poteram, neque ** regressus ad navis erat,
quanta maxime potui celeritate tanto maris terrarumque
circuitu in radicibus prope Alpium huic timendo hosti ob-
5 vius fui. utrum, cum declinarem certamen inprovisus in-
cidisse videor, an occurrere in vestigiis eius, lacessere ac
6 trahere ad decernendum? experiri iuvat, utrum alios re-
pente Carthaginenses per viginti annos terra ediderit, an
idem sint, qui ad Aegatis pugnaverunt insulas, et quos ab
7 Eryce duodevicenis denariis aestimatos emisistis, et utrum
Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert,
an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani a
8 patre relictus: quem nisi Saguntinum scelus agitaret, re-
spiceret profecto, si non patriam victam, domum certe
9 patremque et foedera Hamilcaris scripta manu, qui iussus
ab consule nostro praesidium deduxit ab Eryce, qui gra-
ves inpositas victis Carthaginiensibus leges fremens mae-
rensque accepit, qui decedere Sicilia, qui stipendium po-
10 pulo Romano dare pactus est. itaque vos ego, milites, non
eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare
velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si
servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes.
11 licuit ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum,
fame interficere; licuit victricem classem in Africam traicere
atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem
12 delere —: veniam dedimus precantibus, emisimus ex ob-
sidione, pacem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae
13 duximus, cum Africo bello urgerentur. pro his inpertitis
furiosum iuvenem sequentes oppugnatum patriam nostram
veniunt. atque utinam pro decore tantum hoc vobis et

non pro salute esset certamen! non de possessione Siciliae 14
ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia
vobis est pugnandum. nec est alius ab tergo exercitus, 15
qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt,
quas dum superant conparari nova possint praesidia. hic
est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia
pugnemus. unus quisque se non corpus suum, sed con- 16
iugem ac liberos parvos armis protegere putet, nec do-
mesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo
reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque
Romanum; qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde 17
fortunam illius urbis ac Romani imperii fore."

XLII. Haec apud Romanus consul. Hannibal rebus 1
prius quam verbis adhortandos milites ratus, circumdato
ad spectaculum exercitu captivos montanos vinctos in me-
dio statuit, armisque Gallicis ante pedes eorum proiectis
interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levare-
tur armaque et equum victor acciperet, decertare ferro
vellet. cum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, 2
et deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem
fortuna in id certamen legeret. et cuiusque sors ex- 3
ciderat, alacer inter gratulantes gaudio exultans cum sui
moris tripudiis arma raptim capiebat. ubi vero dimicarent, 4
is habitus animorum non inter eiusdem modo condicionis
homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vin-
centium magis quam bene morientium fortuna laudaretur.

XLIII. Cum sic aliquot spectatis paribus adfectos di- 1
misisset, contione inde advocata ita apud eos locutus fer-
tur: „si, quem animum in alienae sortis exemplo paulo 2
ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna vestra
habueritis, vicimus, milites: neque enim spectaculum
modo illud, sed quaedam veluti imago vestrae condicio-
nis erat. ac nescio an maiora vincula maioresque necessi- 3
tates vobis quam captivis vestris fortuna circumdederit:
dextra laevaque duo maria claudunt nullam ne ad effugium 4
quidem navem habentibus, circa Padus amnis, maior
Padus ac violentior Rhodano, ab tergo Alpes urgent, vix
integris vobis ac vigentibus transitae. hic vincendum aut 5

moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. et
eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi inposuit, prae-
mia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homi-
6 nes ne ab diis quidem inmortalibus optare solent. si Sici-
liam tantum ac Sardiniam parentibus nostris ereptas nostra
virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia
essent: quidquid Romani tot triumphis partum congestum-
que possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futu-
7 rum est. in hanc tam opimam mercedem, agite dum diis
8 bene iuvantibus arma capite. satis adhuc in vastis Lusita-
niae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum
emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vi-
9 distis: tempus est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere
et magna operae pretia mereri, tantum itineris per tot
10 montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. hic
vobis terminum laborum fortuna dedit; hic dignam mer-
cedem emeritis stipendiis dabit."
11 „Nec quam magni nominis bellum est, tam difficilem
existimaritis victoriam fore: saepe et contemptus hostis
cruentum certamen edidit et incliti populi regesque per-
12 levi momento victi sunt. nam dempto hoc uno fulgore
nominis Romani quid est, cur illi vobis conparandi sint?
13 ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum
illa fortuna taceam, ab Herculis columnis, ab Oceano ter-
minisque ultimis terrarum per tot ferocissimos Hispaniae
14 et Galliae populos vincentes huc pervenistis; pugnabitis
cum exercitu tirone, hac ipsa aestate caeso victo circum-
sesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique ducem.
15 an me in praetorio patris, clarissimi imperatoris, prope
natum, certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque,
victorem eundem non Alpinarum modo gentium, sed ipsa-
rum, quod multo maius est, Alpium, cum semenstri hoc
16 conferam duce, desertore exercitus sui? cui si quis demp-
tis signis Poenos Romanosque hodie ostendat, ignoratu-
17 rum certum habeo, utrius exercitus sit consul. non ego
illud parvi aestimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius
non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim faci-
nus, cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata

temporibus locisque referre sua possim decora. cum lau- 18
datis a me miliens donatisque, alumnus prius omnium
vestrum quam imperator, procedam in aciem adversus
ignotos inter se ignorantesque."

XLIV. „Quocumque circumtuli oculos, plena omnia vi- 1
deo animorum ac roboris, veteranum peditem, generosissi-
marum gentium equites frenatos infrenatosque, vos socios
fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses cum *pro* 2
patria tum ob iram iustissimam pugnaturos. inferimus 3
bellum infestisque signis descendimus in Italiam, tanto
audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior
spes, maior est animus inferentis vim quam arcentis.
accendit praeterea et stimulat animos dolor iniuria indig- 4
nitas. ad supplicium depoposcerunt me ducem primum,
deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos
ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. crudelissima ac su- 5
perbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. cum qui-
bus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum
inponere aecum censet. circumscribit includitque nos ter-
minis montium fluminumque, quos non excedamus, neque
eos, quos statuit, terminos observat. „ne transieris Hibe- 6
rum! ne quid rei tibi sit cum Saguntinis!" „at *cis* Hibe-
rum est Saguntum" „nusquam te vestigio moveris!" parum 7
est quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam
adimis? *adimis* etiam Hispanias? et *si* inde cessero, in
Africam transcendes. transcendes autem dico? duos con-
sules huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam
miserunt. nihil usquam nobis relictum est, nisi quod ar-
mis vindicaremus. illis timidis et ignavis esse licet, qui 8
respectum habent, quos sua terra, suus ager per tuta ac
pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est forti-
bus viris esse et omnibus inter victoriam mortemve certa
desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubitabit,
in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. si hoc
bene fixum omnibus *si* destinatum in animo est, iterum
dicam, vicistis: nullum contemptu *vitae telum* ad vincen-
dum homini ab dis inmortalibus acrius datum est."

XLV. His adhortationibus cum utrimque ad certamen 1

accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iun-
gunt tutandique pontis causa castellum insuper inponunt,
2 Poenus hostibus opere occupatis Maharbalem cum ala Nu-
midarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum
3 populi Romani agros mittit; Gallis parci quam maxime
iubet principumque animos ad defectionem sollicitari.
ponte perfecto traductus Romanus exercitus in agrum
Insubrium quinque milia passum a Victumulis consedit.
4 Ibi Hannibal castra habebat; revocatoque propere Mahar-
bale atque equitibus, cum instare certamen cerneret, nihil
umquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos mi-
lites ratus, vocatis ad contionem certa praemia pronuntiat,
5 in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse in
Italia Africa Hispania, ubi quisque velit, inmunem ipsi,
qui accepisset, liberisque; qui pecuniam quam agrum ma-
6 luisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives
Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui
domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suo-
rum popularium mutatam secum fortunam esse vellent.
7 servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit,
8 binaque pro his mancipia dominis se redditurum. eaque
ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextera silicem
retinens, si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita
se mactarent, quem ad modum ipse agnum mactasset, [et]
9 secundum precationem caput pecudis saxo elisit. tum vero
omnes velut diis auctoribus in spem suam quisque accep-
tis id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda spe-
rata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.
1 XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas
erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis:
2 nam et lupus intraverat castra laniatisque obviis ipse in-
actus evaserat, *et* examen apum in arbore praetorio im-
3 minente consederat. quibus procuratis Scipio cum equitatu
iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium ex
propinquo copiasque, quantae et cuius generis essent,
speculandas, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad
4 exploranda circa loca progresso. neutri alteros primo
cernebant, densior deinde incessu tot hominum equorum

oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. consi-
stit utrumque agmen et ad proelium sese expediebant.
Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, Roma- 5
nos sociorumque quod roboris fuit in subsidiis; Hannibal
frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat.
vixdum clamore sublato iaculatores fugerunt inter subsidia 6
ad secundam aciem. inde equitum certamen erat aliquam-
diu anceps. dein, quia turbabant equos pedites intermixti,
multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos premi
circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes
pugna venerat, donec Numidae, qui in cornibus erant, 7
circumvecti paulum ab tergo se ostenderunt. is pavor per-
culit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus pericu-
lumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsa-
tum. hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli 8
laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale
Poenisque appellatus. fuga tamen effusa iaculatorum ma- 9
xume fuit, quos primos Numidae invaserunt; alius confer-
tus equitatus consulem in medium acceptum non armis
modo, sed etiam corporibus suis protegens in castra nus-
quam trepide neque effuse cedendo reduxit. servati con- 10
sulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat;
malim equidem de filio verum esse, quod et plures
tradidere auctores et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit, 1
quo facile apparuit [et] equitatu meliorem Poenum esse
et ob id campos patentis, quales sunt inter Padum Alpes-
que, bello gerendo Romanis aptos non esse. itaque 2
proxima nocte iussis militibus vasa silentio conligere castra
ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est, ut ratibus,
quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu
atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placen- 3
tiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino pro-
fectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa
Padi segniter ratem solventes cepit. transire pontem non
potuit, ut extrema resoluta erant tota rate in secundam
aquam labente. Coelius auctor est Magonem cum equitatu 4
et Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse, ipsum

Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse
elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis
5 oppositis. ea peritis amnis eius vix fidem fecerint, nam
neque equites armis equisque salvis tantam vim fluminis
superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnis inflati
travexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi vada
petenda fuerint, qua exercitus gravis inpedimentis traduci
6 posset. potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix
locum rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum
7 Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. dum
Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis
moratus, traicit gravius peditum agmen, interim Mago
equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placen-
8 tiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus
sex milia a Placentia castra communivit et postero die
in conspectu hostium acie derecta potestatem pugnae
fecit.

1 XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris Romanis,
tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta
2 est. ad duo milia peditum et ducenti equites vigilibus ad
portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt, quos Poe-
nus benigne adlocutus et spe ingentium donorum accensos
in civitates quemque suas ad sollicitandos popularium ani-
3 mos dimisit. Scipio caedem eam signum defectionis om-
nium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere velut
4 iniecta rabie ad arma ituros, quamquam gravis adhuc vul-
nere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito
agmine profectus ad Trebiam fluvium iam *in* loca altiora
5 collisque impeditiores equiti castra movet. minus quam
ad Ticinum fefellit; missisque Hannibal primum Numidis,
deinde omni equitatu turbasset utique novissimum agmen,
ni aviditate praedae in vacua Romana castra Numidae de-
6 vertissent. ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum
nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus ho-
stis est de manibus, et cum iam transgressos Trebiam
Romanos metantisque castra conpexissent, paucos mora-
7 torum occiderunt citra flumen interceptos. Scipio nec
vexationem vulneris in via iactati ultra patiens et collegam

-- iam enim et revocatum ex Sicilia audierat — ratus
expectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis
est visus, delectum communiit. nec procul inde Hannibal 8
cum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum
anxius inopia, quae per hostium agros euntem nusquam
praeparatis commeatibus maior in dies excipiebat, ad Cla-
stidium vicum, quo magnum frumenti numerum con- 9
gesserant Romani, mittit. ibi cum vim pararent, spes
facta proditionis, nec sane magno pretio, nummis aureis
quadringentis, Dasio Brundisino praefecto praesidi cor-
rupto traditur Hannibali Clastidium. id horreum fuit Poe-
nis sedentibus ad Trebiam. in captivos ex tradito prae- 10
sidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur,
nihil saevitum est.

XLIX. Cum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, 1
interim circa Siciliam insulasque Italiae inminentes et a
Sempronio consule et ante adventum eius terra marique
res gestae. viginti quinqueremes cum mille armatis ad de- 2
populandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae; novem
Liparas, octo ad insulam Vulcani tenuerunt, tres in fre-
tum advertit aestus. ad eas conspectas a Messana duodecim 3
naves ab Hierone rege Syracusanorum missae, qui tum
forte Messanae erat consulem Romanum opperiens, nullo
repugnante captas naves Messanam in portum deduxerunt.
cognitum ex captivis praeter viginti naves, cuius ipsi clas- 4
sis essent, in Italiam missas quinque et triginta alias quin-
queremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios;
Lilybaei occupandi praecipuam curam esse; credere eadem 5
tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem
ad Aegatis insulas deiectam. haec sicut audita erant rex 6
M. Aemilio praetori, cuius Sicilia provincia erat, perscri-
bit monetque, ut Lilybaeum firmo teneret praesidio. ex- 7
templo a praetore et circa civitates missi legati tribunique,
qui suos ad curam custodiae intenderent; ante omnia
Lilybaeum teneri apparatu belli, edicto proposito, ut socii
navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent, ut, 8
ubi signum datum esset, ne quid moram conscendendi
faceret; perque omnem oram qui ex speculis prospicerent

9 adventantem hostium classem missi. itaque, quamquam
de industria morati cursum navium erant Carthaginienses,
ut ante lucem accederent Lilybaeum, praesensum tamen
est, quia et luna pernox erat et sublatis armamentis venie-
10 bant: extemplo *signum* datum ex speculis et in oppido
ad arma conclamatum est et in naves conscensum; pars
militum in muris portarumque in stationibus, pars in na-
11 vibus erant. et Carthaginienses, quia rem fore haud cum
inparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt,
demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam
12 classe absumpto. ubi inluxit, recepere classem in altum,
ut spatium pugnae esset, exitumque liberum e portu na-
13 ves hostium haberent. nec Romani detrectavere pugnam
et memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et
1 militum multitudine ac virtute. L. Ubi in altum evecti
sunt, Romanus conserere pugnam et ex propinquo vires
2 conferre velle; contra eludere Poenus et arte, non vi rem
gerere, naviumque quam virorum aut armorum malle cer-
3 tamen facere. nam ut sociis navalibus adfatim instructam
classem, ita inopem milite habebant, et, sicubi conserta
navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea
4 pugnabat. quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo
5 sua auxit animum et paucitas illis minuit. extemplo septem
naves Punicae circumventae; fugam ceterae ceperunt.
mille et septingenti fuere in navibus captis milites nautae-
6 que, in his tres nobiles Carthaginiensium. classis Romana
incolumis una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa
reduce, in portum rediit.

7 Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius qui
Messanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit.
8 ei fretum intranti rex Hiero classem *armatam* ornatam-
que obviam duxit, transgressusque ex regia in praetoriam
navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navibus ad-
venisse precatusque prosperum ac felicem in Siciliam
9 transitum, statum deinde insulae et Carthaginiensium co-
nata exposuit, pollicitusque est, [ut] quo animo priore
bello populum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem ad-
10 iuturum, frumentum vestimentaque sese legionibus con-

sulis sociisque navalibus gratis praebiturum: grande peri-
culum Lilybaeo maritumisque civitatibus esse, et quibus-
dam volentibus novas res fore. ob haec consuli nihil 11
cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret. et
rex regiaque classis una profecti. navigantes inde pugna-
tum ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves acce-
pere. LI. A Lilybaeo consul Hierone cum classe regia 1
dimisso relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram ipse
in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur,
traiecit. advenienti Hamilcar Gisgonis filius praefectus 2
praesidii cum paulo minus duobus milibus militum oppi-
dumque cum insula traditur. inde post paucos dies redi-
tum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore
praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt.
postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat con- 3
sul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam
classem, traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas
inventus. iam forte transmiserant ad vastandam Italiae 4
oram, depopulatoque Viboniensi agro urbem etiam terre-
bant. repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in 5
agrum Viboniensem facta nuntiatur, litteraeque ab senatu
de transitu in Italiam Hannibalis, et ut primo quoque tem-
pore conlegae ferret auxilium, missae traduntur. multis 6
simul anxius curis exercitum extemplo in naves inpositum
Ariminum mari supero misit, Sexto Pomponio legato cum
viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum mari-
timamque oram Italiae tuendam adtribuit, M. Aemilio
praetori quinquaginta navium classem explevit. ipse con- 7
positis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens
Ariminum pervenit. inde cum exercitu suo profectus ad
Trebiam flumen conlegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et quidquid Romanarum vi- 1
rium erat Hannibali oppositum aut illis copiis defendi posse
Romanum imperium aut spem nullam aliam esse satis de-
clarabat. tamen consul alter equestri proelio uno et vul- 2
nere suo * et minutus trahi rem malebat, recentis animi
alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur. quod 3
inter Trebiam Padumque agri est Galli tum incolebant, in

duorum praepotentium populorum certamine per ambi-
guum favorem haud dubie gratiam victoris spectantes.
4 id Romani, modo ne quid moverent, aequo satis, Poenus
periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad
5 liberandos eos dictitans. ob eam iram, simul ut praeda
militem aleret, duo milia peditum et mille equites, Nu-
midas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari
6 omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. egen-
tes ope Galli, cum ad id dubios servassent animos, coacti
ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant, lega-
tisque ad consules missis auxilium Romanorum terrae ob
7 nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cor-
nelio nec causa nec tempus agendae rei placebat, suspec-
taque ei gens erat cum ob infida multa facinora, tum,
ut illa vetustate obsolevissent, ob recentem Boiorum per-
8 fidiam; Sempronius contra continendis in fide sociis maxi-
mum vinculum esse primos, qui eguissent ope, defensos cen-
9 sebat. cum collegam cunctantem ** equitatum suum mille
peditum iaculatoribus ferme admixtis ad defendendum
10 Gallicum agrum trans Trebiam mittit. sparsos et incon-
positos ad hoc gravis praeda plerosque cum inopinato
invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam us-
que ad castra stationesque hostium fecere; unde multi-
tudine effusa pulsi rursus subsidio suorum proelium resti-
11 tuere. varia inde pugna sequentes *cedentes*que cum ad
extremum aequassent certamen, maior tamen hostium **
Romanos fama victoriae fuit.

1 LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque quam
ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte copiarum
2 alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac re-
fectos militibus animos, nec quemquam esse praeter con-
legam, qui dilatam dimicationem vellet; eum animo magis
quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela
3 horrere. sed non esse cum aegro senescendum. quid enim
ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem,
4 quem alium exercitum expectari? castra Carthaginiensium
in Italia ac prope in conspectu urbis esse. non Siciliam
ac Sardiniam victis ademptas, nec cis Hiberum Hispaniam

peti, sed solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli
Romanos. „quantum ingemiscant“ inquit „patres nostri 5
circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos,
progeniem suam, duos consules consularesque exercitus
in media Italia paventis intra castra, Poenum quod inter
Alpis Apenninumque agri sit suae dicionis fecisse?“ haec 6
adsidens aegro conlegae, haec in praetorio prope contio-
nabundus agere. stimulabat et tempus propincum comi-
tiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio
in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat.
itaque nequiquam dissentiente Cornelio parari ad propin- 7
cum certamen milites iubet.

Hannibal cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix
ullam spem habebat temere atque inprovide quicquam
consules acturos; cum alterius ingenium, fama prius, 8
deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, fero-
ciusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine
crederet, adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat.
cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentus- 9
que erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem
ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi 10
vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius
secuturam, quanto longius ab domo traherentur. cum ob 11
haec taliaque speraret propincum certamen et facere, si
cessaretur, cuperet speculatoresque Galli, ad ea exploranda,
quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant,
paratos pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis
circumspectare Poenus coepit. LIV. Erat in medio rivus 1
praealtis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustri-
bus herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis
vepribusque. quem ubi equites quoque tegendo satis late-
brosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit, „hic
erit locus“ Magoni fratri ait, „quem teneas. delige cen- 2
tenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad
me vigilia prima venias; nunc corpora curare tempus est.“
ita praetorium missum. mox cum delectis Mago aderat. 3
„robora virorum cerno“ inquit Hannibal; „sed uti numero
etiam, non animis modo valeatis, singulis vobis novenos ex

turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum
monstrabit, quem insideatis: hostem caecum ad has belli
4 artes habetis." ita mille equitibus *cum* Magone, mille pe-
ditibus dimissis Hannibal prima luce Numidas equites trans-
gressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis,
iaculandoque *in* stationes elicere ad pugnam hostem, in-
iecto deinde certamine cedendo sensim citra flumen per-
5 trahere. haec mandata Numidis: ceteris ducibus peditum
equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent, ar-
matos deinde instratisque equis signum expectare.
6 Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem
equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex milia peditum,
postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio
7 avidus certaminis eduxit. erat forte brumae tempus et
nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, pro-
8 pinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. ad
hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante
cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil
caloris inerat, et quidquid aurae fluminis adpropinquabant,
9 adflabat acrior frigoris vis. ut vero refugientes Numidas
insequentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenus
aucta nocturno imbri — tum utique egressis rigere omnibus
corpora, ut vix armorum tenendorum potentia esset, et si-
mul lassitudine et procedente iam die fame etiam deficere.
1 LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria factis
oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso et cibo
per otium capto, ubi transgressos flumen hostis nuntia-
tum est, alacer animis corporibusque arma capit atque
2 in aciem procedit. Baliares locat ante signa levemque arma-
turam, octo ferme milia hominum, dein graviorem armis
peditem, quod virium, quod roboris erat; in cornibus
circumfudit decem milia equitum, et ab cornibus in utram-
3 que partem divisos elephantos statuit. consul effuse se-
quentis equites, cum ab resistentibus subito Numidis in-
cauti exciperentur, signo receptui dato revocatos circum-
4 dedit peditibus. duodeviginti milia Romana erant, socium
nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenomanorum;
ea sola in fide manserat Gallica gens. iis copiis concur-

sum est. proelium a Baliaribus ortum est; quibus cum 5
maiore robore legiones obsisterent, diducta propere in
cornua levis armatura est; quae res effecit, ut equitatus 6
Romanus extemplo urgeretur. nam cum vix iam per se
resisterent decem milibus equitum quattuor milia et fessi
integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculo-
rum a Baliaribus coniecta. ad hoc elephanti eminentes ab 7
extremis cornibus, equis maxime non visu modo sed odore
insolito territis, fugam late faciebant. pedestris pugna par 8
animis magis quam viribus erat, quas recentis Poenus
paulo ante curatis corporibus in proelium attulerat: contra
ieiuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpe-
bant. restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret
pugnatum; sed et Baliares pulso equite iaculabantur in 9
latera, et elephanti iam in mediam peditum aciem sese
tulerant, et Mago Numidaeque, simul latebras eorum in-
provida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem
tumultum ac terrorem fecere. tamen in tot circumstanti- 10
bus malis mansit aliquamdiu inmota acies, maxime prae-
ter spem omnium adversus elephantos. eos velites ad *id* 11
ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aver-
sos sub caudis, qua maxume molli cute vulnera accipiunt,
fodiebant. LVI. Trepidantisque prope iam in suos con- 1
sternatos *e* media acie in extremam ad sinistrum cornu ad-
versus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal. ibi extemplo
haud dubiam fecere fugam, eoque novus terror additus Ro-
manis, ut fusa auxilia sua viderunt. itaque cum iam in or- 2
bem pugnarent, decem milia ferme hominum, cum alibi
evadere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxi-
liis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere, et,
cum neque in castra reditus esset flumine interclusis, ne- 3
que prae imbri satis decernere possent, qua suis opem
ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. plures deinde 4
in omnes partes eruptiones factae: et qui flumen petiere
aut gurgitibus absumpti sunt aut inter cunctationem in-
grediendi ab hostibus oppressi; qui passim per agros fuga 5
sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis Placen-
tiam contendere; aliis timor hostium audaciam ingrediendi

6 flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. imber
nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos
7 et iumenta et elephantos prope omnis absumpsit. finis
insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit, et ita tor-
pentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae
8 sentirent. itaque nocte insequenti, cum praesidium castro-
rum et quod relicum *sauciorum* ex magna parte militum
9 erat ratibus Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstre-
pente pluvia aut, quia iam moveri nequibant prae lassitu-
dine ac vulneribus, sentire sese dissimularunt, quietisque
Poenis tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placen-
tiam est perductus, inde Pado traiectus Cremonam, ne
duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

1 LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus
est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis
hostem venturum, nec quicquam spei aut auxilii esse, quo
2 a portis moenibusque vim arcerent: uno consule ad Tici-
num victo, alterum ex Sicilia revocatum; duobus consuli-
bus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios du-
3 ces, quas alias legiones esse, quae arcessantur? Ita ter-
ritis Sempronius consul advenit. ingenti periculo per
effusos passim ad praedandum hostium equites audacia
magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non
4 falleret, transgressus, id, quod unum maxime in praesen-
tia desiderabatur, comitiis consularibus habitis in hi-
berna rediit. creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius.

5 Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant,
vagantibus passim Numidis equitibus et, *ut* quaeque iis
impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. omnes igitur
undique clausi commeatus erant, nisi quos Pado naves
6 subveherent. emporium prope Placentiam fuit et opere
magno munitum et valido firmatum praesidio. eius castelli
expugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus
Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad effectum
7 spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. tantus
repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audire-
tur. itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis
8 quadrato agmine legionibus sequi. equestre interim proe-

lium commissum, in quo, quia saucius Hannibal pugna
excessit, pavore hostibus iniecto defensum egregie prae-
sidium est. paucorum inde dierum quiete sumpta et vix- 9
dum satis percurato vulnere ad Victumvias oppugnandas
ire pergit. id emporium Romanis Gallico bello fuerat; 10
munitum inde locum frequentaverant adcolae mixti un-
dique ex finitimis populis, et tum terror populationum eo
plerosque ex agris conpulerat. huius generis multitudo 11
fama inpigre defensi ad Placentiam praesidii accensa ar-
mis arreptis obviam Hannibali procedit. magis agmina 12
quam acies in via concurrerunt, et, cum ex altera parte
nihil praeter inconditam turbam esset, in altera et dux
militi et duci miles fidens, ad triginta quinque milia ho-
minum a paucis fusa. postero die deditione facta praesi- 13
dium intra moenia accepere; iussique arma tradere cum
dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut tam-
quam vi captam urbem diriperent. neque ulla, quae in 14
tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa
clades est: adeo omnis libidinis crudelitatisque et inhuma-
nae superbiae editum in miseros exemplum est. hae fuere
hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolerabilia 1
frigora erant, quies militi data est, et ad prima ac dubia 2
signa veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam
quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut volun-
tate adiuncturus. transeuntem Apenninum adeo atrox ad- 3
orta tempestas est, ut Alpium prope foeditatem superaverit.
vento mixtus imber cum ferretur in ipsa ora, primo, quia
aut arma omittenda erant aut contra enitentes vertice in-
torti adfligebantur, constitere; dein, cum iam spiritum in- 4
cluderet nec reciprocare animam sineret, aversi a vento
parumper consedere. tum vero ingenti sono caelum stre- 5
pere et inter horrendos fragores micare ignes; capti auri-
bus et oculis metu omnes torpere; tandem effuso imbre, 6
cum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo de-
prensi erant, loco castra ponere necessarium visum est. id 7
vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec expli-
care quicquam nec statuere poterant nec quod statutum

8 esset manebat omnia perscindente vento et rapiente. et
mox aqua levata vento, cum super gelida montium iuga
concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omni-
bus omissis procumberent homines tegminibus suis magis
9 obruti quam tecti. tantaque vis frigoris insecuta est, ut
ex illa miserabili hominum iumentorumque strage cum se
quisque extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia tor-
10 pentibus rigore nervis vix flectere artus poterant. deinde,
ut tandem agitando sese movere ac recipere animos et
raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quis-
11 que inops tendere. biduum eo loco velut obsessi man-
sere. multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex
iis, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem
absumpti.

1 LIX. Degressus Apennino retro ad Placentiam castra
movit, et ad decem milia progressus consedit. postero
die duodecim milia peditum, quinque equitum adversus
2 hostem ducit. nec Sempronius consul — iam enim redi-
erat ab Roma — detrectavit certamen: atque eo die tria
3 milia passum inter bina castra fuere. postero die ingen-
tibus animis vario eventu pugnatum est. primo concursu
adeo res Romana superior fuit, ut non acie vincerent so-
lum, sed pulsos hostes in castra persequerentur, mox ca-
4 stra quoque oppugnarent. Hannibal paucis propugnatori-
bus in vallo portisque positis ceteros confertos in media
castra recepit, intentosque signum ad erumpendum expec-
5 tare iubet. iam nona ferme diei hora erat, cum Romanus
nequiquam fatigato milite, postquam nulla spes erat po-
6 tiundi castris, signum receptui dedit. quod ubi Hannibal
accepit laxatamque pugnam et recessum a castris vidit,
extemplo equitibus dextra laevaque emissis in hostem ipse
7 cum peditum robore mediis castris erupit. pugna raro
magis ulla saeva aut utriusque partis pernicie clarior fuis-
8 set, si extendi eam dies in longum spatium sivisset; nox
accensum ingentibus animis proelium diremit. itaque acrior
concursus fuit quam caedes, et sicut aequata ferme pugna
erat, ita clade pari discessum est. ab neutra parte sescen-
9 tis plus peditibus et dimidium eius equitum cecidit. sed

maior Romanis quam pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tribuni militum quinque et praefecti
sociorum tres sunt interfecti. secundum eam pugnam 10
Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum is pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Sci- 1
pio in Hispaniam cum classe et exercitu missus cum ab 2
ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus
Emporiis adpulisset classem, exposito ibi exercitu orsus a 3
Lacetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis societatibus partim novis instituendis Romanae
dicionis fecit. inde conciliata * clementiaeque fama non 4
ad maritimos modo populos, sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores iam gentes valuit; nec pax modo apud eos, sed societas etiam armorum parata est, validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae
sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat; eum relique- 5
rat Hannibal ad regionis eius praesidium. itaque, priusquam alienarentur omnia, obviam eundum ratus castris in
conspectu hostium positis in aciem eduxit. nec Romano 6
differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus singulos separatim quam adversus duos simul rem
gerere. nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex milia 7
hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum. nam et castra expugnata sunt atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur et Cissis propincum castris oppidum ex-
pugnatur. ceterum praeda oppidi parvi preti rerum fuit, 8
supellex barbarica ac vilium mancipiorum; castra militem 9
ditavere, non eius modo exercitus qui victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia inpedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, 1

transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus peditum, mille equitum tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim
2 amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios vagos palantisque per agros, quod ferme fit, ut secundae res neglegentiam creent, equite passim dimisso cum magna
3 caede, maiore fuga ad naves conpellit. nec diutius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans
4 Hiberum sese recepit. et Scipio raptim ad famam novorum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto
5 Emporias cum classe rediit. vixdum digresso eo Hasdrubal aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem inpulso, cum eorum ipsorum iuventute
6 agros fidelium Romanis sociorum vastat. excito deinde Scipione hibernis toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum infesto exercitu invasisset, conpulsis omnibus Atanagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit,
7 intraque dies paucos pluribus quam ante obsidibus imperatis Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque
8 recepit. inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et ipsos Poenorum, procedit, atque urbe eorum obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul iam urbe,
9 cum intrare vellent, excepit insidiis. caesa ad duodecim milia; exuti prope omnes armis domos passim palantes per agros diffugere. nec obsessos alia ulla res quam iniqua
10 oppugnantibus hiems tutabatur. triginta dies obsidio fuit, per quos raro umquam nix minus quattuor pedes alta iacuit; adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste etiam
11 tutamentum fuerit. postremo, cum Amusicus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme pro-
1 digia facta aut, quod evenire solet motis semel in religio-
2 nem animis, multa nuntiata et temere credita sunt, in quis,

ingenuum infantem semestrem in foro holitorio triumphum
clamasse, et foro boario bovem in tertiam contignationem 3
sua sponte escendisse atque inde tumultu habitatorum ter-
ritum sese deiecisse, et navium speciem de caelo adfulsisse, 4
et aedem Spei, quae est in foro holitorio, fulmine ictam,
et Lanuvi hastam se commovisse, et corvum in aedem
Iunonis devolasse atque in ipso pulvinario consedisse, et 5
in agro Amiternino multis locis hominum specie procul
candida veste visos nec cum ullo congressos, et in Piceno
lapidibus pluvisse, et Caere sortes extenuatas, et in Gallia
lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. ob 6
cetera prodigia libros adire decemviri iussi; quod autem
lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum,
et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit.
iam primum omnium urbs lustrata est, hostiaeque maiores 7
quibus editum est diis caesae, et donum ex auri pondo 8
quadraginta Lanuvium [et] Iunoni portatum est, et signum
aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt, et
lectisternium Caere, ubi sortes adtenuatae erant, impera-
tum, et supplicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et 9
lectisternium Iuventati, et supplicatio ad aedem Herculis
nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria
indicta, et Genio maiores hostiae caesae quinque, et C. Atilius 10
Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos
res publica eodem stetisset statu. haec procurata votaque ex 11
libris Sibyllinis magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatornm alter Flaminius, cui 1
eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant,
edictum et litteras ad consulem misit, ut is exercitus idi-
bus Martiis Arimini adesset in castris. hic in provincia 2
consulatum inire consilium erat memori veterum certami-
num cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea
consul prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de trium-
pho habuerat, invisus etiam patribus ob novam legem, 3
quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque
uno patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator
cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus
quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis 4

habitum ad fructus ex agris vectandos; quaestus omnis
patribus indecorus visus. res per summam contentionem
acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, fa-
vorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit.
5 ob haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feria-
rum mora et consularibus aliis inpedimentis retenturos se
in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit.
6 ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis
iam ante patribus movit: non cum senatu modo, sed iam
7 cum diis inmortalibus C. Flaminium bellum gerere. con-
sulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie
diis atque hominibus non paruisse; nunc conscientia spre-
torum et Capitolium et sollemnem votorum nuncupationem
8 fugisse, ne die initi magistratus Iovis optimi maximi tem-
plum adiret, ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum
videret consuleretque, ne Latinas indiceret Iovique Latiari
9 sollemne sacrum in monte faceret, ne auspicato profectus
in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum
lictoribus in provinciam iret. lixae modo sine insignibus,
sine lictoribus profectum clam, furtim, haud aliter quam
10 si exilii causa solum vertisset. magis pro maiestate vide-
licet imperii Arimini quam Romae magistratum initurum
et in deversorio hospitali quam apud penates suos prae-
11 textam sumpturum. revocandum universi retrahendum-
que censuerunt et cogendum omnibus prius praesentem
in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum et in
12 provinciam iret. in eam legationem — legatos enim mitti
placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo
magis eum moverunt, quam priore consulatu litterae mo-
13 verant ab senatu missae. paucos post dies magistratum
iniit, inmolantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrifi-
cantium sese cum proripuisset, multos circumstantes cruore
14 respersit. fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepi-
daretur, et concursatio fuit. id a plerisque in omen magni
15 terroris acceptum. legionibus inde duabus a Sempronio
prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis in
Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

PERIOCHA LIBRI XXII.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit, per quas paludes quadriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Thrasymennum lacum cum exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide ab Atherbale data, perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere, ne contra ferocem tot victoriis hostem *territum* adversis proeliis militem pugnae committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis inpediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminaudo dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu cum iniquo loco conflixisset, et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo discrimine liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit, idemque facere milites iussit. Hannibal vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clusus sarmentis ad cornua boum alligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. idemque Fabi Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est, caesaque eo proelio Romanorum quadraginta quinque milia cum Paulo consule et senatoribus nonaginta et consularibus aut praetoriis aut aediliciis triginta. post quae cum a nobilibus adulescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est, stricto super capita deliberantium ferro iuravit se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes non relictum iri a se Italiam iure iurando adstringerentur. propter paucitatem militum octo milia servorum armata sunt. captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. praeterea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Florentia Vestales virgines incesti damnatae sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER XXII.

1 I. Iam ver adpetebat, atque Hannibal ex hibernis
movit, et nequiquam ante conatus transcendere Apenni-
num intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo mo-
2 ratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque con-
civerat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro
raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premi-
3 que utriusque partis exercituum hibernis viderent, verte-
runt retro in Hannibalem ab Romanis odia; petitusque
saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem
levitate, qua consenserant, consensum indicantium, serva-
tus erat, et mutando nunc vestem, nunc tegumenta ca-
4 pitis errore etiam sese ab insidiis munierat. ceterum hic
quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.
Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus
5 Martiis magistratum iniit. ibi cum de re publica rettu-
lisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se
consules creasse, unum habere. quod enim illi iustum
6 imperium, quod auspicium esse? magistratus id a domo,
publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacri-
ficio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis
7 secum ferre; nec privatum auspicia sequi, nec sine auspi-
ciis profectum in externo ea solo nova atque integra con-
8 cipere posse. augebant metum prodigia ex pluribus simul
locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sar-
dinia autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem,
quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus
9 fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam
ictos fulminibus, et solis orbem minui visum, et Praeneste
ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis parmas in caelo
10 visas pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas in-
terdiu lunas ortas, et aquas Caeretes sanguine mixtas
fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse spar-
sum maculis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas
11 cecidisse, et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum,

quaque patuerit ingens lumen effulsisse, sortes sua sponte
adtenuatas, unamque excidisse ita scriptam „Mavors telum
suum concutit", et per idem tempus Romae signum Martis 12
Appia via ac simulacra luporum sudasse, et Capuae spe-
ciem caeli ardentis fuisse lunaeque inter imbrem cadentis.
inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras 13
lanatas quibusdam factas et gallinam in marem, gallum in
feminam sese vertisse. his, sicut erant nuntiata, expositis 14
auctoribusque in curiam introductis consul de religione
patres consuluit. decretum, ut ea prodigia partim maio- 15
ribus hostiis, partim lactentibus procurarentur, et uti sup-
plicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur; cetera, 16
cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad
modum cordi esse divi suis carminibus praefarentur. decem- 17
virorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen
aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervaeque
ex argento dona darentur, et Iunoni reginae in Aventino
Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur,
matronaeque pecunia conlata, quantum conferre cuique 18
commodum esset, donum Iunoni reginae in Aventinum
ferrent, lectisterniumque fieret, et ut libertinae et ipsae,
unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus
suis conferrent. haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro 19
maioribus hostiis sacrificarunt. postremo Decembri iam
mense ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectister-
niumque imperatum — et eum lectum senatores strave-
runt — et convivium publicum, ac per urbem Saturnalia 20
diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum
habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae dis habendoque 1
dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia
iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat,
cum aliud longius, ceterum commodius ostenderetur iter, 2
propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per
eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros — 3
id omne veterani erat robur exercitus — admixtis ipso-
rum inpedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad
usus deesent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agmi-

4 nis medium esset, novissimos ire equites, Magonem inde
cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si
taedio laboris longaeque viae, ut est mollis ad talia gens,
5 dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. primi, qua
modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac profundas
voragines hausti paene limo inmergentesque se tamen
6 signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi ne-
que adsurgere ex voraginibus poterant *nec* aut corpora
7 animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre tra-
hentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis pro-
cubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes.
maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadriduum
8 iam et tres noctes toleratae. cum omnia obtinentibus aquis
nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri pos-
9 set, cumulatis in aqua sarcinis insuper incumbebant, *aut*
iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tan-
tum quod exstaret aqua quaerentibus ad quietem parvi
10 temporis necessarium cubile dabant. ipse Hannibal, aeger
oculis ex verna primum intemperie variante calores frigo-
raque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab
11 aqua exstaret vectus, vigiliis tamen et nocturno umore
palustrique caelo gravante caput, et quia medendi nec
locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

1 III. Multis hominibus iumentisque foede amissis cum
tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco po-
tuit, castra locat, certumque per praemissos explorato-
res habuit exercitum Romanum circa Arreti moenia esse.
2 consulis deinde consilia atque animum et situm regionum
itineraque et copias ad commeatus expediendos et cetera,
quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura in-
3 quirendo exequebatur. regio erat in primis Italiae fertilis,
Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent,
frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti;
4 consul ferox ab consulatu priore et non modo legum aut
patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens.
hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero
5 civilibus bellicisque rebus successu aluerat. itaque satis
apparebat nec deos nec homines consulentem ferociter

omnia ac praepropere acturum. quoque pronior esset in
vitia sua, agitare eum atque inritare Poenus parat, et 6
laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etruriae agro
praedatum profectus quantam maximam vastitatem potest
caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, 7
qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero,
postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique
vidit, suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari
Poenum atque obsistente nullo ad ipsa Romana moenia ire
oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis 8
quam speciosa suadentibus: collegam expectandum, ut
coniunctis exercitibus, communi animo consilioque rem
gererent, interim equitatu auxiliisque levium armorum
ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum, iratus 9
se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnae-
que cum *proposuisset*, „immo Arreti ante moenia sedea- 10
mus“ inquit, „hic enim patria et penates sunt. Hannibal
emissus e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et
urendo omnia ad Romana moenia perveniat, nec ante nos
hinc moverimus, quam, sicut olim Camillum ab Veiis,
C. Flaminium ab Arretio patres acciverint.“ haec simul 11
increpans cum ocius signa convelli iuberet et ipse in ecum
insiluisset, ecus repente conruit consulemque lapsum su-
per caput effudit. territis omnibus, qui circa erant, velut 12
foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatur signum omni
vi moliente signifero convelli nequire. conversus ad nun- 13
tium „num litteras quoque“ inquit „ab senatu adfers,
quae me rem gerere vetant? abi, nuntia, effodiant signum,
si ad convellendum manus prae metu obtorpuerit.“ in- 14
cedere inde agmen coepit primoribus, super quam quod
dissenserant ab consilio, territis etiam duplici prodigio,
milite in vulgus laeto ferocia ducis, cum spem magis ipsam
quam causam spei intueretur.

IV. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem 1
Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo
magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat.
et iam pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime mon- 2
tes Cortonenses [in] Trasumennus subit. via tantum in-

terest perangusta, velut ad *id* ipsum de industria relicto
spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde colles
3 adsurgunt. ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris
modo Hispanisque consideret; Baliares ceteramque levem
armaturam post montis circumducit; equites ad ipsas fauces
saltus tumulis apte tegentibus locat, ut, ubi intrassent Ro-
mani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus
essent.
4 Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenis-
set, inexplorato postero die vixdum satis certa luce an-
gustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi
agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat,
conspexit; ab tergo ac super caput * deceptae insidiae.
5 Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus
et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omni-
6 bus dat simul invadendi. qui ubi qua cuique proximum
fuit decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque inpro-
visa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam mon-
tibus densior sederat, agminaque hostium ex pluribus col-
libus ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter
7 decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto
quam satis cerneret se circumventum esse sensit, et ante
in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis in-
strueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.
1 V. Consul perculsis omnibus ipse satis, ut in *re* trepida,
inpavidus turbatos ordines vertente se quoque ad disso-
nos clamores instruit, ut tempus locusque patitur et, qua-
cumque adire audirique potest, adhortatur ac stare ac
2 pugnare iubet: nec enim inde votis aut inploratione deum,
sed vi ac virtute evadendum esse. per medias acies ferro
viam fieri et, quo timoris minus sit, eo minus ferme peri-
3 culi esse. ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium
nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua
signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma
capienda aptandaque pugnae conpeteret animus, opprime-
4 renturque quidam onerati magis his quam tecti. et erat
in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum. ad
gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et

mixtos strepentium paventiumque clamores circumfere-
bant ora oculosque. alii fugientes pugnantium globo in- 5
lati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fu-
gientium agmen. deinde, ubi in omnis partis nequiquam 6
impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte
et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam
nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quis- 7
que dux adhortatorque factus ad rem gerendam et nova
de integro exorta pugna est, non illa ordinata per prin-
cipes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani,
post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles
aut cohorte aut manipulo esset: fors conglobat, et animus 8
suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat; tan-
tusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae animus,
ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas
partes prostravit avertitque cursu rapidos amnis, mare
fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo
pugnantium senserit.

VI. Tris ferme horas pugnatum est, et ubique atro- 1
citer; circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est.
eum et robora virorum sequebantur et ipse, quacumque 2
in parte premi ac laborare senserat suos, inpigre ferebat
opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant et 3
tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen
erat — facie quoque noscitans consulem „*en*“ inquit „hic
est“ popularibus suis, „qui legiones nostras cecidit agros-
que et urbem est depopulatus! iam ego hanc victimam ma-
nibus peremptorum foede civium dabo;“ subditisque calca- 4
ribus equo per confertissimam hostium turbam impetum
facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti
obviam obiecerat, consulem lancea transfixit; spoliare cu-
pientem triarii obiectis scutis arcuere. magnae partis fuga 5
inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes pavori
obstabant: per omnia arta praeruptaque velut caeci eva-
dunt, armaque et viri super alium alii praecipitantur. pars 6
magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in
aquam progressi, quoad capitibus umerisve extare possunt,
sese inmergunt. fuere quos inconsultus pavor nando etiam

7 capessere fugam inpulerit, quae ubi inmensa ac sine spe
erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus aut
nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque
ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucida-
8 bantur. sex milia ferme primi agminis per adversos hostis
eruptione inpigre facta, ignari omnium, quae post se age-
rentur, ex saltu evasere, et, cum in tumulo quodam con-
stitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes,
quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere
9 prae caligine poterant. inclinata denique re cum incale-
scente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida
iam luce montes campique perditas res stratamque osten-
10 dere foede Romanam aciem. itaque, ne in conspectos
procul inmitteretur eques, sublatis raptim signis quam
11 citatissimo poterant agmine sese abripuerunt. postero die,
cum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem
dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis
nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum
12 singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. quae
Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in
vincula omnes coniecit.

1 VII. Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque
2 inter paucas memorata populi Romani clades. quindecim
milia Romanorum in acie caesa; decem milia sparsa fuga
per omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere.
3 duo milia quingenti hostium in acie, mnlti postea utrim-
que ex vulneribus periere. multiplex caedes utrimque
4 facta traditur ab aliis: ego, praeterquam quod nihil hau-
stum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium
animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli, po-
5 tissimum auctorem habui. Hannibal captivorum, qui La-
tini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vin-
cula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis
corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flamini quoque
corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non in-
venit.

6 Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti
terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus.

matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve 7
fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. et cum
frequentis contionis modo turba in comitium et curiam
versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis 8
occasum M. Pomponius praetor „pugna“ inquit „magna
victi sumus;“ et quamquam nihil certius ex eo auditum
est, tamen alius ab alio inpleti rumoribus domos referunt
consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse 9
paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos
ab hoste. quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas 10
dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C.
Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque
suorum fortuna esset; nec quisquam satis certum habet,
quid aut speret aut timeat. postero ac deinceps aliquot 11
diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum
multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis
opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes neque
avelli, utique ab notis, prirsquam ordine omnia inquisis-
sent, poterant. inde varios vultus digredientium ab nuntiis 12
cerneres, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratu-
lantisque aut consolantis redeuntibus domos circumfusos.
feminarum praecipue et gaudia insignia erant et luctus:
unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in con- 13
plexu eius expirasse ferunt, alteram, cui mors filii falso
nuntiata erat, maestam sedentem domi ad primum con-
spectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. senatum 14
praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem
solem in curia retinent consultantes, quonam duce aut
copiis quibus resisti victoribus Poenis posset. Val. Max. 9.12.1

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens 1
alia nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum C.
Centenio propraetore missa ad conlegam ab Servilio con-
sule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum au-
ditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. eius rei 2
fama varie homines adfecit: pars occupatis maiore aegri-
tudine animis levem ex conparatione priorum ducere re-
centem equitum iacturam; pars non id, quod acciderat, per 3
se aestimare, sed, ut in adfecto corpore quamvis levis

4 causa magis quam valido gravior sentiretur, ita tum aegrae
et adfectae civitati quodcumque adversi inciderit, non re-
rum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod
5 adgravaret, pati possent, aestimandum esse. itaque ad
remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum,
dictatorem dicendum, civitas confugit. et quia et consul
aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupa-
tam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut
6 litteras mitti, nec dictatorem populus creare poterat, quod
numquam ante eam diem factum erat, *pro*dictatorem po-
pulus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum
7 M. Minucium Rufum; hisque negotium ab senatu datum,
ut muros turresque urbis firmarent et praesidia dispone-
rent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent flumi-
num: pro urbe ac penatibus dimicandum esse, quando
Italiam tueri nequissent.

1 IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad
2 Spoletium venit. inde cum perpopulato agro urbem op-
pugnare adortus esset, cum magna caede suorum repul-
sus, coniectans ex unius coloniae haud [minime] prospere
3 temptatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in
agrum Picenum avertit iter non copia solum omnis gene-
ris frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse
4 avidi atque egentes rapiebant. ibi per dies aliquot stativa
habita, refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via
proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili
5 adfectus. ubi satis quietis datum praeda ac populationi-
bus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus
Praetutianum Hadrianum agrum, Marsos inde Marruci-
nosque et Paelignos devastat circaque Arpos et Luceriam
6 proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul levi-
bus proeliis cum Gallis factis et uno oppido ignobili ex-
pugnato, postquam de collegae exercitusque caede audivit,
iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine
extremo, ad urbem inter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magistra-
tum iniit vocato senatu, ab diis orsus, cum edocuisset
patres, plus neglegentia caerimoniarum auspiciorum*que*

quam temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio
consule esse, quaeque piacula irae deum essent ipsos deos
consulendos esse, pervicit, ut, quod non ferme decernitur, 8
nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros
Sibyllinos adire iuberentur. qui inspectis fatalibus libris
rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti 9
foret, id non rite factum de integro atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erucinae 10
ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque publica in eodem quo ante bellum
fuisset, statu permansisset. senatus, quoniam Fabium 11
belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem ex
collegii pontificum sententia omnia ea ut mature fiant,
curare iubet. X. His senatus consultis perfectis L. Corne- 1
lius Lentulus pontifex maximus consulente collegium praetore omnium primum populum consulendum de vere sacro
censet: iniussu populi voveri non posse. rogatus in haec 2
verba populus: „velitis iubeatisne haec sic fieri? si res
publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum stet, *ut* velim, eamque salvam servaverit hisce
duellis, quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi
est, quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpis sunt,
datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod 3
ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quaeque profana erunt, Iovi fieri ex qua die senatus populusque iusserit. qui faciet, quando volet quaque lege volet, 4
facito; quo modo faxit, probe factum esto. si id moritur, 5
quod fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. si
quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto. si quis
clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum erit. si 6
atro die faxit insciens, probe factum esto. si nocte sive
luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. si
antidea senatus populusque iusserit fieri, ac faxitur, eo
populus solutus liber esto.“ eiusdem rei causa ludi magni 7
voti aeris trecentis triginta tribus milibus *trecentis triginta tribus* triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis
divis bubus albis atque ceteris hostiis. votis rite nuncu- 8

patis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum con-
iugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agre-
stium etiam quos in aliqua sua fortuna publica quoque
9 contingebat cura. tum lectisternium per triduum habitum
decemviris sacrorum curantibus. sex pulvinaria in con-
spectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Neptuno
ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apollini
ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mercu-
10 rio et Cereri. tum aedes votae. Veneri Erucinae aedem
Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus
libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium
in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.
1 XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello reque de
publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus victori
2 hosti obviam eundum esse patres censerent. decretum,
ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet; scriberet
praeterea ex civibus sociisque quantum equitum ac pedi-
tum videretur; cetera omnia ageret faceretque, ut e re
3 publica duceret. Fabius duas legiones se adiecturum ad
Servilianum exercitum dixit. iis per magisrum equitum
4 scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit, edictoque
proposito, ut quibus oppida castellaque inmunita essent,
ut ii commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demi-
grarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset,
5 tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei
copia esset; ipse via Flaminia profectus obviam consuli
exercituqne cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset
agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem,
viatorem missit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad
6 dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset, congressus-
que eorum ingentem speciem dictaturae apud cives socios-
que vestutate iam prope oblitos eius imperii fecisset, lit-
terae ab urbe adlatae sunt, naves onerarias commeatum
ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe
7 Punica circa portum Cosanum captas esse. itaque ex-
templo consul Ostiam proficisci iussus navibusque, quae
ad urbem Romanam aut Ostiae essent, conpletis milite ac
navalibus sociis, persequi hostium classem ac litora Italiae

tutari. magna vis hominum conscripta Romae erat; liber- 8
tini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba
iuraverant. ex hoc urbano exercitu qui minores quinque 9
et triginta annis erant in navis inpositi, alii, ut urbi prae-
siderent, relicti.

XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flac- 1
co legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad con-
veniendum edixerat novis militibus, venit. inde Praene- 2
ste ac transversis limitibus in viam Latinam est egres-
sus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem
ducit nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae
se commissurus. quo primum die haud procul Arpis in 3
conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin
Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret.
sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo tumultu 4
mota videt, increpans quidem, victos tandem suos Mar-
tios animos Romanis debellatumque et concessum propa-
lam de virtute ac gloria esse, in castra rediit, ceterum 5
tacita cura animum incessit, quod cum duce haudqua-
quam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset,
ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali
ducem quaesissent. et prudentiam quidem non vim dicta- 6
toris extemplo timuit; constantiam hauddum expertus agi-
tare ac temptare animum movendo crebro castra populan-
doque in oculis eius agros sociorum coepit; et modo citato 7
agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu
viae, si excipere degressum in aequom posset, occultus
subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat modico 8
ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque con-
grederetur. castris, nisi quantum usus necessarii cogerent,
tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec
passim; equitum levisque armaturae statio conposita in- 9
structaque in subitos [est] tumultus et suo militi tuta
omnia et infesta effusis hostium populatoribus praebebat;
neque universo periculo summa rerum committebatur, et 10
parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum
finitimo receptu adsuefaciebant territum pristinis [in his]
cladibus militem minus iam tandem aut virtutis aut for-

11 tunae paenitere suae. sed non Hannibalem magis infestum
tam sanis consiliis habebat quam magistrum equitum, qui
nihil aliud, quam quod impar erat imperio. morae ad
12 rem publicam praecipitandam habebat; ferox rapidusque
consiliis ac lingua inmodicus primo inter paucos, dein
propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto ti-
midum, adfingens vicina virtutibus vitia, conpellabat,
premendoque superiorem, quae pessima ars nimis pro-
speris multorum successibus crevit, sese extollebat.

1 XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Bene-
ventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem capit,
inritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot
indignitatibus *ac* cladibus sociorum detrahere ad aecum cer-
2 tamen possit. inter multitudinem sociorum Italici generis,
qui ad Trasumennum capti ab Hannibale dimissique fuerant,
tres Campani equites erant, multis iam tum inlecti donis
promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos.
3 hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset,
Capuae potiendae copiam fore, cum res maior quam auc-
tores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac
diffidentem tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, mo-
4 verunt. monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus ad-
firmarent, iussosque cum pluribus et aliquibus principum
5 redire ad se dimisit. ipse imperat duci, ut se in agrum
Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si eum sal-
tum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis
6 interclusurum. sed Punicum abhorrens ab Latinorum no-
minum pro*nuntiatione os Casilinum pro* Casino dux ut
acciperet fecit, aversusque ab suo itinere per Allifanum
Callifanumque et Calenum agrum in campum Stellatem
7 descendit. ubi cum montibus fluminibusque clausam re-
gionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur, ubi
8 terrarum esset. cum is Casilini eo die mansurum eum
dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe
9 inde alia regione esse, virgisque caeso duce et ad reliquo-
rum terrorem in crucem sublato, castris communitis,
Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum
10 dimisit. usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit.

ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numi-
dae fecerunt: nec tamen is terror, cum omnia bello flag- 11
rarent, fide socios dimovit, videlicet quia iusto et mode-
rato regebantur imperio nec abnuebant, quod unum vin-
culum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra 1
sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villae-
que passim incendiis fumabant per iuga Massici montis
Fabio ducente, tum prope de integro seditione accensi:
quieverant enim per paucos dies, quia, cum celerius solito 2
ductum agmen esset, festinari ad prohibendam populatio-
nibus Campaniam crediderant. ut vero in extrema iuga 3
Massici montis ventum, et hostes sub oculis erant Falerni
agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat
mentio pugnae, „spectatumne huc“ inquit Minucius „ad 4
rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia, veni-
mus? nec, si nullius alterius nos, ne civium quidem horum
pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut 5
ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non vi-
cinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis
terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam huc
progressus? tantum pro! degeneramus a patribus nostris, 6
ut praeter quam nuper oram illi suam Punicas vagari clas-
ses dedecus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam
hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam videa-
mus? qui modo Saguntum oppugnari indignando non ho- 7
mines tantum sed foedera et deos ciebamus, scandentem
moenia Romanae coloniae Hannibalem laeti spectamus.
fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque 8
ora venit, strepunt aures clamoribus plorantium sociorum,
saepius nos quam deorum invocantium opem: nos hic pe-
corum modo per aestivos saltus deviasque callis exercitum
ducimus conditi nubibus silvisque. si hoc modo peragrando 9
cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem vo-
luisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in
rebus adfectis quaesitus, Italiam ab Hannibale recuperare
parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne sic cunctan- 10
tibus nobis Hannibali ac Poenis totiens servaverint maio-

11 res nostri. sed vir ac vere Romanus, quo die dictatorem
eum ex auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios
allatum est, cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens
prospectaret hostem, descendit in aecum atque illo ipso
die media in urbe, quae nunc busta Gallica sunt, et postero
12 die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. quid? post
multos annos cum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste
sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor
iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo obsiden-
doque et lacessendo victorem hostem depulsum ab Romo-
13 nis cervicibus iugum superbo Samniti inposuit? modo C.
Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam dedit, quod
postero die, quam hostem vidit, classem gravem commea-
tibus, inpeditam suomet ipsam instrumento atque adpa-
14 ratu, oppressit? stultitia est sedendo aut votis debellari
credere posse; arma capias oportet et descendas in aecum
et vir cum viro congrediaris: audendo atque agendo res
Romana crevit, non his segnibus consiliis, quae timidi
15 cauta vocant.“ haec velut contionanti Minucio circumfun-
debatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo,
et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur,
ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant
Minucium Fabio duci praelaturos.

1 XV. Fabius pariter in suos haud minus quam in hostis
intentus, prius ab illis invictum animum praestat. quam-
quam probe scit non in castris modo suis, sed iam etiam
Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen
2 tenore eodem consiliorum aestatis reliquom extraxit, ut
Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis
iam hibernis locum circumspectaret, quia ea regio prae-
sentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque et
consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus.
3 haec per exploratores relata Fabio. cum satis sciret per
easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, re-
diturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modi-
cis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine dirempta Faler-
4 num a Campano agro dividit; ipse iugis isdem exercitum
reducit misso exploratum cum quadringentis equitibus

sociorum L. Hostilio Mancino. qui ex turba iuvenum audien- 5
tium saepe ferociter contionantem magistrum equitum
progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specula-
retur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas *vidit*,
per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus 6
certamine est animus, exciderumtque praecepta dictatoris,
qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese
iusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidae 7
alii atque alii occursantes refugientesque ad castra prope
ipsa eum cum fatigatione equorum atque hominum per-
trahere. inde Carthalo, penes quem summa equestris im- 8
perii erat, concitatis equis invectus cum prius, quam ad
coniectum teli veniret, avertisset hostis, quinque ferme
milia continenti cursu secutus est fugientis. Mancinus, post- 9
quam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi
esse, cohortatus suos in proelium rediit omni parte virium
inpar. itaque ipse et delecti equitum circumventi occi- 10
duntur; ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde
prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad 11
firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in
artas coactus fauces inminet mari, ne ab Sinuessa Poenus
Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. con-
iunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in
viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo inde
milia hostes aberant. XVI. Postero die Poeni qnod viae 1
inter bina castra erat agmine conplevere. cum Romani 2
sub ipso constitissent vallo, haud dubie aequiore loco,
successit tamen Poenus cum expeditis *peditibus* equi-
tibusque ad lacessendum hostem. carptim Poeni et pro-
cursando recipiendoque sese pugnavere; restitit suo loco
Romana acies: lenta pugna et ex dictatoris magis quam 3
Hannibalis fuit voluntate. ducenti ab Romanis, octingenti
hostium cecidere. inclusus inde videri Hannibal via ad 4
Casilinum obsessa, cum Capua et Samnium et tantum ab
tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret,
Poenus inter Formiana saxa ac Literni harenas stagnaque
et perhorridas silvas hibernaturus esset. nec Hannibalem 5

fefellit suis se artibus peti. itaque cum per Casilinum eva-
dere non posset, petendique montes et iugum Calliculae
superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus
6 agmen adgrederetur, ludibrium oculorum specie terribile
ad frustrandum hostem commentus principio noctis furtim
7 succedere ad montes statuit. fallacis consilii talis appa-
ratus fuit: faces undique ex agris conlectae fascesque virga-
rum atque aridi sarmenti * praeliganturque cornibus boum,
quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem
8 praedam agebat. ad duo milia ferme boum effecta, Has-
drubalique negotium datum, ut [primis tenebris] per no-
ctem id armentum accensis cornibus ad montis ageret,
maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

1 XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves
2 aliquanto ante signa acti. ubi ad radices montium vias-
que angustas ventum est, signum extemplo datur, ut ac-
censis cornibus armenta in adversos concitentur montis,
et metus ipse relucentis flammae ex capite calorque iam
ad vivom ad imaque cornuum adveniens velut stimulatos
3 furore agebat boves. quo repente discursu haud secus
quam silvis montibusque accensis omnia circum virgulta
ardere, capitumque inrita quassatio excitans flammam
4 hominum passim discurrentium speciem praebebat. qui ad
transitum saltus insidendum locati erant, ubi in sum-
mis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, cir-
cumventos se esse rati praesidio excessere; qua minime
densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes
summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos a
5 suis gregibus inciderunt. et primo cum procul cernerent,
veluti flammas spirantium miraculo adtoniti constiterunt;
6 deinde ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati
esse, cum maiore tumultu concitant se in fugam. levi
quoque armaturae hostium incurrere; ceterum nox aequato
7 timore neutros pugnam incipientis ad lucem tenuit. interea
toto agmine Hannibal transducto per saltum et quibusdam
in ipso saltu hostium oppressis in agro Allifano posuit
castra.

1 XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et in-

sidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens cer-
tamine suos munimentis tenuit. luce prima sub iugo mon- 2
tis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem armatu-
ram facile — etenim numero aliquantum praestabant —
Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum
remissa ab Hannibale pervenisset. ea adsuetior monti- 3
bus et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac
levior cum velocitate corporum tum armorum habitu cam-
pestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnae ge-
nere facile elusit. ita haudquaquam pari certamine digressi, 4
Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amis-
sis in castra contenderunt.

Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum 5
super Allifas loco alto ac munito consedit. tum per Sam- 6
nium Romam se petere simulans Hannibal usque in Pae-
lignos populabundus rediit; Fabius medius inter hostium
agmen urbemque Romam iugis ducebat nec absistens nec
congrediens. ex Paelignis Poenus flexit iter retroque Apu- 7
liam repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia
conlapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam.
dictator in Larinate agro castra communiit. inde sacro- 8
rum causa Romam revocatus, non imperio modo, sed
consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro
equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat, et se 9
potius ducem quam Semproniun Flaminiumque imitetur;
ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludifi-
cationem hostis; medicos quoque plus interdum quiete
quam movendo atque agendo proficere; haud parvam rem 10
esse ab totiens victore hoste vinci desisse, ab continuis
cladibus [ac] respirasse — haec nequiquam praemonito
magistro equitum Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in 1
Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Has- 2
drubal ad eum navium numerum, quem a fratre in-
structum paratumque acceperat, decem adiecit; quadra- 3
ginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Cartha-
gine profectus navibus prope terram exercitum in litore
ducebat, paratus confligere, quacumque parte copiarum

4 hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam movisse ex hi-
bernis hostem audivit, primo idem cousilii fuit; deinde
minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum
concurrere ausus, delecto milite ad naves inposito quin-
que et triginta navium classe ire obviam hosti pergit.
5 altero ab Tarracone die *ad* stationem decem milia pas-
suum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. inde
duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere
classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa
6 posita. itaque ut inprovidos incautosque universo simul
effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem va-
dit. multas et locis altis positas turris Hispania habet,
quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones
7 utuntur. inde primo conspectis hostium navibus datum
signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terrra et
castris quam ad mare et ad naves est ortus, nondum aut
pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut ape-
8 rientibus classem promunturiis, cum repente eques alius
super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quie-
tosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut
proelium eo die expectantis, conscendere naves propere
atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud
9 procul portu esse. haec equites dimissi passim impera-
bant; mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat,
varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul
remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in
10 pugnam euntium modo. vixdum omnes conscenderant,
cum alii resolutis oris in ancoras evecti tenentur, alii, ne
quid teneat, ancoralia incidunt, raptimque omnia praepro-
pere agendo militum apparatu nautica ministeria inpediun-
tur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles
11 prohibetur. et iam Romanus non appropinquabat modo
sed derexerat etiam in pugnam naves. itaque non ab
hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu
turbati [et] temptata verius pugna quam inita in fugam
12 averterunt classem. et cum adversi amnis os lato agmini
et tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset,
in litus passim naves egerunt, atque alii vadis alii sicco

litore excepti, partim armati partim inermes ad instructam
per litus aciem suorum perfugere. duae tamen primo
concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.
XX. Romani, quamquam terra hostium erat armatamque 1
aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunc-
tanter insecuti trepidam hostium classem navis omnis,
quae non aut perfregerant proras litori inlisas aut carinas 2
fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad
quinque et viginti naves e quadraginta cepere. neque id 3
pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna
toto eius orae mari potiti erant. itaque ad Onusam classe
provecti; escensio ab navibus in terram facta. cum urbem 4
vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem inde pe-
tunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta 5
quoque iniuncta muro portisque incenderunt. inde iam 6
praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis
magna sparti ad rem nauticam congesta *erat* ab Hasdrubale.
quod satis in usum fuit sublato ceterum omne incensum
est. nec continentis modo praevecti sunt oram, sed in Ebu- 7
sum insulam transmissum. ibi urbe, quae caput insulae est,
biduum nequiquam summo labore oppugnata ubi in spem 8
inritam fustra teri tempus animadversum est, ad popula-
tionem agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore 9
quam ex continenti praeda parta cum in naves se rece-
pissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad
Scipionem venerunt. inde flexa retro classis, reditumque 10
in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Hi
berum accolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati
concurrerunt, sed qui vere dicionis imperiique Romani 11
facti sint obsidibus datis populi, amplius fuerunt centum
viginti. igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Ro- 12
manus usque ad saltum Castulonensem est progressus.
Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquom aestatis 1
tempus. fuissetque per Poenum hostem; sed praeterquam 2
quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res
sunt ingenia, Mandonius Indebilisque, qui antea Ilerge- 3
tum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere

ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum paca-
4 tum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. ad-
versus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Sci-
pione missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere
omnis, occisis quibusdam captisque magnaque parte ar-
5 mis exuta. hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum
Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit.
6 castra Punica in agro Ilergavonensium, castra Romana
ad Novam classem erant, cum fama repens alio avertit
7 bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae *miserant*
legatos obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a
Scipione exciti arma capiunt, provinciamque Carthagi-
niensium valido exercitu invadunt; tria oppida vi expugnant.
8 inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant;
ad quindecim milia hostium occiderunt, quattuor milia
cum multis militaribus signis capiunt.

1 XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in pro-
vinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab
senatu missus, cum triginta longis navibus et octo milibus
2 militum magnoque commeatu advecto. ea classis ingens
agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium
3 sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi milite
exposito profectus Scipio fratri se coniungit; ac deinde
4 communi animo consilioque gerebant bellum. occupatis
igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter
Hiberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste Saguntum
pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab
Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio.
5 id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem om-
nium Hispaniae populorum animos morabatur, ne san-
6 guine liberum suorum culpa defectionis lueretur. eo vin-
culo Hispaniam vir unus sollertia magis quam fideli con-
silio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus
ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt barbarorum in-
7 genia, cum fortuna mutaverat fidem. ceterum transfugam
sine magnae rei proditione venientem ad hostis nihil aliud
quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id age-
bat, ut quam maxumum emolumentum novis sociis esset.

circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius
poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum ad-
iecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis
principum Hispaniae amicitiam. sed cum iniussu Bostaris 9
praefecti satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse,
Bostarem ipsum arte adgreditur. castra extra urbem in 10
ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte interclu-
deret Romanis. ibi eum in secretum abductum velut igno-
rantem monet, quo statu sit res: metum continuisse ad 11
eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani ab-
essent; nunc cis Hiberum castra Romana esse, arcem tu-
tam perfugiumque novas volentibus res: itaque quos me-
tus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse. mi- 12
ranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae
rei donum posset esse, „obsides“ inquit „in civitates re- 13
mitte: id et privatim parentibus, quorum maxumum no-
men in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit.
volt sibi quisque credi et habita fides ipsam plerumque ob- 14
ligat fidem. ministerium restituendorum domos obsidium
mihimet deposco ipse, ut opera quoque inpensa consilium
adiuvem meum et rei suapte natura gratae quantam in-
super gratiam possim adiciam.“ homini non ad cetera Pu- 15
nica ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus
ad hostium stationes conventis quibusdam auxiliaribus Hi-
spanis et ab his ad Scipionem perductus, quid adferret,
expromit, et fide accepta dataque ac loco et tempore con- 16
stituto ab obsides tradendos Saguntum redit. diem inse-
quentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem agen-
dam accipiendis. dimissus, cum se nocte iturum, ut cu- 17
stodias hostium falleret, constituisset, ad conpositam cum
iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti
ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit. in castra 18
Romana perducti: cetera omnia de reddendis obsidibus,
sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem or-
dinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. ma- 19
ior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari quam quanta
futura Carthaginiensium fuerat. illos enim gravis superbos
in rebus secundis expertos fortuna et timor mitigasse vi-

20 deri poterat; Romanus primo adventu incognitus ante ab
re clementi liberalique initium fecerat; et Abelux, vir pru-
21 dens, haud frustra videbatur socios mutasse. itaque in-
genti consensu defectionem omnes spectare; armaque ex-
templo mota forent, ni hiemps, quae Romanos quoque et
Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.
1 XXIII. Haec in Hispania [quoque] secunda aestate
Punici bella gesta, cum in Italia paulum intervalli cladi-
2 bus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae ut Hanni-
balem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum
militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui
3 bellum ratione, non fortuna gereret, ita contempta erat
inter civis armatos pariter togatosque, utique postquam
absente eo temeritate magistri equitum laeto verius di-
4 xerim quam prospero eventu pugnatum fuerat. accesserant
duae res ad augendam invidiam dictatoris, una fraude ac
dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus ager
dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis ab uno eo
ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit,
5 ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset, altera
ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non expectata in
eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in
6 maximam laudem verso. in permutandis captivis, quod sic
primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces
Romanum Poenumque, ut quae pars plures reciperet quam
daret argenti pondo bina et selibras in militem praestaret.
7 ducentos quadraginta septem cum plures Romanus quam
Poenus recepisset, argentumque pro eis debitum saepe
iactata in senatu re, quoniam non consuluisset patres,
8 tardius erogaretur, inviolatum ab hoste agrum misso Ro-
mam Quinto filio vendidit, fidemque publicam inpendio
privato exsolvit.
9 Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae
atque incensae ab se in usum horreorum *haud* pauca
10 reliquerat tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas
exercitus partes mittebat, cum tertia ipse expedita in sta-
tione erat simul castris praesidio et circumspectans, ne-
1 cunde impetus in frumentatores fieret. XXIV. Romanus

tunc exercitus in agro Larinati erat; praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco 2
posita fuerant, iam in planum deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit cum duce mutatam esse 3
belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes gesturos. ipse autem, quod minime quis crederet, cum ho- 4
stis propius esset, tertiam partem militum frumentatum duabus in castris retentis dimisit; dein castra ipsa propius 5
hostem movit duo ferme a Gereonio milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. propior inde ei atque ipsis in- 6
minens Romanorum castris tumulus apparuit; ad quem capiendum, si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. quos tenentis locum contempta paucitate Ro- 7
mani postero die cum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. tum utique exiguum spatii vallum a vallo aberat, et 8
id ipsum totum prope conpleverat Romana acies, simul et per aversa castra ** e castris Hannibalis equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium palatorum fecit. nec acie certare Hannibal 9
ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. iamque artibus Fabii — pars exercitus aberat 10
iam fame ** — sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Gereoni moenibus erant. iusta quoque acie et conlatis signis dimicatum qui- 11
dam auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos, Numerii Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum. hunc principem genere ac divitiis non 12
Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo milia peditum et equites quingentos adducentem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem insidiarum quoque aliquid timen- 13

tem recepisse suos, Romanum insecutum adiuvante Sam-
14 nite duo castella eo die expugnasse. sex milia hostium
caesa, quinque admodum Romanorum: tamen in tam pari
prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus litte-
ris magistri equitum Romam perlatam.

1 XXV. De iis rebus persaepe et in senatu et in con-
2 tione actum est. cum laeta civitate dictator unus nihil
nec famae nec litteris crederet *et*, ut vera omnia essent
3 secunda se magis quam adversa timere diceret, tum M.
Metellus tribunus plebis id enim ferendum esse negat:
4 non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene ge-
rendae, sed absentem etiam gestae obstare et in ducendo
bello [ac] sedulo, tempus terere, quo diutius in magistratu
sit solusque et Romae et in exercitu imperium habeat:
5 quippe consulum alterum in acie cecidisse, alterum specie
classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum;
6 duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, cum
neutra hoc tempore provincia praetore egeat, M. Minu-
cium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei
7 bellicae gereret, prope in custodiam habitum. itaque her-
cule non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hibe-
rum agro Poenis concessum sit; sed Campanum Calenum-
que et Falernum agrum pervastatos esse sedente Casilini
dictatore et legionibus populi Romani agrum suum tutante.
8 exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum clau-
sos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis
9 arma adempta. tandem, ut abscesserit inde dictator, ut
obsidione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fu-
10 gasse hostis. quas ob res, si antiquus animus plebei Ro-
manae esset, audaciter se laturum fuisse [dein] de abro-
gando Q. Fabi imperio; nunc modicam rogationem pro-
mulgaturum de aequando magistri equitum et dictatoris
11 iure. nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exer-
citum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flamini
12 suffecisset. dictator contionibus se abstinuit in actione
minime popularis. ne in senatu quidem satis aequis auribus
audiebatur, [hunc] cum hostem verbis extolleret biennique
clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas

referret, magistro*que* equitum quod contra dictum suum 13
pugnasset, rationem diceret reddendam esse. si penes se 14
summa imperii consiliique sit, prope diem effecturum, ut
sciant homines, bono imperatore haud magni fortunam mo-
menti esse, mentem rationemque dominari, et in tempore 15
et sine ignominia servasse exercitum quam multa milia ho-
stium occidisse maiorem gloriam esse. huius generis ora- 16
tionibus frustra habitis et consule creato M. Atilio Regulo,
ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam roga-
tionis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. luce 17
orta cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dicta-
toris favorque magistri equitum animos versabat, quam sa-
tis audebant homines ad suadendum, quod vulgo placebat,
prodire, et favore superante auctoritas tamen rogationi
deerat. unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, 18
qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum,
sed etiam sordido ortus. patrem lanium fuisse ferunt, 19
ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius
artis ministeria usum. XXVI. Is iuvenis, ut primum ex 1
eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem
liberalioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, pro- 2
clamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem
et famam bonorum primum in notitiam populi, deinde ad
honores pervenit. quaestura quoque et duabus aedilitati- 3
bus, plebeia et curuli, postremo et praetura perfunctus iam
ad consulatus spem cum adtolleret animos, haud parum cal- 4
lide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit
scitique plebis unus gratiam tulit.

Omnes eam rogationem quique Romae quique in exer- 5
citu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem
in contumeliam eius latam acceperunt: ipse, qua gravi- 6
tate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat,
eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit, acceptisque 7
in ipso itinere litteris senatusque consulto de aequato im-
perio, satis fidens haudquaquam cum imperii iure artem
imperandi aequatam, cum invicto a civibus hostibusque
animo ad exercitum rediit. XXVII. Minucius vero cum iam 1
ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore volgi,

2 tum utique inmodice inmodesteque non Hannibale magis
3 victo ab se quam Q. Fabio gloriari: illum in rebus asperis
unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, maiorem
minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria
habeat annalium, iussu populi aequatum in eadem civi-
tate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris
4 tremere atque horrere soliti sint: tantum suam felicitatem
virtutemque enituisse. ergo secuturum se fortunam suam,
si dictator in cunctatione ac segnitie deorum hominumque
5 iudicio damnata perstaret. itaque quo die primum congres-
sus est cum Q. Fabio, statuendum omnium primum ait
6 esse, quem ad modum imperio aequato utantur: se optu-
mum ducere, aut diebus alternis aut, si maiora intervalla
placerent, partitis temporibus alterius summum ius im-
7 periumque esse, ut par hosti non consilio solum, sed viri-
bus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habu-
8 isset. Q. Fabio haudquaquam id placere: omnia enim for-
tunam habitura, quamcumque temeritas conlegae habuisset.
sibi communicatum cum alio, non ademptum imperium
9 esse: itaque se numquam volentem parte, qua posset, rerum
consilio gerendarum cessurum, nec se tempora aut dies im-
perii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis,
10 quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum. ita
optinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter se
dividerent. prima et quarta Minucio, secunda et tertia
11 Fabio evenerunt; item equites pari numero sociumque et
Latini nominis auxilia diviserunt. castris quoque se se-
parari magister equitum voluit.
1 XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit — neque
enim quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum
fallebat et perfugis multa indicantibus et per suos ex-
2 plorantem —: nam et liberam Minuci temeritatem se suo
modo captaturum et sollertiae Fabii dimidium virium de-
3 cessisse. tumulus erat inter castra Minucii et Poenorum,
quem qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti
4 locum facturus. eum non tam capere sine certamine
volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat,
quam causam certaminis cum Minucio, quem procursurum

ad obsistendum satis sciebat, contrahere. ager omnis 5
medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non mo-
do silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem vestitum
habebat, re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis, quod 6
in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat. et erant in
anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos ar-
matos possent capere. in has latebras, quot quemque lo- 7
cum apte insidere poterant, quinque milia conduntur pe-
ditum equitumque. necubi tamen aut motus alicuius te- 8
mere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam
aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum,
quem ante diximus, tumulum avertit oculos hostium. primo 9
statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque de-
poscere pellendos inde hostis ac locum capiendum; dux
ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat et
vanis animis et minis increpat hostem. principio levem 10
armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites,
postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti videret,
instructis legionibus procedit. et Hannibal laborantibus 11
suis alia atque alia ut crescente certamine mittens auxilia
peditum equitumque iam iustam expleverat aciem, ac totis
utrimque viribus certatur. prima levis armatura Romano- 12
rum, praeoccupatum inferiore loco succedens tumulum,
pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem
et ad signa legionum refugit. peditum acies inter percul- 13
sos inpavida sola erat, videbaturque, si iusta ac si recta
pugna esset, haudquaquam inpar futura: tantum animorum
fecerat prospere ante paucos dies res gesta. sed exorti 14
repente insidiatores eum tumultum terroremque in latera
utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut nec animus
ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset.
XXIX. Tum Fabius primo clamore paventium audito, dein 1
conspecta procul turbata acie, „ita est“, inquit, „non ce-
lerius quam timui deprendit fortuna temeritatem. Fabius 2
aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna supe-
riorem videt. sed aliud iurgandi suscensendique tempus
erit: nunc signa extra vallum proferte. victoriam hosti
extorqueamus, confessionem erroris civibus.“ iam magna 3

ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam Fabiana
se acies repente velut caelo demissa ad auxilium ostendit.
4 itaque, priusquam ad coniectum teli veniret aut manum
consereret, et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna
5 hostes continuit. qui solutis ordinibus vage dissipati erant
undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul
terga dederant conversi in hostem volventesque orbem nunc
sensim referre pedem, nunc conglobati restare. ac iam
prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, in-
ferebantque signa in hostem, cum Poenus receptui ceci-
6 nit palam ferente Hannibale, ab se Minucium, se ab Fabio
victum.
7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum
in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus
8 „saepe ego“ inquit „audivi, milites, eum primum esse
virum, qui ipse consulat quid in rem sit, secundum eum,
qui bene monenti oboediat; qui nec ipse consulere nec
9 alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. nobis quo-
niam prima animi ingeniique negata sors est, secundam
ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere
10 prudenti in animum inducamus. castra cum Fabio iunga-
mus; ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego
eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos
11 ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum
vos modo arma dexterae texerunt, patronos salutabitis,
et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam
1 dies hic dederit.“ XXX. Signo dato conclamatur inde, ut
colligantur vasa. profecti et agmine incedentes *ad* dicta-
toris castra in admirationem et ipsum et omnes qui circa
2 erant converterunt. ut constituta sunt ante tribunal signa,
progressus ante alios magister equitum, cum patrem Fa-
bium appellasset circumfusosque militum eius totum agmen
3 patronos consalutasset, „parentibus“ inquit „meis, dicta-
tor, quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi,
vitam tantum debeo, tibi cum meam salutem, tum omnium
4 horum. itaque plebei scitum, quo oneratus *sum* magis
quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi
mihique [quod] exercitibusque his tuis, servato ac con-

servatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum re-
deo et signa haec legionesque restituo. tu, quaeso, pla- 5
catus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque
tenere iubeas." tum dextrae interiunctae militesque con- 6
tione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter
invitati, laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac
prope execrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei 7
gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam
volgo militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se quis-
que Maximum laudibus ad caelum ferre. par gloria apud 8
Hannibalem hostisque Poenos erat; ac tum demum sen-
tire cum Romanis atque in Italia bellum esse; nam biennio 9
ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix
cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem
eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque 10
ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem,
quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella im-
brem dedisse.

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Ge- 1
minus consul cum classe *centum viginti* navium circumvectus
Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis
in Africam transmisit et, priusquam in continentem escen- 2
sionem faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus
Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager.
decem talentis argenti acceptis ad litora Africae accessit
copiasque exposuit. inde ad populandum agrum ducti 3
milites navalesque socii iuxta effusi ac si *in* insulis cul-
torum egentibus praedarentur. itaque in insidias temere 4
inlati cum a frequentibus palantes et ignari ab locorum
gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga
retro ad naves conpulsi sunt. ad mille hominum, cum iis 5
Sempronio Blaeso quaestore amisso, classis ab litoribus
hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit,
traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius 6
P. Sura Romam reduceretur. ipse per Siciliam pedibus 7
profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus
et ipse et conlega eius M. Atilius, ut exercitus ab se ex-
acto iam prope semestri imperio acciperent.

8 Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus
Hannibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum
9 primum a populo creatum dictatorem scribit. sed et Coe-
lium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum
procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dicta-
10 toris; quam moram quia expectare territa iam clade civi-
tas non poterat, eo decursum est, ut a populo crearetur,
11 qui pro dictatore esset; res inde gestas gloriamque insig-
nem ducis et augentis titulum imaginis posteros, ut, qui
pro dictatore *fuisset, dictator* crederetur, facile obtinuisse.

1 XXXII. Consules Atilius Fabiano Geminus Servilius
Minuciano exercitu accepto hibernaculis mature commu-
nitis — medium autumni erat — Fabi artibus cum summa
2 inter se concordia bellum gesserunt. frumentatum exeunti
Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen
palatosque excipientes; in casum universae dimicationis,
quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant:
3 adeoque inopia est coactus Hannibal, ut nisi cum fugae
specie abeundum timuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla
relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes con-
sules eisdem artibus bellum gererent.

4 Cum ad Gereonium iam hieme inpediente constitisset
bellum, Neapolitani legati Romam venere. ab iis quadra-
ginta paterae aureae magni ponderis in curiam inlatae atque
5 ita verba facta, ut dicerent: scire sese populi *Romani* aera-
rium bello exhauriri, et, cum iuxta pro urbibus agrisque
sociorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana
6 atque imperio, geratur, aequom censuisse Neapolitanos,
quod auri sibi cum ad templorum ornatum tum ad sub-
sidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare
7 populum Romanum. si quam opem in sese crederent,
eodem studio fuisse oblaturos. gratum sibi patres Roma-
nos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum
8 suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab quibus donum,
animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re
9 maius ampliusque, acciperent. legatis gratiae actae pro
munificentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit,
accepta

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginien-
sis, qui per biennium fefellerat, Romae deprensus prae- 2
cisisque manibus dimissus, et servi quinque et viginti in
crucem acti, quod in campo Martio coniurassent; indici
data libertas et aeris gravis viginti milia. legati et ad 3
Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum De-
metrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et 4
alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus
auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum ex propin-
quo, quae in Bois atque Insubribus gererentur. ad Pi- 5
neum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipen-
dium, cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferre
vellet, obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens 6
in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Ro-
manos, ne longinqua quidem, effugiebat. in religionem 7
etiam venit aedem Concordiae, quam per seditionem mili-
tarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset,
locatam ad id tempus non esse: itaque duumviri ad 8
eam rem creati a M. Aemilio praetore urb. C. Pupius
et Caeso Quinctius Flamininus aedem in arce faciendam
locaverunt.

Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad 9
consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad con-
sules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam
iussissent, comitia edicturum. ad haec *a* consulibus re- 10
scriptum, sine detrimento rei publicae abscedi non posse
ab hoste; itaque per interregem comitia habenda esse
potius, quam consul alter a bello avocaretur. patribus 11
rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum
habendorum causa. dictus L. Veturius Philo. M. Pompo-
nium Mathonem magistrum equitum dixit. iis vitio creatis 12
iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, *res*
ad interregnum rediit. XXXIV. Consulibus progatum in 1
annum imperium. interreges proditi sunt a patribus C.
Claudius Appi filius Cento, inde P. Cornelius Asina. in
eius interregno comitia habita magno certamine patrum
ac plebis. C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, 2
plebi insectatione principum popularibusque artibus con-

ciliatum, ab Q. Fabi opibus et dictatorio imperio concusso
aliena invidia splendentem, volgus et extrahere ad consu-
latum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se in-
3 sectando sibi aequari adsuescerent homines. Q. Baebius
Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terenti, crimi-
nando non senatum modo sed etiam augures, quod dicta-
torem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum
4 favorem candidato suo conciliabat: ab hominibus nobi-
libus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem
in Italiam adductum; ab isdem, cum debellari possit,
5 fraude bellum trahi. cum quattuor [milia] legionibus
universis pugnari posse apparuisset eo, quod M. Mi-
6 nucius absente Fabio prospere pugnasset, duas legiones
hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas,
ut pater patronusque appellaretur, qui prius vincere pro-
7 hibuisset Romanos quam vinci. consules deinde Fabianis
artibus, cum debellare possent, bellum traxisse. id foedus
inter omnes nobilis ictum, nec finem ante belli habituros,
quam consulem vere plebeium, id est hominem novum,
8 fecissent: nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse
sacris et contemnere plebem, ex quo contemni patribus
9 desierint, coepisse. cui non [id] apparere id actum et
quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum
10 potestate comitia essent? id consules ambos ad exercitum
morando quaesisse; id postea, quia invitis iis dictator esset
dictus comitiorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus
11 dictator per augures fieret. habere igitur interregnum eos'
consulatum unum certe plebis Romanae esse, et populum
liberum habiturum ac daturum ei, qui mature vincere
quam diu imperare malit.

1 XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, tri-
bus patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda L. Manlio
2 Volsone M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam fami-
liarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quo-
rum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul
unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando
3 conlegae. tum experta nobilitas parum fuisse virium in
conpetitoribus eius, L. Aemilium Paulum, qui cum M.

Livio consul fuerat et damnatione conlegae et sua prope
ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recu-
santem ad petitionem conpellit. is proximo comitiali die 4
concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant,
par magis in adversandum quam conlega datur consuli.
inde praetorum comitia habita; creati M. Pomponius Matho 5
et P. Furius *Philus*; Philo Romae iuri dicundo urbana
sors, Pomponio inter civis Romanos et peregrinos evenit.
additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, 6
L. Postumius Albinus in Galliam. omnes absentes creati 7
sunt, nec cuiquam eorum praeter Terentium consulem
mandatus honos quem non iam antea gessisset, praeteri-
tis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore
nulli novus magistratus videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. quantae 1
autem copiae peditum equitumque additae sint, adeo et
numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quic-
quam satis certum adfirmare ausus sim. decem milia no- 2
vorum militum alii scripta in supplementum, alii novas
quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; numero 3
quoque peditum equitumque legiones auctas milibus pedi-
tum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina
milia peditum, treceni equites essent, socii duplicem nu-
merum equitum darent, peditis aequarent, [septem et octo- 4
ginta milia armatorum et cc in castris Romanis, cum pug-
natum ad Cannas est, quidam auctores sunt]. illud haud- 5
quaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam
quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dic-
tator praebuerat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones mo- 6
verent, decemviri libros adire atque inspicere iussi prop-
ter territos volgo homines novis prodigiis: nam et Romae 7
in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem tempus
lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis, Cae-
diis aquas fonte calido *gelidas* manasse; id quidem etiam, 8
quod saepius acciderat, magis terrebat. et in via Forni-
cata, quae ad Campum erat, aliquot homines de caelo tacti
exanimatique fuerant. ea prodigia ex libris procurata. 9

legati a Paesto pateras aureas Romam adtulerunt. iis sicut
Neapolitanis gratiae actae; aurum non acceptum.
1 XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia
2 cum magno commeatu accessit. legati in senatum intro-
ducti nuntiarunt caedem C. Flamini consulis exercitusque
adlatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua
3 propria regnique sui clade moveri magis potuerit. itaque
quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani ad-
mirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse,
4 tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella
iuvari soleant, misisse; quae ne accipere abnuant magno
5 opere se patres conscriptos orare. iam omnium primum
ominis causa Victoriam auream pondo ducentum ac vi-
ginti adferre sese: acciperent eam tenerentque et haberent
6 propriam et perpetuam. advexisse etiam trecenta milia
modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent,
et quantum praeterea opus esset, quo iussissent subvec-
7 turos. milite atque equite scire nisi Romano Latinique
nominis non uti populum Romanum; levium armorum
8 auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis: itaque
misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum
adversus Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili
9 telo gentes. ad ea dona consilium quoque addebant, ut
praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam
traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent minus-
que laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali submit-
10 tenda. ab senatu ita responsum regi est: virum bonum
egregiumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex
quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse
ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse.
11 id perinde ac deberet gratum populo Romano esse. aurum
et a civitatibus quibusdam adlatum gratia rei accepta non
12 accepisse populum Romanum; Victoriam omenque accipere,
sedemque ei se divae dare dicare Capitolium, templum
Iovis optimi maximi. in ea arce urbis Romanae sacratam
volentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo
13 Romano. funditores sagittariique et frumentum traditum
consulibus. quinqueremes ad ** navium classem, quae cum

T. Otacilio propraetore in Sicilia erant quinque et viginti
additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret
esse, in Africam traiceret.

XXXVIII. Dilectu perfecto consules paucos morati 1
dies, dum *ab* sociis ac nomine Latino venirent milites. tum, 2
quod numquam antea factum erat, iure iurando ab tribu-
nis militum adacti milites [iussu consulum conventuros
neque iniussu abituros]: nam ad eam diem nihil praeter 3
sacramentum fuerat, et ubi [ad] decuriatum aut centuria-
tum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati
equites, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque 4
formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros
nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi aut
civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos foedere 5
ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem trans-
latum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, con- 6
sulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis, bel-
lum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in
visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores ha- 7
beret, se, quo die hostem vidisset, perfecturum. con- 8
legae eius Pauli una pridie, quam ab urbe proficisceretur,
contio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil incle-
menter in Varronem dictum nisi id modo, mirari se, quod † 9
ne qui dux, priusquam aut suum aut hostium exercitum, lo-
corum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in
urbe sciret, quae sibi agenda armato forent, et diem quo- 10
que praedicere posset, qua cum hoste signis conlatis esset
dimicaturus: se, quae consilia magis res dent hominibus 11
quam homines rebus, ea ante tempus inmatura non prae-
cepturum; optare, ut, quae caute ac consulte gesta essent,
satis prospere evenirent; temeritatem, praeterquam quod 12
stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. id sua 13
sponte apparebat, tuta celeribus consiliis praepositurum
et quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus
sic eum proficiscentem adlocutus fertur.

XXXIX. „Si aut conlegam, id quod mallem, tui 1
similem, L. Aemilii haberes, aut tu conlegae tui esses si-

2 milis, supervacanea esset oratio mea; nam et duo boni
consules etiam me indicente omnia e re publica fide*que*
vestra faceretis et mali nec mea verba auribus vestris nec
3 consilia animis acciperetis. nunc et conlegam tuum et te
talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem
video nequiquam et virum bonum et civem fore, si altera
parte claudet res publica, malis consiliis idem ac bonis
4 iuris et potestatis erit. erras enim, L. Paule, si tibi mi-
nus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale fu-
turum censes; nescio an infestior hic adversarius quam
ille hostis maneat *te*, et cum illo in acie tantum, cum hoc
5 omnibus locis ac temporibus sis certaturus, et adversus
Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus
pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit op-
6 pugnaturus. ominis etiam tibi causa absit C. Flamini
memoria. tamen ille consul demum et in provincia et ad
exercitum coepit furere; hic, priusquam peteret consula-
tum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul,
7 priusquam castra videat aut hostem, insanit. et qui tan-
tas iam nunc procellas proelia atque acies iactando inter
togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes factu-
8 rum et ubi extemplo res verba sequitur? atqui si hic, quod
facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem
militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobi-
9 lior alius Trasumenno locus nostris cladibus erit. nec glo-
riandi tempus adversus unum est, et ego contemnendo
potius quam adpetendo gloriam modum excesserim; sed
ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hanni-
10 balem est, qua ego gessi; nec eventus modo hoc docet —
stultorum iste magister est —, sed eadem ratio, quae fuit
futuraque, donec res eaedem manebunt, inmutabilis est.
11 in Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia
circa plena civium ac sociorum sunt; armis viris equis
12 commeatibus iuvant iuvabuntque: id iam fidei documen-
tum in adversis rebus nostris dederunt; meliores, pru-
13 dentiores, constantiores nos tempus diesque facit: Hanni-
bal contra in aliena, in hostili est terra, inter omnia ini-
mica infestaque, procul ab domo, ab patria; neque illi

terra neque mari est pax; nullae eum urbes accipiunt,
nulla moenia; nihil usquam sui videt; in diem rapto vivit;
partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum 14
amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti, nec
his paucis iam victus suppeditat. dubitas ergo, quin 15
sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies, non
commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat?
quam diu pro Gereonii, castelli Apuliae inopis, tamquam 16
pro Carthaginis moenibus *sedet*! sed ne adversus te quidem 17
ego gloriabor: Cn. Servilius atque Atilius, proximi con-
sules, vide, quem ad modum eum ludificati sint. haec
una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque
cives tibi magis quam hostes facient. idem enim tui, quod 18
hostium milites volent, idem Varro consul Romanus, quod
Hannibal Poenus imperator cupiet. duobus ducibus unus
resistas oportet. resistes autem, adversus famam rumo-
resque hominum *si* satis firmus steteris, si te neque colle-
gae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. verita- 19
tem laborare nimis saepe aiunt, extingui numquam: glo-
riam qui spreverit, veram habebit. sine, timidum pro 20
cauto, tardum pro considerato, inbellem pro perito belli
vocent. malo, te sapiens hostis metuat, quam stulti cives
laudent. omnia audentem contemnet Hannibal, nihil te-
mere agentem metuet. nec ego, ut nihil agatur *moneo*, 21
sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuae pote-
statis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque
sis, neque occasioni tuae desis neque suam occasionem
hosti des. omnia non properanti clara certaque erunt, 22
festinatio inprovida est et caeca."

XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, 1
magis fatentis ea, quae diceret, vera quam facilia factu
esse. dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse: 2
quid consuli adversus conlegam seditiosum ac temerarium
virium atque auctoritatis fore? se populare incendium 3
priore consulatu semustum effugisse; optare, ut omnia
prospere evenirent; at si quid adversi caderet, hostium se
telis potius quam suffragiis iratorum civium caput obiec-
turum. ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prose- 4

quentibus primoribus patrum; plebeium consulem sua
plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates de-
essent.
5 Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac ve-
tere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius
Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium
6 esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusan-
tem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus
castris legioni Romanae et socium peditum equitumque
7 duobus milibus praeficiunt. Hannibal quamquam parte di-
midia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu con-
8 sulum mire gaudere. non solum enim nihil ex raptis in
diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem
quicquam reliqui erat omni undique frumento, postquam
9 ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix
decem dierum, quod conpertum postea est, frumentum
superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata
fuerit, si maturitas temporum expectata foret.
1 XLI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero in-
genio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis
praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis mi-
litum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto
2 haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. ad mille et sep-
tingenti caesi non plus centum Romanorum sociorumque
occisis. ceterum victoribus effuse sequentibus metu insi-
3 diarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alternis
imperitabant — imperium erat, Varrone indignante ac vo-
ciferante emissum hostem e manibus debellarique, ni ces-
4 satum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aeger-
rime pati; quin potius credere velut inescatam temeritatem
5 ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et
omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dis-
similes discordesque imperitare, duas prope partes tironum
6 militum in exercitu esse. itaque locum et tempus insidiis
aptum se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma
ferente secum milite castra plena omnis fortunae publicae
7 privataeque relinquit, transque proximos montis laeva pe-
dites instructos condit, dextra equites, impedimenta per

convallem medium agmen traducit, ut diripiendis velut 8
desertis fuga dominorum castris occupatum inpeditumque
hostem opprimeret. crebri relicti in castris ignes, ut fides 9
fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa
imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus
esset, tenere in locis consules voluisse. XLII. Ubi inluxit, 1
subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus in-
solitum silentium admirationem fecit. iam satis conperta 2
solitudine in castris concursus fit ad praetoria consulum
nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis
stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset,
crebros etiam relictos ignis. clamor inde ortus, ut signa 3
proferri iuberent ducerentque ad persequendos hostis ac
protinus castra diripienda. et consul alter velut unus tur- 4
bae militaris erat; Paulus etiam atque etiam dicere provi-
dendum praecavendumque esse; postremo, cum aliter ne-
que seditionem neque ducem seditionis sustinere posset,
Marium Statilium praefectum cum turma Lucana explora-
tum mittit. qui ubi adequitavit portis, subsistere extra 5
munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum
intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias
profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat ad 6
hostem, relictos, tabernacula aperta et omnia cara in prom-
ptu relicta, argentum quibusdam locis temere per vias
velut obiectum ad praedam vidisse. quae ad deterrendos 7
a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et cla-
more orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros,
haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro signum de-
dit proficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli 8
quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti
porta signa conlegae iussit. quod quamquam Varro aegre 9
est passus, Flamini tamen recens casus Claudique con-
sulis primo Punico bello memorata navalis clades religio-
nem animo incussit. di prope ipsi eo di magis distulere 10
quam prohibuere inminentem pestem Romanis. nam forte
ita evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli
milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Si- 11
dicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter

pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die
ad dominos. deductique ad consules nuntiant omnem
exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in
12 insidiis. horum opportunus adventus consules imperii po-
tentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos
prava indulgentia maiestatem solvisset.

1 XLIII. Hannibal postquam motos magis inconsulte
Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit, nequi-
2 quam detecta fraude in castra rediit. ibi plures dies pro-
pter inopiam frumenti manere nequit, novaque consilia
in dies non apud milites solum mixtos ex conluvione om-
nium gentium, sed etiam apud ducem ipsum oriebantur.
3 nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset
exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam
primo, postremo famem, et mercennarios milites maxime
Hispani generis de transitione cepisse consilium fama
4 esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam
dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu omni cum equitibus
5 se proriperet. cum haec consilia atque hic habitus ani-
morum esset in castris, movere inde statuit in calidiora
atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul *quod*, quo
longius ab hoste recessisset, transfugia inpeditiora levi-
6 bus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus similiter
factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insi-
7 diarum par priori metus contineret Romanos. sed per
eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra trans-
que montis exploratis cum relatum esset visum procul
hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coe-
8 pta. cum utriusque consulis eadem quae ante semper fuis-
set sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo
9 praeter Servilium prioris anni consulem adsentiretur, ma-
ioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Can-
10 nas urgente fato profecti sunt. prope eum vicum Hanni-
bal castra posuerat aversa a Volturno vento, qui campis
11 torridis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris
percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat,
cum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum adflante
vento, in occaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules satis exploratis itineribus sequentis 1
Poenum, ut ventum ad Cannas est, et in conspectu Poe-
num habebant, bina castra communiunt eodem ferme in-
tervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis.
Aufidius amnis utrisque castris adfluens aditum aquatori- 2
bus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine
dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Au- 3
fidium erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulte-
rior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem 4
nanctus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium
invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit
aciem lacessitque Numidarum procursatione hostis. inde 5
rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum
Romana castra, cum Paulus Semproniique et Flaminii
temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segni-
bus ducibus exemplum Fabium obiceret, testareturque 6
deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod
Hannibal iam vel*ut* usu cepisset Italiam; se constrictum
a conlega teneri, ferrum atque arma iratis et pugnare
cupientibus adimi militibus; ille, si quid proiectis ac 7
proditis ad inconsultam atque inprovidam pugnam legioni-
bus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus
participem fore, diceret; videret, ut, quibus lingua prompta
ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tem- 1
pus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenu-
erat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias,
Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum 2
aquatores trans flumen mittit. quam inconditam turbam 3
cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugas-
sent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas
prope portas evecti sunt. id vero indignum visum, ab 4
tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut
ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen deri-
gerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii
eo die penes Paulum fuerit. itaque postero die Varro, 5
cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto conlega si-
gnum proposuit instructasque copias flumen traduxit se-

quente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare
6 consilium poterat. transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita instruunt aciem: in dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites;
7 laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites ad medium iuncti legionibus Romanis tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta.
8 consules cornua tenuerunt, Terentius laevum, Aemilius dextrum; Gemino Servilio media pugna tuenda data.

1 XLVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque tra-
2 duxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum,
3 dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, in-
4 terponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex parte crederes aciem: ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasu-
5 mennum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim adsueto petere hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. sane et alius habitus gentium harum cum ma-
6 gnitudine corporum tum specie terribilis erat: Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis praetextis purpura tunicis candore miro fulgentibus constiterant. numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, milium fuit
7 quadraginta, decem equitum. duces cornibus praeerant: sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hanni-
8 bal ipse cum fratre Magone tenuit. sol seu de industria ita locatis, seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in
9 septemtrionem versis. ventus — Volturnum regionis incolae vocant — adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

1 XLVII. Clamore sublato procursum *ab* auxiliis et pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum

Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Ro-
mano concurrit, minime equestris more pugnae: frontibus 2
enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad
evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc peditum acies
claudebant. in derectum utrimque nitentes stantibus ac 3
confertis postremo turba equis vir virum amplexus de-
trahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen
factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est,
pulsique Romani equites terga vertunt. sub equestris 4
finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viri-
bus et animis par, dum constabant ordines Gallis Hispa-
nisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, aequa fronte 5
acieque densa inpulere hostium cuneum nimis tenuem
eoque parum validum, a cetera prominentem acie. inpul- 6
sis deinde ac trepide referentibus pedem insistere, ac
tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in me-
diam primum aciem inlati postremo nullo resistente ad
subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis 7
constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, ali-
quantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit 8
frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio
dedit, Afri circa iam cornua fecerant, iuruentibusque in-
caute in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua
extendendo clausere et ab tergo hostis. hinc Romani de- 9
functi nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanis-
que, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram
pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi 10
adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recenti-
bus ac vegetis pugnabant.

XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum 1
equites adversus Numidas steterant, consertum proelium
erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. quingenti 2
ferme Numidae, praeter solita arma telaque gladios oc-
cultos sub loricis habentes, specie transfugarum cum ab
suis parmas post terga habentes adequitassent, repente 3
ex equis desiliunt, parmisque et iaculis ante pedes hostium
proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos
considere ab tergo iubentur. ac dum proelium ab omni

4 parte conseritur, quieti manserunt; postquam omnium ani-
mos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis,
quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant,
aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes
ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem ali-
5 quanto pavorem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror
ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset,
Hasdrubal **, qui ea parte praeerat, subductos ex media
acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat,
6 ad persequendos passim fugientis mittit, Hispanos et Gal-
los equites Afris iam prope fessis caede magis quam pugna
adiungit.

1 XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo
2 statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et oc-
currit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proe-
lium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis omis-
sis postremo equis, quia consulem et ad regendum equom
3 vires deficiebant. tum denuntianti cuidam iussisse con-
sulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem
4 ferunt „quam mallem, vinctos mihi traderet.“ equitum
pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria,
fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, vic-
tores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere
5 non poterant. pepulerunt tamen iam paucos superantis
et labore ac vulneribus fessos. inde dissipati omnes sunt,
6 equosque ad fugam qui poterant repetebant. Cn. Lentulus
tribunus militum cum praetervehens equo sedentem in
7 saxo cruore oppletum consulem vidisset, „L. Aemili“ in-
quit, „quem unum insontem culpae cladis hodiernae dei
respicere debent, cape hunc equum! dum et tibi virium ali-
quid superest, *et* comes ego te tollere possum ac protegere.
8 ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris: etiam
9 sine hoc lacrimarum satis luctusque est.“ ad ea consul:
„tu quidem. Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave
frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium eva-
10 dendi absumas. abi, nuntia publice patribus, urbem Ro-
manam muniant ac, priusquam hostis victor advenit, prae-
sidiis firment, privatim Q. Fabio, Aemilium praeceptorum

eius memorem et vixisse adhuc et mori. memet in hac 11
strage militum meorum patere expirare, ne aut reus ite-
rum e consulatu sim aut accusator conlegae existam, ut
alieno crimine innocentiam meam protegam.“ haec [ex] 12
agentis prius turba fugientium civium, deinde hostes oppres-
sere: consulem, ignorantes, quis esset, obruerunt telis, Len-
tulum inter tumultum abripuit equus. tum undique effuse 13
fugiunt. septem milia hominum in minora castra, decem
in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt,
qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo muni-
mento tegente vicum circumventi sunt. consul alter, seu 14
forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum
quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit. quadra- 15
ginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septin-
genti equites, et tanta prope civium sociorumque pars,
caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Ati- 16
lius et L. Furius Bibaculus, et viginti novem tribuni mili-
tum, consulares quidam praetoriique et aedilicii — inter
eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant,
qui magister equitum priore anno, aliquot annis ante *consul*
fuerat —, octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magi- 17
stratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua
voluntate milites in legionibus facti essent. capta eo proelio 18
tria milia peditum et equites mille et quingenti dicuntur.

L. Haec est pugna *Cannensis*, Aliensi cladi nobilitate 1
par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, 2
quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior
foediorque. fuga namque ad Aliam sicut urbem prodidit, 3
ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix
quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus
exercitus fuit.

Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus 4
esset, nuntium qui in maioribus erant mittunt, dum proe-
lio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes
premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abi-
turos esse. eam sententiam alii totam aspernari: cur enim 5
illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum aeque con-
iungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio

essent, et aliorum quam sua corpora tanto periculo mal-
6 lent obicere. aliis non tam sententiam displicere quam ani-
mus deesse. P. Sempronius Tuditanus tribunus militum
„capi ergo mavultis“ inquit „ab avarissimo et crudelissimo
hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab inter-
rogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua
7 contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si
quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori quam tur-
piter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa
8 eum cumulati iacent, cives estis. sed antequam opprimit
lux maioraque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos,
qui inordinati atque inconpositi obstrepunt portis, erum-
9 pamus. ferro atque audacia *via* fit quamvis per confertos
hostis. cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen,
ut si nihil obstet, disicias. itaque ite mecum, qui et
10 vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.“ haec ubi
dicta dedit, stringit gladium cuneoque facto per medios
11 vadit hostis. et cum in latus dextrum, quod patebat, Nu-
midae iacularentur, translatis in dextrum scutis in maiora
castra ad DC evaserunt, atque inde protinus alio magno
12 agmine adiuncto Canusium incolumes perveniunt. haec
apud victos magis impetu animorum, quos ingenium suum
cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut im-
perio cuiusquam agebantur.

1 LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratula-
rentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod
relicum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi
2 sumeret et fessis daret militibus, Maharbal, praefectus
equitum, minime cessandum ratus „immo ut, quid hac
pugna sit actum, scias, die quinto“ inquit „victor in Capi-
tolio epulaberis. sequere: cum equite, ut prius venisse
3 quam venturum sciant, praecedam.“ Hannibali nimis laeta
res est visa maiorque, quam ut eam statim capere animo
posset. itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait, ad
4 consilium pensandum temporis opus esse. tum Maharbal:
„non omnia nimirum eidem dii dedere: vincere scis, Han-
nibal, victoria uti nescis.“ mora eius diei satis creditur
saluti fuisse urbi atque imperio.

Postero die ubi primum inluxit, ad spolia legenda 5
foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt.
iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque, 6
ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. adsur-
gentis quidam ex strage media cruenti, quos stricta matu-
tino frigore excitaverant vulnera ab hoste oppressi sunt.
quosdam et iacentis vivos succisis feminibus poplitibusque 7
invenerunt, nudantis cervicem iugulumque et reliquum
sanguinem iubentes haurire. inventi quidam sunt mersis 8
in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas
obruentisque ora superiecta humo interclusisse spiritum
apparebat. praecipue convertit omnes substratus Numida 9
mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque la-
ceratis, cum manibus ad capiendum telum inutilibus, in
rabiem ira versa, laniando dentibus hostem expirasset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad mi- 1
nora ducit castra oppugnanda, et omnium primum brachio
obiecto flumine eos excludit. ceterum ab omnibus labore 2
vigiliis vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio
est facta. pacti, ut arma atque equos traderent, in capita 3
Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis,
in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis
abirent vestimentis, in castra hostis acceperunt, traditique
in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. dum 4
ibi tempus teritur, interea cum ex maioribus castris, qui-
bus satis virium et animi fuit, ad quattuor milia hominum
et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros,
quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent,
castra ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione, qua
altera, tradita hosti. praeda ingens parta est, et praeter 5
equos virosque et si quid argenti — quod plurimum in
phaleris equorum erat, nam ad vescendum facto perexi-
guo, utique militantes, utebantur — omnis cetera praeda
diripienda data est. tum sepeliendi causa conferri in unum 6
corpora suorum iussit. ad octo milia fuisse dicuntur for-
tissimorum virorum. consulem quoque Romanum conqui-
situm sepultumque quidam auctores sunt.

Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine 7

Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque
a Canusinis acceptos, frumento veste viatico etiam iuvit,
pro qua ei munificentia postea bello perfecto ab senatu
1 honores habiti sunt. LIII. Ceterum cum ibi tribuni mili-
2 tum quattuor essent, Fabius Maximus de legione prima,
cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione se-
cunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio et de
3 legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis
fuerat, omnium consensu ad P. Scipionem admodum *adu-
lescentem et ad* Ap. Claudium summa imperi delata est.
4 quibus consultantibus inter paucos de summa rerum nun-
tiat P. Furius Philus, consularis viri filius, nequiquam
eos perditam spem fovere; desperatam conploratamque
5 rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum
principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare,
6 ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. quod
malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam novum;
cum stupore ac miraculo torpidos defixisset qui aderant,
et consilium advocandum de eo censerent, negat consili rem
7 esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. audendum
atque agendum, non consultandum ait in tanto malo esse:
irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam
8 vellent; nulla verius, quam ubi ea cogitentur, hostium
9 castra esse. pergit ire sequentibus paucis in hospitium
Metelli et, cum concilium ibi iuvenum, de quibus adlatum
erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio
10 „ex mei animi sententia“ inquit, „ut ego rem publicam
populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum
11 deserere patiar; si sciens fallo, tum me Iuppiter optime
maxime, domum, familiam remque meam pessimo leto
12 adficias. in haec verba, L. Caecili, iures postulo ceterique
qui adestis; qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum
13 esse sciat.“ haud secus pavidi, quam si victorem Hanni-
balem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet
ipsos Scipioni tradunt.

1 LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur,
Venusiam ad consulem ad quattuor milia et quingenti pe-
dites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant, per-

venere. eos omnes Venusini per familias benigne acci- 2
piendos curandosque cum divisissent, in singulos equites
togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et
pediti denos, et arma quibus deerant dederunt, ceteraque 3
publice ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne a
muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur.
sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad de- 4
cem milia hominum erant, Appiusque et Scipio, postquam 5
incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium
extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque
copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam ad-
duci exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Ca- 6
nusium copias traduxit. et iam aliqua species consularis
exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non armis ab
hoste videbantur defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium so- 7
ciorumque, sed occidione occisum cum *consulibus* duobus
exercitum deletasque omnes copias adlatum fuerat. num- 8
quam salva urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia
Romana fuit. itaque succumbam oneri, neque adgrediar
narrare, quae edissertando minora vero faciam. consule 9
exercituque ad Trasumennum priore anno amisso non vul-
nus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo
consulares exercitus amissi nuntiabantur, nec ulla iam
castra Romana nec ducem nec militem esse; Hannibalis 10
Apuliam, Samnium ac iam prope totam Italiam factam.
nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset.
compares cladem ad Aegatis insulas Carthaginiensium proe- 11
lio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere,
inde vectigalis ac stipendiarios fieri se passi sunt, aut pug-
nam adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal suc-
cubuit: nulla ex parte conparandae sunt, nisi quod minore
animo latae sunt.

LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores 1
senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis
custodia consulerent: neque enim dubitabant deletis exer- 2
citibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus
belli restaret, venturum. cum in malis sicuti ingentibus, 3

ita ignotis ne consilium quidem satis expedirent, obstre
peretque clamor lamentantium mulierum, et nondum palam
facto vivi mortuique, et per omnes paene domos, promis-
4 cue conplorarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit equi-
tes expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios
percunctando — aliquos profecto ex fuga passim dissipa-
tos fore — referant, quae fortuna consulum atque exer-
5 cituum sit, et, si quid dii inmortales, miseriti imperii,
reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint;
quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret, quid
6 agat acturusque sit. haec exploranda noscendaque per
inpigros iuvenes esse; illud per patres ipsos agendum,
quoniam magistruum parum sit, ut tumultum ac trepida-
tionem in urbe tollant, matronas publico arceant contine-
7 rique intra suum quamque limen cogant, conploratus fa-
miliarum coerceant, silentium per urbem faciant, nun-
tios rerum omnium ad praetores deducendos curent, suae
8 quisque fortunae domi auctorem expectent, custodesque
praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam
egredi urbem, cogantque homines nullam nisi urbe ac
moenibus salvis salutem sperare. ubi conticuerit [recte]
tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendum-
que de urbis custodia esse.

1 LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent,
summotaque foro *per* magistratus turba patres diversi ad
sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae a
2 C. Terentio consule adlatae sunt: L. Aemilium consulem
exercitumque caesum; sese Canusii esse, reliquias tantae
cladis velut ex naufragio colligentem. ad decem milia
militum ferme esse inconpositorum inordinatorumque.
3 Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praeda-
que alia nec victoris animo nec magno ducis more nundi-
4 nantem. tum privatae quoque per domos clades vulgatae
sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum
anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugenti-
bus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona
5 expers luctus fuerat. itaque ne ob eandem causam alia
quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus

consulto diebus triginta luctus est finitus. ceterum cum 6
sedato urbis tumultu revocati in curiam patres essent, aliae
insuper ex Sicilia litterae adlatae sunt ab T. Octacilio pro-
praetore, regnum Hieronis classe Punica vastari; cui cum 7
opem inploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam
classem ad Aegatis insulas stare paratam instructamque,
ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Poeni 8
sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Ro-
manam adgrederentur: itaque classe opus esse, si regem
socium Siciliamque tueri vellent.

LVII Litteris consulis praetorisque *lectis censuerunt* 1
praetorem M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti prae-
esset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque
consuli, ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo
quoque tempore, quantum per commodum rei publicae
fieri posset Romam veniret. territi etiam super tantas 2
clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo
anno, Opimia atque Floronia, stupri conpertae, et altera
sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat,
altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius scriba 3
pontificis, quos nunc minores pontifices adpellant, qui cum
Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque
virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera expiraret.
hoc nefas cum inter tot, ut fit, clades in prodigium ver- 4
sum esset, decemviri libros adire iussi sunt, et Q. Fabius 5
Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum qui-
bus precibus suppliciisque deos possent placare, et quae-
nam futura finis tantis cladibus foret. interim ex fatalibus 6
libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae
Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro bovario sub
terra vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam
ante hostiis humanis, minime Romano sacro, inbutum.

Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus 7
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scri-
ptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit;
ipse, legione classica — ea legio tertia erat — cum tri- 8
bunis militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita
P. Furio Philo conlegae paucos post dies Canusium mag-

9 nis itineribus contendit. inde dictator ex auctoritate pa-
trum dictus M. Iunius et Ti. Sempronius magister equitum
dilectu edicto iuniores ab annis septemdecim et quosdam
10 praetextatos scribunt. quattuor ex his legiones et mille
equites effecti. item ad socios Latinumque nomen ad mi-
lites ex formula accipiendos mittunt. arma tela alia parari
iubent et vetera spolia hostium detrahunt templis portici-
11 busque. et aliam formam novi dilectus inopia liberorum
capitum ac necessitas dedit: octo milia iuvenum validorum
ex servitiis prius sciscitantes singulos, vellentne militare,
12 empta publice armaverunt. hic miles magis placuit, cum
pretio minore redimere captivos copia fieret.

1 LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam
ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis
2 intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios,
sicut ante ad Trebiam Trasumennumque lacum, benigne
adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos,
quod numquam alias antea, satis miti sermone adloquitur:
3 non internecivum sibi esse cum Romanis bellum; de digni-
tate atque imperio certare. et patres virtuti Romanae
cessisse et se id adniti, ut suae in vicem simul felicitati
4 et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam
facere: pretium fore in capita equiti quingenos quadri-
5 gatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. quam-
quam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium, quo
pepigerant dedentes se, laeti tamen quamcumque condi-
6 cionem paciscendi acceperunt. placuit suffragio ipsorum
decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus
7 aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. mis-
sus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis, qui, si forte
8 ad pacem inclinaret animus, condiciones ferret. cum egres-
si castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo,
veluti aliquid oblitus, iuris iurandi solvendi causa cum in
9 castra redisset, ante noctem comites adsequitur. ubi Ro-
mam venire eos nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor
missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem ex-
cederet finibus Romanis. — Cic. De Off. 1.13.40.

1 LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus

cf. also infra 61.4

est. quorum princeps M. Iunius „patres conscripti" in-
quit, „nemo nostrum ignorat nulli umquam civitati vilio-
res fuisse captivos quam nostrae; ceterum, nisi nobis plus 2
iusto nostra placet causa, non alii umquam minus negle-
gendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt.
non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed cum 3
prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum
proelium extraxissemus, in castra recepimus nos; diei 4
reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus
vallum sumus tutati; postero die, cum circumsessi ab 5
exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam per con-
fertos hostis erumpendi spes esset, nec esse nefas duce-
remus quinquaginta milibus hominum ex acie nostra tru-
cidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem re-
stare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti 6
dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti
tradidimus. maiores quoque acceperamus se a Gallis auro 7
redemisse, et patres vestros, asperrimos illos ad condi-
diciones pacis, legatos tamen captivorum redimendorum
gratia Tarentum misisse. atqui et ad Aliam cum Gallis et 8
ad Heracleam cum Pyrrho utraque non tam clade infamis
quam pavore et fuga pugna fuit. Cannensis campos acervi
Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae,
nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defe-
cerunt. sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie qui- 9
dem refugerunt, sed praesidio castris relicti, cum castra
traderentur, in potestatem hostium venerunt. haud equidem 10
ullius civis et commilitonis fortunae aut condicioni invideo,
nec premendo alium me extulisse velim: ne illi quidem,
nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod praemium est,
qui plerique inermes ex acie fugientes non prius quam
Venusiae aut Canusi constiterunt, se nobis merito prae-
tulerint gloriatique sint in se plus quam in nobismet prae-
sidii rei publicae esse. sed et illis bonis ac fortibus mi- 11
litibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria,
quod beneficio vestro redempti atque in patriam restituti
fuerimus. dilectum ex omni aetate et fortuna habetis; 12
octo milia servorum audio armari. non minor numerus

noster est. nec maiore pretio redimi possumus, quam ii emuntur: nam si conieram nos cum illis, iniuriam nomini
13 Romano faciam. illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, patres conscripti, si iam duriores esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti
14 relicturi sitis. Pyrrho videlicet, qui [vos] hospitum numero captivos habuit? an barbaro ac Poeno, qui utrum
15 avarior an crudelior sit, vix existimari potest? si videatis catenas squalorem deformitatem civium vestrorum non minus profecto vos ea species moveat, quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras
16 intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum expectantiumque responsum vestrum. cum ii pro nobis proque iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est?
17 sed si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, cum indigni ut redimeremur a vobis visi
18 simus. rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. redeam ego in patriam tre-
19 centis nummis non aestimatus civis? suum quisque animum *habet*, patres conscripti. scio in discrimine esse vitam corpusque meum; magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus: neque enim vos pretio pepercisse homines credent.

1 LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos fratres cogna-
2 tos redderent. feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae virorum inmiscuerat. senatus submotis arbi-
3 tris consuli coeptus. ibi cum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice inpensam fa-
4 ciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam praedibusque ac praediis cavendum populo
5 censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis

durae, ut plerisque videatur severitatis. interrogatus sen-
tentiam ita locutus fertur: „si tantummodo postulassent 6
legati pro iis, qui in nostram potestate sunt, ut redimeren-
tur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam per-
egissem: quid enim aliud quam admonendi essetis, ut mo- 7
rem traditum a patribus necessario ad rem militarem exem-
plo servaretis. nunc autem, cum prope gloriati sint, quod
se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in
acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque
pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli aecum cen-
suerint, nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta 8
sunt, ignorare patiar. atque utinam haec, quae apud vos
acturus sum, Canusi apud ipsum exercitum agerem, opti-
mum testem ignaviae cuiusque et virtutis, aut unus hic sal-
tem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti
essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in
hostium potestate essent. sed cum fessis pugnando hosti- 9
bus, tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in ca-
stra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et
septem milia armatorum hominum erumpere etiam *per*
confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati
sunt neque alium sequi voluerunt. nocte prope tota P. 10
Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos,
dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium
esset, dum nox inceptum tegere posset se ducem seque-
rentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum
urbes posse. *si* sicut avorum memoria P. Decius tribunus 11
militum in Samnio, sicut nobis adulescentibus priore Pu-
nico bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum
ad tumulum eos capiendum situm inter medios duceret
hostis, dixit: „moriamur, milites, et morte nostra eripia-
mus ex obsidione circumventas legiones,“ si hoc P. Sem- 12
pronius diceret, nec viros equidem nec Romanos vos du-
cerem, si nemo tantae virtutis extitisset comes. viam non 13
ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat,
reduces in patriam, ad parentis, ad coniuges ac liberos
facit. ut servemini, deest vobis animus: quid, si morien- 14
dum pro patria esset, faceretis? quinquaginta milia civium

sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. si tot
exempla virtutis non movent, nihil umquam movebit; si
15 tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. et liberi
atque incolumes desiderate patriam, immo desiderate, dum
patria est, dum cives eius estis; sero nunc desideratis, de-
minuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginien-
16 sium facti. pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia
abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma
capere ac sequi se iubentem, Hannibalem post paulo au-
17 distis castra prodi et arma tradi iubentem. quam*quam* ego
ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare.
non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed
obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri
18 fortissimi inertis submovissent. prius, inquam, P. Sempro-
nio per civium agmen quam per hostium fuit erumpen-
dum. hos cives patria desideret? quorum si ceteri similes
fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnave-
19 runt, civem haberet. ex milibus septem armatorum ses-
centi extiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam
liberi atque armati redirent, neque his sescentis *tot* milia
20 hostium obstitere: quam tutum iter duarum prope legionum
agmini futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti
milia armatorum Canusi fortia fidelia, patres conscripti.
nunc autem quem ad modum hi boni fidelesque — nam for-
21 tes ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? nisi
quis credere potest fuisse usui erumpentibus, qui ne erum-
perent, obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum in-
columitati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi
timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse
22 sciant. maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque
hostem expectare, cum silentio noctis erumpendi occasio
esset. *at* ad erumpendum e castris defuit animus, ad
23 tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque
aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tan-
dem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae dees-
sent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequi-
rent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt.
24 orto sole [ab] hostis ad vallum accessit; ante secundam

horam nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt
arma ac se ipsos. haec vobis istorum per biduum militia 25
fuit. cum *in* acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra
refugerunt, cum pro vallo pugnaudum erat, castra tradi-
derunt, neque in acie neque in castris utiles. ego vos 26
redimam? cum erumpere castris oportet, cunctamini
ac manetis; cum manere, castra tutari armis necesse est,
et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non 27
magis istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam
illos dedendos Hannibali, qui per medios hostis e castris
eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt."

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum 1
quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter
exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus
indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, qua 2
nec aerarium exhaurire, magna iam summa erogata in
servos ad militiam emendos armandosque, nec Hanni-
balem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locu-
pletari volebant. cum triste responsum, non redimi cap- 3
tivos, redditum esset, novusque super veterem luctus tot
iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questi-
busque legatos ad portam prosecuti sunt. unus ex iis do- 4
mum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se
exsolvisset. quod ubi innotuit relatumque ad senatum est,
omnes censuerunt conprehendendum et custodibus publice
datis deducendum ad Hannibalem esse.

Est et alia de captivis fama: decem primos venisse; 5
de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in
urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus
daretur. morantibus deinde longius omnium spe alios tris 6
insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium
et L. Manlium; tum demum ab cognato Scribonii tribuno 7
plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse
redimendos senatum; et novos legatos tris ad Hannibalem
revertisse, decem veteres remansisse, quod per causam 8
recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex iti-
nere regressi religione sese exsolvissent; de iis dedendis
magna contentione actum in senatu esse, victosque paucis

9 sententiis qui dedendos censuerint; ceterum proxumis cen-
soribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse,
ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint,
ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce
10 ac publico caruerint. mirari magis adeo discrepare inter
auctores, quam, quid veri sit, discernere queas.
Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus
fuerit, vel ea res indicio *est, quod fides socio*rum, quae
ad eam diem firma steterat, tum labare coepit, nulla pro-
fecto alia de re, quam quod desperaverant de imperio.
11 defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini,
Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii
12 omnes, Lucani, praeter hos Uzentini et Graecorum omnis
ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique,
13 et Cisalpini omnes Galli. nec tamen eae clades defectio-
nesque sociorum moverunt, ut pacis umquam mentio apud
Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum
nec postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae
14 cladis. quo in tempore ipso adeo magno animo civitas
fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima
fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus
ordinibus sit et gratiae actae, quod de re publica non
15 desperasset; qui si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil
recusandum supplicii foret.

PERIOCHA LIBRI XXIII.

Campani ad Hannibalem defecerunt. nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus anulos aureos corporibus occisorum detractos in vestibulo curiae effudit, quos excessisse modii mensuram traditur. post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis nobilibus, suadebat senatui Carthaginiensium, ut pacem a populo Romano peterent; nec tenuit obstrepente Barcina factione. Claudius Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta prospere pugnavit. Casilinum a Poenis obsessum ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas et mures inclusi essent. nucibus per Vulturnum amnem a Romanis missis vixerunt

senatus ex equestri ordine hominibus CXCVII suppletus est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et P. Scipiones in Hispania Hasdrubalem vicerunt et Hispaniam suam fecerunt. reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae sunt, ne recederent inde nisi finito bello. Sempronius Gracchus consul Campanos cecidit. Claudius Marcellus praetor Hannibalis exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit, primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit. inter Philippum Macedoniae regem et Hannibalem societas iuncta est. praeterea in Hispania feliciter a Publio et *Cn. Scipionibus, in Sardinia a* T. Manlio praetore adversus Poenos res gestas continet, a quibus Hasdrubal dux et Mago et Hanno capti. exercitus Hannibalis per hiberna ita luxuriatus *est*, ut corporis animique viribus enervaretur.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER XXIII.

I. Hannibal post Cannensem pugnam, *castraque* capta 1
ac direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat, acci-
tus in Hirpinos a Statio *Trebio*, pollicente se Compsam
traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos;
sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae per gratiam 2
Romanorum potentis. post famam Cannensis pugnae vol- 3
gatumque Trebi sermonibus adventum Hannibalis cum
Mopsiani urbem excessissent, sine certamine tradita urbs
Poeno praesidiumque acceptum est. ibi praeda omni atque 4
inpedimentis relictis exercitu partito Magonem regionis
eius urbes aut deficientis ab Romanis accipere aut detre-
ctantis cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum Cam- 5
panum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut
urbem maritimam haberet. ubi fines Neapolitanorum in- 6
travit, Numidas partim in insidiis — et pleraeque cavae
sunt viae sinusque occulti —, quacumque apte poterat,
disposuit, alios prae se actam praedam ex agris ostentantis
obequitare portis iussit. in quos, quia nec multi et incon- 7
positi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab ce-
dentibus consulto tracta in insidias circumventa est; nec 8
evasisset quisquam, ni mare propinquum et haud procul
litore naves, piscatoriae pleraeque conspectae peritis
nandi dedissent effugium. aliquot tamen eo proelio nobiles 9

iuvenes capti caesique, inter quos et Hegeas, praefectus
10 equitum, intemperantius cedentes secutus cecidit. ab urbe
oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia, haud-
quaquam prompta oppugnanti.
1 II. Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longa felici-
tate atque indulgentia fortunae, maxime tamen inter cor-
rupta omnia licentia plebis sine modo libertatem exercentis.
2 senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fece-
rat, nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis arti-
3 bus nanctus opes. is cum eo forte anno, quo res male
gesta ad Trasumennum est, in summo magistratu esset,
iam diu infestam senatui plebem ratus per occasionem no-
vandi res magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Han-
nibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu trade-
4 ret Capuam Poenis, inprobus homo, sed non ad extremum
perditus, cum mallet incolumi quam eversa republica do-
minari, nullam autem incolumem esse orbatam publico
consilio crederet, rationem init, qua et senatum servaret
5 et obnoxium sibi ac plebi faceret. vocato senatu cum sibi
defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo,
6 nisi necessarium fuisset, praefatus esset, quippe qui libe-
ros ex Appii Claudii filia haberet filiamque Romam nup-
tum *M.* Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem
7 magisque timendam instare: non enim per defectionem
ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per
caedem senatus vacuam rem publicam tradere Hannibali
8 ac Poenis velle; eo se periculo posse liberare eos, si per-
mittant sibi et certaminum in republica obliti credant, —
9 cum omnes victi metu permitterent, „claudam“ inquit
„in curia vos et, tamquam et ipse cogitati facinoris parti-
ceps, adprobando consilia, quibus nequiquam adversarer,
viam saluti vestrae inveniam. in hoc fidem quam voltis
10 ipsi accipite.“ fide data egressus claudi curiam iubet,
praesidiumque in vestibulo reliquit, ne quis adire curiam
1 iniussu suo neve inde egredi possit. III. Tum vocato ad
contionem populo „quod saepe“ inquit „optastis, Campani,
ut supplicii sumendi vobis ex inprobo ac detestabili senatu
2 potestas esset, eam non per tumultum expugnantes domos

singulorum, quas praesidiis clientium servorumque tuen-
tur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac libe-
ram. clausos omnis in curiam accipite, solos, inermis. 3
nec quicquam raptim aut forte temere egeritis; de singu-
lorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut
quas quisque meritus est poenas pendat. sed ante omnia 4
ita vos irae indulgere oportet, ut potiorem ira salutem
atque utilitatem vestram habeatis. etenim hos, ut opinor,
odistis senatores, non senatum omnino habere non voltis:
quippe aut rex, quod abominandum, aut, quod unum libe- 5
rae civitatis consilium est, senatus habendus est. itaque
duae res simul agendae vobis sunt, ut et veterem senatum
tollatis et novum cooptetis. citari singulos senatores iubebo, 6
de quorum capite vos consulam; quod de quoque censue-
ritis, fiet. sed prius in eius locum virum fortem ac stre-
nuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio sup-
plicium sumatur." inde consedit, et nominibus in urnam 7
coniectis citari quod primum sorte nomen excidit ipsum-
que e curia produci iussit. ubi auditum est nomen, malum 8
et inprobum pro se quisque clamare et supplicio dignum.
tum Pacuvius: „video, quae de hoc sententia sit: date 9
igitur pro malo atque inprobo bonum senatorem et iustum."
primo silentium erat inopia potioris subiciundi; deinde, 10
cum aliquis omissa verecundia quempiam nominasset, multo
maior extemplo clamor oriebatur, cum alii negarent nosse, 11
alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam
et pudendae artis aut quaestus genus obicerent. hoc multo 12
magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut
ipsius paenitere homines appareret, quem autem in eius
substituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari 13
adtinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nomina-
tos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis,
qui primi memoriae occurrebant. ita dilabi homines, no- 14
tissimum quodque malum maxume tolerabile dicentes esse,
iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius cum obnoxium vitae beneficio 1
senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis,
iam omnibus concedentibus dominabatur. hinc senatores 2

omissa dignitatis libertatisque memoria plebem adulari:
3 salutare, benigne invitare, adparatis accipere epulis, eas
causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam
litem iudices dare, quae magis popularis aptiorque in vol-
4 gus favori conciliando esset; iam vero nihil in senatu agi
aliter, quam si plebis ibi esset concilium. prona semper
civitas in luxuriam non ingeniorum modo vitio, sed afflu-
enti copia voluptatium et inlecebris omnis amoenitatis ma-
5 ritimae terrestrisque, tum vero ita obsequio principum et
licentia plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus mo-
6 dus esset. ad contemptum legum magistratuum senatus
accessit tum, post Cannensem cladem, ut, cuius aliqua
verecundia erat, Romanum quoque spernerent imperium.
7 id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod co-
nubium vetustum multas familias claras ac potentis Roma-
8 nis miscuerat, et quod, cum militarent aliquot apud Roma-
nos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus
quisque Campanorum, in praesidia Sicularum urbium
delecti ab Romanis ac missi.

1 V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut
legati ad consulem Romanum mitterentur. ii nondum
Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semier-
mibus consulem invenerunt, quam poterat maxime mi-
serabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut
2 erant Campani, spernendum. et auxit rerum suarum
suique contemptum consul nimis detegendo cladem nu-
3 dandoque. nam cum legati aegre ferre senatum populum-
que Campanum adversi quicquam evenisse Romanis nun-
tiassent pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus
4 essent, „morem magis“ inquit „loquendi cum sociis ser-
vastis, Campani, iubentes quae opus essent ad bellum
imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae no-
5 strae statum locuti estis. quid enim nobis ad Cannas reli-
ctum est, ut, quia aliquid habeamus, id quod deest expleri
ab sociis velimus? pedites vobis imperemus, tamquam equi-
tes habeamus? pecuniam deesse dicamus, tamquam ea
6 tantum desit? nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis
reliquit fortuna. legiones equitatus, arma signa, equi viri-

que, pecunia commeatus aut in acie aut binis postero die
amissis castris perierunt. itaque non iuvetis nos in bello 7
oportet, Campani, sed paene bellum pro nobis suscipiatis.
veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros 8
intra moenia conpulsos nec Samnitem modo hostem, sed
etiam Sidicinum paventis, receptos in fidem *ad* Saticulam
defenderimus, coeptumque propter vos cum Samnitibus
bellum per centum prope annos variante fortuna eventum
tulerimus. adicite ad haec, quod foedus aequom deditis, 9
quod leges vestras, quod ad extremum, id quod ante Can-
nensem certe cladem maxumum fuit, civitatem nostram
magnae parti vestrum dedimus communicavimusque vobis-
cum. itaque communem vos hanc cladem, quae accepta 10
est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuen-
dam arbitrari esse. non cum Samnite aut Etrusco res est, 11
ut, quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium
maneat: Poenos hostis, ne Africae quidem indigena, ab
ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque columnis,
expertem omnis iuris et condicionis et linguae prope hu-
manae militem trahit. hunc natura et moribus inmitem 12
ferumque insuper dux ipse efferavit pontibus ac molibus
ex humanorum corporum strue faciendis et, quod proloqui
etiam piget, vesci corporibus humanis docendo. his in- 13
fandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, vi-
dere atque habere dominos et ex Africa et a Carthagine
iura petere et Italiam Numidarum ac Maurorum pati pro-
vinciam esse, cui non, genito modo in Italia, detestabile
sit? pulchrum erit, Campani, prolapsum clade Romanum 14
imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac recupe-
ratum esse. triginta milia peditum, quattuor equitum ar- 15
bitror ex Campania scribi posse; iam pecuniae adfatim
est frumentique. si parem fortunae vestrae fidem habetis,
nec Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse."

VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque do- 1
mum legatis unus ex his Vibius Virrius tempus venisse ait,
quo Campani non agrum solum ab Romanis quondam per
iniuriam ademptum recuperare, sed imperio etiam Italiae
potiri possint. foedus enim cum Hannibale quibus velint 2

legibus facturos, neque controversiam fore, quin, cum
ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat
exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relin-
3 quatur. haec Virrio loquenti adsensi omnes ita renuntiant
legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Roma-
4 num. extemplo plebes ad defectionem ac pars maior se-
5 natus spectare; extracta tamen auctoritatibus seniorum
per paucos dies est res. postremo vincit sententia plurium,
ut idem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Han-
6 nibalem mitterentur. quo priusquam iretur, certumque
defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Cam-
panis in quibusdam annalibus invenio postulantes, ut alter
consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent.
7 indignatione orta submoveri a curia iussos esse missumque
lictorem, qui ex urbe educeret eos atque eo die manere
8 extra finis Romanos iuberet. quia nimis conpar Latino-
rum quondam postulatio erat, Coeliusque et alii id haud
sine causa praetermiserant scriptores, ponere pro certo
sum veritus.

1 VII. Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum
eo condicionibus *his* fecerunt, ne quis imperator magistra-
tusve Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet,
2 neve civis Campanus invitus militaret munusve faceret; ut
suae leges, sui magistratus Capuae essent; ut trecentos ex
Romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipsi elegis-
sent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia
3 stipendia facerent, permutatio fieret. haec pacta; illa in-
super, quam quae pacta erant, facinora Campani ediderunt:
nam praefectos socium civisque Romanos alios, partim
aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis
inplicitos, plebs repente omnis conprehensos velut custo-
diae causa balneis includi iussit, ubi fervore atque aestu
anima interclusa foedum in modum expirarent.

4 Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Poenum, sum-
ma ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem
5 nihil praeter sanam civium mentem defuit, restiterat. ut
vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam
dominationem miserabilemque Tarentinorum servitutem

exempla referens, primo, ne reciperetur praesidium, pa-
lam vociferatus est, deinde, ut receptum aut eiceretur aut, 6
si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineis-
que defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vel-
lent, ut interfecto Punico praesidio restituerent Romanis
se. haec — nec enim occulta agebantur — cum relata 7
Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad
sese in castra; deinde, cum is ferociter negasset se iturum,
nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum, conci-
tatus ira Poenus conprehendi hominem vinctumque adtrahi
ad sese iussit. veritus deinde, ne quid inter vim tumultus 8
atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis ore-
retur, ipse praemisso nuntio ad Marium Blossium prae-
torem Campanum, postero die se Capuae futurum, profi-
ciscitur e castris cum modico praesidio. Marius contione 9
advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis
obviam irent Hannibali. ab universis id non oboedienter
modo, sed enixe, favore etiam volgi et studio visendi tot
iam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius 10
Magius nec obviam egressus est nec, quo timorem aliquem
ex conscientia significare posset, privato se tenuit: in
foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit tre-
pidante tota civitate ad excipiendum Poenum visendumque.
Hannibal ingressus urbem senatum extemplo postulat, pre- 11
cantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo
die seriae rei gereret diemque ut ipse adventu suo festum
laetus ac libens celebraret, quamquam praeceps ingenio 12
in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visen-
da urbe magnam partem diei consumpsit.

VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium 1
Pacuviumque, inclutos nobilitate ac divitiis. eo Pacuvius 2
Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius,
quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit, ab- 3
stractum a Decii Magii latere, cum quo ferocissime pro
Romana societate adversus Punicum foedus steterat, nec
eum aut inclinata in partem alteram civitas aut patria ma-
iestas sententia depulerat. huic tum pater iuveni Hanni- 4
balem deprecando magis quam purgando placavit, victus-

que patris precibus lacrimisque etiam ad cenam eum cum
5 patre vocari iussit; cui convivio neminem Campanum prae-
terquam hospites Vibelliumque Tauream, insignem bello
6 virum, adhibiturus erat. epulari coeperunt de die, et
convivium non ex more Punico aut militari disciplina esse,
sed, ut in civitate atque etiam domo diti ac luxuriosa om-
7 nibus voluptatium inlecebris instructum. unus nec domi-
norum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis Calavius
filius perpelli ad vinum potuit, ipse valetudinem excusans,
patre animi quoque eius haud mirabilem perturbationem
8 causante. solis ferme occasu patrem Calavium ex con-
vivio egressum secutus filius; ubi in secretum — hortus
9 erat posticis aedium partibus — pervenerunt, „consilium"
inquit „adfero, pater, quo non veniam solum peccati, quod
defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed
in multo maiore dignitate et gratia simus Campani, quam
umquam fuimus, *fuerimus*." cum mirabundus pater, quid-
nam id esset consilii, quaereret, toga reiecta ab umero
10 latus succinctum gladio nudat. „iam ego" inquit „sanguine
Hannibalis sanciam Romanum foedus. te id prius scire
volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles."
1 IX. Quae ubi audivit viditque senex, velut si iam agendis,
2 quae audiebat, interesset, amens metu „per ego te" in-
quit, „fili, quaecumque iura liberos iungunt parentibus,
precor quaesoque, ne ante oculos patris facere et pati
3 omnia infanda velis. paucae horae sunt, intra quas iuran-
tes per quidquid deorum est, dextrae dextras iungentes
fidem obstrinximus — ut sacratas fide manus digressi a
4 conloquio extemplo in eum armaremus? ab hospitali
mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es
ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis
sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium
5 Hannibali non possum? sed sit nihil sancti, non fides,
non religio, non pietas; audeantur infanda, si non perni-
6 ciem nobis cum scelere ferunt. unus adgressurus es Han-
nibalem? quid illa turba tot liberorum servorumque?
quid in unum intenti omnium oculi? quid tot dextrae —
7 torpescent in amentia illa? voltum ipsius Hannibalis, quem

armati exercitus sustinere *nequeunt*, quem horret populus
Romanus, tu sustinebis? ut alia auxilia desint, me ipsum
ferire corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis
sustinebis? atqui per meum pectus petendus ille tibi trans- 8
figendusque est. sed hic te deterreri sine potius quam illic
vinci, valeant preces apud te meae, sicut pro te hodie va-
luerunt." lacrimantem inde iuvenem cernens medium con- 9
plectitur atque osculo haerens non ante precibus abstitit,
quam pervicit, ut gladium poneret fidemque daret nihil
facturum tale. tum iuvenis „ego quidem" inquit „quam 10
patriae debeo pietatem, exsolvam patri. tuam doleo vicem, 11
cui ter proditae patriae sustinendum est crimen, semel,
cum defectionis ab Romanis, iterum, cum pacis cum
Hannibale fuisti auctor, tertio hodie, cum restituendae
Romanis Capuae mora atque impedimentum es. tu, patria, 12
ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium inii, quo-
niam parens extorquet, recipe." haec cum dixisset, gla-
dium in publicum trans maceriam horti abiecit et, quo
minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus Hannibali. ubi 1
prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias
egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae societati
praeposuissent, et inter cetera magnifica promissa pollici- 2
tus *est* brevi caput Italiae omni Capuam fore, iuraque inde
cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. unum esse 3
exsortem Punicae amicitiae foederisque secum facti, quem
neque esse Campanum neque dici debere, Magium Decium.
eum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo re-
feratur senatusque consultum fiat. omnes in eam senten- 4
tiam ierunt, quamquam magnae parti et vir indignus ea
calamitate et haud parvo initio minui videbatur ius liber-
tatis. egressus curia in templo magistratum consedit, con- 5
prehendique Decium Magium atque ante pedes destitutum
causam dicere iussit. qui cum manente ferocia animi ne- 6
garet lege foederis id cogi posse, tum iniectae catenae,
ducique ante lictorem in castra est iussus. quoad capite 7
aperto est ductus, contionabundus incessit ad circumfusam
undique multitudinem vociferans: „habetis libertatem,

Campani, quam petistis: foro medio, luce clara, videnti-
bus vobis nulli Campanorum secundus vinctus ad mortem
8 rapior quid violentius capta Capua fieret? ite obviam Han-
nibali, exornate urbem diemque adventus eius consecrate,
9 ut hunc triumphum de cive vestro spectetis.“ haec voci-
ferante cum moveri volgus videretur, obvolutum caput est,
ociusque rapi extra portam iussus. ita in castra perduci-
tur; extemploque inpositus in navem et Carthaginem missus,
10 ne motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto senatum quo-
que paeniteret dediti principis, et legatione missa ad repe-
tendum eum ne aut negando rem, quam primum peterent,
offendendi sibi novi socii, aut tribuendo habendus Capuae
11 esset seditionis ac turbarum auctor. navem Cyrenas detu-
lit tempestas, quae tum in dicione regum erant. ibi cum
12 Magius ad statuam Ptolomaei regis confugisset, deportatus
a custodibus Alexandream ad Ptolomaeum, cum eum do-
cuisset contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse,
vinclis liberatur, permissumque, ut rediret, seu Romam
13 seu Capuam mallet. nec Magius Capuam sibi tutam dicere
et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque
bellum sit, transfugae magis quam hospitis fore domicilium:
nusquam malle quam in regno eius vivere, quem vindi-
cem atque auctorem habeat libertatis.

1 XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a
Delphis Romam redit responsumque ex scripto recitavit.
divi divaeque in eo erant, quibus quoque modo supplica-
2 retur; tum „si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores
facilioresque erunt, magisque ex sententia res publica
vestra vobis procedet victoriaque duelli populi Romani
3 erit. Pythio Apollini re publica vestra bene gesta servata-
que lucris meritis donum mittitote, deque praeda, manu-
biis spoliisque honorem habetote; lasciviam a vobis pro-
4 hibetote.“ haec ubi ex Graeco carmine interpretata reci-
tavit, tum dixit se oraculo egressum extemplo iis omnibus
5 divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi
antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adis-
set et rem divinam fecisset, ita coronatum navem ascen-
dere nec ante deponere eam, quam Romam pervenisset:

se, quaecumque imperata sint, cum summa religione ac 6
diligentia exsecutum coronam Romae in aram Apollinis deposuisse. senatus decrevit, ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent.

Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius 7
victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot
dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum quaeque ** de- 8
ficiebant. is, cum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quorum quattuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse; occidisse supra ducenta milia hostium, supra quinquaginta
cepisse. ex quattuor consulibus duos occidisse, ex duobus 9
saucium alterum, alterum toto amisso exercitu vix cum
quinquaginta hominibus effugisse. magistrum equitum, 10
quae consularis potestas sit, fusum fugatum; dictatorem, quia se in aciem numquam commiserit unicum haberi im-
peratorem. Bruttios Apulosque, partim Samnitium ac Lu- 11
canorum defecisse ad Poenos. Capuam, quod caput non Campaniae modo, sed post adflictam rem Romanam Can-
nensi pugna Italiae sit, Hannibali se tradidisse. pro his 12
tantis totque victoriis verum esse grates deis inmortalibus
agi haberique. XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum 1
effundi in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus supra tris modios explesse
sint quidam auctores; fama tenuit, quae propior vero est, 2
haud plus fuisse modio. adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem atque
eorum ipsorum primores id gerere insigne. summa fuit 3
orationis, quo propius spem perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse. procul enim ab domo
militiam esse in media hostium terra, magnam vim fru- 4
menti pecuniae absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse:
mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipen- 5
dium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.

6 Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus Himilco,
vir factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse
ratus, „quid est, Hanno?“ inquit „etiam nunc paenitet
7 belli suscepti adversus Romanos? iube dedi Hannibalem,
veta in tam prosperis rebus grates deis inmortalibus agi.
audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia.“
8 tum Hanno: „tacuissem hodie, patres conscripti, ne quid
in communi omnium gaudio, minus laetum quod esset vo-
9 bis, loquerer: nunc interroganti senatori, paeniteatne
adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut
superbus aut obnoxius videar, quorum alterum est hominis
10 alienae libertatis obliti, alterum suae. respondeam“ inquit
„Himilconi, non desisse paenitere me belli neque desitu-
rum ante invictum vestrum imperatorem incusare, quam
finitum aliqua tolerabili condicione bellum videro; nec
mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res quam pax no-
11 va finiet. itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi
ceterisque Hannibalis satellitibus iam laeta sunt: mihi pos-
sunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus
12 fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt. nam si prae-
termittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere
possumus videri pacem, vereor ne haec quoque laetitia
13 luxuriet nobis ac vana evadat. quae tamen nunc quoque
qualis est? occidi exercitus hostium — mittite milites
14 mihi. quid aliud rogares, si esses victus? hostium cepi
bina castra, praedae videlicet plena et commeatum —
frumentum et pecuniam date. quid aliud, si spoliatus, si
15 exutus castris esses, peteres? et ne omnia ipse mirer —
mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interro-
gare ius fasque est —, velim seu Himilco seu Mago respon-
deat, cum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad
Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse,
16 primum, ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos,
deinde, ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad
Hannibalem transfugerit?“ cum utrumque Mago negasset,
17 „hostium quidem ergo“ inquit „adhuc nimis multum su-
perest. sed multitudo ea quid animorum quidve spei
1 habeat, scire velim.“ XIII. Cum id nescire Mago diceret

„nihil facilius scitu est“ inquit. „ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse adlatum ad vos est?“ cum id quoque negasset, „bellum igitur“ inquit „tam 2 integrum habemus, quam habuimus, qua die Hannibal in Italiam est transgressus. quam varia victoria priore Punico 3 bello fuerit, plerique qui meminerimus supersumus. numquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt: Lutatio et Postumio consulibus devicti ad Aega- 4 tis insulas sumus. quod si, id quod di omen avertant, nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis, cum vincemur, quam nunc, cum vincimus, dat nemo? ego, si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu 5 accipienda, habeo quid sententiae dicam: si de his, quae Mago postulat, refertis, nec victoribus mitti adtinere puto et frustrantibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda esse.“ haud multos movit Hannonis oratio, nam et simultas cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant, debellatumque mox fore, si adniti paulum voluissent, rebantur. itaque ingenti consensu fit senatus consultum, ut Hannibali quattuor milia Numidarum in supplementum mitterentur et quadraginta elephanti et argenti talenta ** dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti milia peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

XIV. Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter otioseque gesta: Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam cunctari prohibebat. nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat, et dictator 2 M. Iunius Pera rebus divinis perfectis latoque, ut solet ad populum, ut equom escendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, et servorum dilectum cohortesque ex 3 agro Piceno et Gallico conlectas ad ultimum prope desperatae rei publicae auxilium, cum honesta utilibus cedunt,

descendit, edixitque, qui capitalem fraudem ausi quique
pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se
milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum.
4 ea sex milia hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C.
Flamini tralata erant, armavit, itaque cum viginti quinque
milibus armatorum ab urbe proficiscitur.

5 Hannibal Capua recepta cum iterum Neapolitanorum
animos partim spe, partim metu nequiquam temptasset,
6 in agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter
statim, quia non desperabat voluntariam deditionem, ita,
si morarentur spem, nihil eorum, quae pati aut timere
7 possent, praetermissurus. senatus ac maxime primores
eius in societate Romana cum fide perstare; plebs nova-
rum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse metumque
agrorum populationis et patienda in obsidione multa gra-
8 via indignaque proponere animo. neque auctores defectio-
nis deerant. itaque ubi senatum metus cepit, si propalam
tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, secunda
9 simulando dilationem mali inveniunt. placere enim sibi
defectionem ad Hannibalem simulant, quibus autem con-
dicionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum
10 constare. ita spatio sumpto legatos propere ad praetorem
Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu
erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit Nolana
res: agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo
11 futuram, ni subveniatur. concedendo plebei senatum, ubi
velint defecturos se, ne deficere praefestinarent, effecisse.
12 Marcellus conlaudatis Nolanis eadem simulatione extrahi
rem in suum adventum iussit, interim celari, quae secum
13 acta essent spemque omnem auxilii Romani. ipse a Casi-
lino Caiatiam petit, atque inde Volturno amni traiecto per-
que agrum Saticulanum Trebianumque super Suessulam
per montis Nolam pervenit.

1 XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro
Nolano excessit et ad mare proxime Neapolim descendit,
cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus
2 tutus ex Africa esset. ceterum postquam Neapolim a
praefecto Romano teneri accepit — M. Iunius Silanus erat,

ab ipsis Neapolitanis accitus —, Neapoli quoque sicut Nola omissa petit Nuceriam. eam cum aliquamdiu circumse- 3
disset, saepe vi, saepe sollicitandis nequiquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis. deinde, 4
ut qui a principio mitis omnibus Italicis praeter Romanos videri vellet, praemia atque honores, qui remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. nec ea spe quem- 5
quam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. cum ferme triginta senatores ac 6
forte primus quisque Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa.

Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii quam 7
voluntate principum habebat. plebs timebatur et ante omnis L. Bantius, quem conscientia temptatae defectionis ac metus a praetore Romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. erat iuvenis acer et sociorum ea tempestate 8
prope nobilissimus eques. seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum curatumque benigne etiam cum donis Hannibal domum remiserat. ob eius 9
gratiam meriti rem Nolanam in ius dicionemque dare voluerat Poeno, anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor cernebat. ceterum cum aut poena cohibendus 10
esset aut beneficio conciliandus, sibi adsumpsisse quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: multos eum invidos inter 11
popularis habere inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent; sed qui in Romanis militaverit castris, 12
non posse obscuram eius virtutem esse. multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quaeque et quotiens pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset, utique Cannensi proelio non prius pugna 13
abstiterit, quam prope exanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque sit oppressus. „itaque 14

mactc virtute esto" inquit, „apud me tibi omnis honos
atque omne praemium erit, et quo frequentior mecum
fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento
15 esse": laetoque iuveni promissis equom eximium dono dat,
bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet; lictoribus imperat, ut eum se adire, quotiens velit, patiantur.

1 XVI. Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo
est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam for-
2 tius ac fidelius iuverit, cum Hannibal ad portas esset
— Nolam enim rursus a Nuceria movit castra — plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret.

3 Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit, non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasio-
4 nem nimis multis in eam inminentibus daret. instrui deinde
utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae,
Poenorum ante castra sua. proelia hinc parva inter urbem
castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocantis nec dare signum universae
5 pugnae volebant. in hac cotidiana duorum exercituum
statione principes Nolanorum nuntiant Marcello nocturna
6 conloquia inter plebem ac Poenos fieri, statutumque esse, ut,
cum Romana acies egressa portis staret, inpedimenta eorum
ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque
occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Poenum
7 inde pro Romano acciperent. haec ubi nuntiata Marcello
sunt, conlaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui
motus in urbe oreretur, fortunam pugnae experiri sta-
8 tuit. ad tris portas in hostes versas tripertito exercitum
instruxit; inpedimenta subsequi iussit, calones lixasque et
invalidos milites vallum ferre. media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos mili-
9 tes levemque armaturam ac sociorum equites statuit. No-
lani muros portasque adire vetiti, subsidiaque destinata
inpedimentis data, ne occupatis proelio legionibus in ea
10 impetus fieret. ita instructi intra portas stabant. Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies fecerat, ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse, quod nec
exercitus Romanus porta egrederetur, nec armatus quis-

quam in muris esset; ratus deinde prodita conloquia esse 11
metuque resides factos, partem militum in castra remittit, iussos propere adparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem adferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. dum in 12
sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa succeditque ad muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa canere clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu in hostem erumpere iubet. satis terroris tumultusque in aciem me- 13
diam intulerant, cum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere, addidere clamorem lixae calonesque et alia turba custo- 14
diae inpedimentorum adposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem fecerit. vix equidem ausim adfirmare, quod quidam aucto- 15
res sunt, duo milia et octingentos hostium caesos non plus quingentis Romanorum amissis. sed sive tanta sive 16
minor victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo bello gesta sit, non vinci enim ab Hannibale vincentibus difficilius fuit, quam postea vincere.

XVII. Hannibal spe potiundae Nolae adempta cum 1
Acerras recessisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis, qui clam in conloquiis hostium fuerant, habuit; supra septuaginta damnatos proditionis securi per- 2
cussit, bonaque eorum iussit publica populi Romani esse, et summa rerum senatui tradita cum exercitu omni pro- 3
fectus supra Suessulam castris positis consedit. Poenus 4
Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus perlicere, postquam obstinatos [inde] videt, obsidere atque oppugnare parat. ceterum Acerranis plus animi quam 5
virium erat. itaque desperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias 6
silentio noctis dilapsi per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.

7 Hannibal Acerris direptis atque incensis, cum a Casino
dictatorem Romanum legionesque ** nimis accipi nuntias-
sent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuae quo-
8 que oreretur motus, exercitum ad Casilinum ducit. Casi-
linum eo tempore quingenti Praenestini habebant cum
paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem audita
9 Cannensis clades contulerat. hi non confecto Praeneste
ad diem dilectu serius profecti domo cum Casilinum ante
famam adversae pugnae venissent, et aliis adgregantibus
sese Romanis sociisque profecti a Casilino cum satis magno
agmine irent, avertit eos retro Casilinum nnntius Cannen-
10 sis pugnae. ibi cum dies aliquot suspecti Campanis timen-
tesque cavendis ac struendis in vicem insidiis traduxissent,
ut de Capuae defectione agi accipique Hannibalem satis
pro certo habuere, interfectis nocte oppidanis partem
urbis, quae cis Volturnum est — eo enim dividitur amni
11 —, occupavere. idque praesidii Casilini habebant Romani.
additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta,
eodem nuntio, quo Praenestini paucos ante dies, Casilinum
12 conpulsi. et satis ferme armatorum ad tam exigua moe-
nia et flumine altera parte cincta tuenda erat; penuria
frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.
1 XVIII. Hannibal cum iam inde haud procul esset, Gae-
tulos cum praefecto nomine Isalca praemittit, ac primo, si
fiat conloquii copia, verbis benignis ad portas aperiundas
praesidiumque accipiendum perlicere iubet, si in pertina-
cia perstent, vi rem gerere ac temptare, si qua parte in-
2 vadere urbem possit. ubi ad moenia adcessere, quia silen-
tium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus
3 moliri portas et claustra refringere parat, cum patefactis
repente portis cohortes duae, ad id ipsum instructae intus
ingenti cum tumultu erumpunt stragemque hostium faciunt.
4 ita primis repulsis Maharbal cum maiore robore virorum
5 missus nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. postremo
Hannibal castris ante ipsa moenia oppositis parvam urbem
parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis
oppugnare parat. ac dum instat lacessitque corona undi-
que circumdatis moenibus, aliquot milites et promptissi-

mum quemque e muro turribusque ictos amisit. semel 6
ultro erumpentis agmine elephantorum opposito prope
interclusit, trepidosque conpulit in urbem satis multis ut
ex tanta paucitate interfectis. plures cecidissent, ni nox
proelio intervenisset. postero die omnium animi ad oppug- 7
nandum accenduntur, utique postquam corona aurea mu-
ralis propositast, atque ipse dux castelli plano loco positi
segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobra-
bat, Cannarum Trasumennique et Trebiae singulos admo-
monens universosque. inde vineae quoque coeptae agi 8
cuniculique; nec ad varios conatus hostium aut vis ulla 9
aut ars deerat: socii Romanorum propugnacula adversus
vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos
excipere, et palam et clam coeptis obviam ire, donec pu-
dor etiam Hannibalem ab incepto avertit; castrisque com-
munitis ac praesidio modico inposito, ne omissa res vide-
retur, in hiberna concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, 10
adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis
inexpertum atque insuetum. itaque quos nulla mali vicerat 11
vis, perdidere nimia bona ac voluptates inmodicae, et eo
inpensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant.
somnus enim et vinum et epulae et scorta balineaque et 12
otium consuetudine in dies blandius ita enervaverunt cor-
pora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos
quam praesentes tutarentur vires, maiusque id peccatum 13
ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam
quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam
duxisset: illa enim cunctatio distulisse modo victoriam
videri potuit, hic error vires ademisse ad vincendum.
itaque hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, 14
nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. nam et redie- 15
runt plerique scortis inpliciti, et, ubi primum sub pellibus
haberi coepti sunt, viaque et alius militaris labor excepit,
tironum modo corporibus animisque deficiebant; et deinde 16
per omne aestivorum tempus magna pars sine commea-
tibus ab signis dilabebantur, neque aliae latebrae quam
Capua desertoribus erant.

1 XIX. Ceterum mitescente iam hieme educto ex hiber-
2 nis milite Casilinum redit. ubi quamquam ab oppug-
natione cessatum erat, obsidio tamen continua oppi-
danos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat.
3 castris Romanis Ti. Sempronius praeerat dictatore auspi-
4 ciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum
et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis et Voltur-
nus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum atque
Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si praesi-
5 dium Romanum abscessisset. Gracchus adsidens tantum
Casilino, quia praedictum erat dictatoris, ne quid absente
eo rei gereret, nihil movebat, quamquam quae facile
6 omnem patientiam vincerent nuntiabantur a Casilino: nam
et praecipitasse se quosdam non tolerantes famem con-
stabat, et stare inermes in muris nuda corpora ad missilium
7 telorum ictus praebentes. ea aegre patiens Gracchus, cum
neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet —
8 pugnandum autem esse, si palam frumentum inportaret,
videbat — neque clam inportandi spes esset, farre ex
agris circa undique convecto cum conplura dolia conplesset,
nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent
9 dolia, quae amnis deferret. insequenti nocte intentis omni-
bus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam dolia
medio missa amni defluxerunt, aequaliterque inter omnes
10 frumentum divisum. id postero quoque die ac tertio
factum est: nocte et mittebantur et perveniebant; eo cus-
11 stodias hostium fallebant. imbribus deinde continuis cita-
tior solito amnis transverso vertice dolia inpulit ad ripam,
quam hostes servabant. ibi haerentia inter obnata ripis
salicta conspiciuntur, nuntiatumque Hannibali est, et
deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret Vol-
12 turno ad urbem missum. nuces tamen fusae ab Romanis
castris cum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus
13 excipiebantur. postremo ad id ventum inopiae est, ut
lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua,
mandere conarentur nec muribus aliove animali abstine-
rent et omne herbarum radicumque genus aggeribus in-
14 fimis muri eruerent. et cum hostes obarassent quidquid

herbidi terreni extra murum erat, raporum semen in-
iecerunt, ut Hannibal „eone usque, dum ea nascantur, ad
Casilinum sessurus sum?“ exclamaret; et qui nullam an- 15
tea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum
est passus de redemptione liberorum capitum. septunces 16
auri in singulos pretium convenit. fide accepta tradiderunt
sese. donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti,
tum remissi summa cum fide. id verius est quam ab 17
equite in abeuntis inmisso interfectos. Praenestini maxima
pars fuere. ex quingentis septuaginta, qui in praesidio
fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit; ce-
teri incolumes Praeneste cum praetore suo M. Anicio —
scriba is antea fuerat — redierunt. statua eius indicio fuit 18
Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato
capite [et tria signa] cum titulo lamnae aeneae inscripto,
M. Anicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint,
votum solvisse. idem titulus tribus signis in aede Fortunae
positis fuit subiectus. XX. Casilinum oppidum redditum 1
Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu
Hannibalis praesidio, ne, ubi Poenus inde abscessisset,
Romani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus Ro- 2
manus duplex stipendium et quinquenni militiae vacatio-
nem decrevit. civitate cum donarentur ob virtutem, non
mutaverunt. Perusinorum casus obscurior fama est, quia 3
nec ipsorum monumento ullo est inlustratus nec decreto
Romanorum.

Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis man- 4
serant in amicitia Romana, non Carthaginienses modo,
qui regionem obtinebant, sed Brutti quoque ceteri ob se-
parata ab se consilia oppugnabant. quibus cum obsistere 5
malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium
petendum miserunt. quorum preces lacrimaeque — in
questus enim flebiles, cum sibimet ipsi consulere iussi
sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt — ingentem
misericordiam patribus ac populo moverunt. consultique 6
iterum a M. Aemilio praetore patres circumspectis omni-
bus imperii viribus fateri coacti nihil iam longinquis so-
ciis in se praesidii esse, redire domum fideque ad ultimum

expleta consulere sibimet ipsis in reliquum *pro* prae-
7 senti fortuna iusserunt. haec postquam renuntiata legatio
Petelinis est, tantus repente maeror pavorque senatum
eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac
8 deserendae urbis auctores essent, pars, quando deserti a
veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttis ac
9 per eos dedendi Hannibali. vicit tamen ea pars, quae
nihil raptim nec temere agendum consulendumque de in-
10 tegro censuit. relata postero die per minorem trepidatio-
nem re tenuerunt optimates, ut convectis omnibus ex
agris urbem ac muros firmarent.
1 XXI. Per idem fere tempus litterae ex Sicilia Sardi-
2 niaque Romam adlatae. priores ex Sicilia T. Otacilii pro-
praetoris in senatu recitatae sunt: P. Furium praetorem
cum classe ex Africa Lilybaeum venisse; ipsum graviter
saucium in discrimine ultimo vitae esse; militi ac navalibus
sociis neque stipendium neque frumentum ad diem dari
3 neque unde detur esse; magnopere suadere, ut quam
primum ea mittantur, sibique, si ita videatur, ex novis
4 praetoribus sucessorem mittant. eademque ferme de sti-
pendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore
ex Sardinia scripta. responsum utrique non esse, unde
mitteretur, iussique ipsi classibus atque exercitibus suis
5 consulere. T. Otacilius ad unicum subsidium populi Ro-
mani, Hieronem, legatos cum misisset, in stipendium
quanti argenti opus fuit et sex mensum frumentum accepit,
Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt.
6 et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri
mensarii rogatione M. Minuci tribuni plebis facti, L. Aemi-
lius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Re-
gulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui
7 tum tribunus plebis erat. et duumviri creati M. et C.
Atilii aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor vove-
rat, dedicaverunt. et tres pontifices creati, Q. Caecilius
Metellus et Q. Fabius Maximus et Q. Fulvius Flaccus, in
locum P. Scantini demortui et L. Aemili Pauli consulis et
Q. Aeli Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.
1 XXII. Cum cetera, quae continuis cladibus fortuna

minuerat, quantum consiliis humanis adsequi poterant,
patres explessent, tandem se quoque et solitudinem curiae 2
paucitatemque convenientium ad publicum consilium re-
spexerunt: neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium 3
censores senatus lectus fuerat, cum tantum senatorum ad-
versae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquen-
nium absumpsissent. cum de ea re M. Aemilius praetor 4
dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exer-
citum exposcentibus cunctis rettulisset, tum Sp. Carvilius,
cum longa oratione non solum inopiam *senatorum*, sed
paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur,
conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi ar- 5
tius Latini nominis cum populo Romano magnopere se
suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum binis sena-
soribus, *quibus* patres Romani censuissent, civitas daretur
atque in demortuorum locum in senatum legerentur. eam 6
sententiam haud aequioribus animis quam ipsorum quon-
dam postulatum Latinorum patres audierunt; et cum 7
fremitus indignantium tota curia esset, et praecipue T.
Manlius esse etiam nunc eius stirpis virum diceret, ex
qua quondam in Capitolio consul minatus esset Latinum,
quem in curia vidisset, eum sua manu se interfecturum,
Q. Fabius Maximus numquam rei ullius alieniore tempore 8
mentionem factam in senatu dicit, quam inter tam sus-
pensos sociorum animos incertamque fidem id actum,
quod insuper sollicitaret eos. eam unius hominis temera- 9
riam vocem silentio omnium extinguendam esse, et, si
quid umquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit,
id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum,
pro non dicto habendum esse. ita eius rei oppressa mentio
est. dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque 10
ex eis, qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui
senatum legeret, accirique C. Terentium consulem ad
dictatorem dicendum iusserunt. qui ex Apulia relicto ibi 11
praesidio cum magnis itineribus Romam redisset, nocte
proxima ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatus
consulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses
dixit.

1 XXIII. Dictator ubi cum lictoribus in rostra escen-
dit, neque duos dictatores tempore uno, quod numquam
2 antea factum esset, probare se dixit, neque dictatorem se
sine magistro equitum nec censoriam vim uni permissam,
et eidem iterum, nec dictatori nisi rei gerendae causa
3 creato in sex menses datum imperium. quae inmoderata
fors, tempus ac necessitas fecerit, his se modum inposi-
turum. nam neque senatu quemquam moturum ex iis
quos C. Flaminius L. Aemilius censores in senatum legis-
4 sent; transcribi tantum recitarique eos iussurum, ne penes
unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac moribus
senatoris fuerit; et ita in demortuorum locum sublecturum,
5 ut ordo ordini, non homo homini praelatus videretur. re-
citato vetere senatu, inde primos in demortuorum locum
legit, qui post L. Aemilium C. Flaminium censores curulem
magistratum cepissent necdum in senatum lecti essent, ut
6 quisque eorum [senatus] primus creatus erat; tum legit
qui aediles, tribuni plebis quaestoresve fuerant; tum ex
iis, qui magistratus *minores* cepissent, qui spolia ex hoste
7 fixa domi haberent aut civicam coronam accepissent. ita
centum septuaginta septem cum ingenti adprobatione ho-
minum in senatum lectis extemplo se magistratu abdicavit,
privatusque de rostris descendit lictoribus abire iussis,
8 turbaeque se inmiscuit privatas agentium res, tempus hoc
sedulo terens, ne deducendi sui causa populum de foro
abduceret: neque tamen elanguit cura hominum ea mora,
9 frequentesque eum domum deduxerunt. consul nocte in-
sequenti ad exercitum redit non facto certiore senatu, ne
comitiorum causa in urbe retineretur.

1 XXIV. Postero die consultus a M. Pomponio praetore
senatus decrevit dictatori scribendum, uti, si e re publica
censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum ma-
2 gistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex iis praesen-
tibus noscere patres possent, quo statu res publica esset,
consiliaque ex rebus caperent. qui acciti erant, omnes
3 venerunt relictis legatis, qui legionibus praeessent. dicta-
tor de se pauca ac modice locutus in magistrum equitum
Ti. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae ver-

tit, comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens,
qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius
Gracchus, qui tum magister equitum et aedilis curulis erat,
consules crearentur. praetores inde creati M. Valerius Lae- 4
vinus iterum, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus,
Q. Mucius Scaevola. dictator creatis magistratibus Teanum 5
in hiberna ad exercitum redit relicto magistro equitum
Romae, qui, cum post paucos dies magistratum initurus
esset, de exercitibus scribendis conparandisque in annum
patres consuleret.

Cum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, 6
aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna, L.
Postumium consulem designatum in Gallia ipsum atque
exercitum deletos. silva erat vasta — Litanam Galli vo- 7
cabant —, qua exercitum traducturus erat. eius silvae
dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderunt,
ut inmotae starent, momento levi inpulsae occiderent.
legiones duas Romanas habebat Postumius sociumque ab 8
supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque mi-
lia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram 9
extremae silvae cum circumsedissent, ubi intravit agmen
saltum, tum extremas arborum succisarum inpellunt. quae
alia in aliam instabilem per se ac male haerentem inci-
dentes ancipiti strage arma viros equos obruerunt, ut vix
decem homines effugerent. nam cum exanimati plerique 10
essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram
multitudinem inopinato malo trepidam Galli, saltum om-
nem armati circumsedentes, interfecerunt paucis e tanto
numero captis, qui pontem fluminis petentes, obsesso ante
ab hostibus ponte, interclusi sunt. ibi Postumius omni vi, 11
ne caperetur, dimicans occubuit. spolia corporis caput-
que praecisum ducis Boi ovantes templo, quod sanctissi-
mum est apud eos, intulere. purgato inde capite, ut mos 12
iis est, calvam auro caelavere, idque sacrum vas iis erat,
quo solemnibus libarent, poculumque idem sacerdotibus
[esse] ac templi antistitibus. praeda quoque haud minor 13
Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars animalium
strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil

dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis
ordinem inventae sunt.

1 XXV. Hac nuntiata clade cum per dies multos in tanto
pavore fuisset civitas, ut tabernis clausis velut nocturna
solitudine per urbem acta senatus aedilibus negotium daret,
2 ut urbem circumirent aperirique tabernas et maestitiae
publicae speciem urbi demi iuberent, tum Ti. Sempronius
3 senatum habuit consolatusque patres est et adhortatus, ne,
qui Cannensi ruinae non succubuissent, ad minores cala-
mitates animos submitterent. quod ad Carthaginienses
4 hostes Hannibalemque attineret, prospera modo essent,
sicut speraret futura, Gallicum bellum et omitti tuto et
differri posse, ultionemque eam fraudis in deorum ac po-
puli Romani potestate fore; de hoste Poeno exercitibus-
que, per quos id bellum gereretur, consultandum atque
5 agitandum. ipse primum, quid peditum equitumque, quid
civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disse-
ruit; tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit.
6 quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis
quaesitum est. nec, unde consulares exercitus satis firmi
ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. itaque Gal-
liam, quamquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno pla-
7 cuit. exercitus dictatoris consuli decretus est. de exercitu
M. Marcelli, qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Sici-
liam eos traduci atque ibi militare, donec *in* Italia bellum
8 esset, placuit, eodem ex Iuni dictatoris legionibus reici
militem minimi quemque roboris nullo praestituto militiae
9 tempore, nisi quod stipendiorum legitimorum esset. duae
legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Postumi
suffectus esset, decretae sunt, eumque, cum primum sal-
10 vis auspiciis posset, creari placuit. legiones praeterea duas
primo quoque tempore ex Sicilia acciri atque inde consu-
lem, cui legiones urbanae evenissent, militum sumere
11 quantum opus esset. C. Terentio consuli propagari in an-
num imperium, neque de eo exercitu, quem ad praesidium
Apuliae haberet, quicquam minui.

1 XXVI. Dum haec in Italia geruntur adparanturque,
nihilo segnius in Hispania bellum erat, sed ad eam diem

magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter 2
se partitis copias, ut Gnaeus terra, Publius navibus rem
gereret, Hasdrubal Poenorum imperator, neutri parti vi-
rium satis fidens, procul ab hoste intervallo ac locis tutus
tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quattuor milia
peditum et *mille* equites in supplementum missi ex Africa
sunt. tum refecta tandem spe castra propius hostem mo- 3
vit, classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas
maritumamque oram tutandam. in ipso impetu moven- 4
darum de integro rerum perculit eum praefectorum na-
vium transitio, qui post classem ad Hiberum per pavorem
desertam graviter increpiti numquam deinde satis fidi aut
duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. fecerant hi 5
transfugae motum in Tartesiorum gente, desciverantque
iis auctoribus urbes aliquot; una etiam ab ipsis vi capta
fuerat. in eam gentem versum ab Romanis bellum est, 6
infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium
pro captae ante dies paucos urbis moenibus Chalbum, no-
bilem Tartesiorum ducem, cum valido exercitu castris se
tenentem, adgredi statuit. praemissa igitur levi armatura, 7
quae eliceret hostis ad certamen, equitum partem ad de-
populandum per agros passim dimisit *et* ut palantis exci-
perent. simul et ad castra tumultus erat et per agros 8
fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus cum
in castra se recepissent, adeo repente decessit animis
pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis ani-
morum esset, sed etiam ad lacessendum proelio hostem.
erumpunt igitur agmine e castris tripudiantes more suo, 9
repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante
ultro lacessenti incussit. itaque et ipse Hasdrubal in col- 10
lem satis arduum, flumine etiam obiecto tutum copias sub-
ducit et praemissam levem armaturam equitesque palatos
eodem recipit, nec aut colli aut flumini satis fidens castra
vallo permunit. in hoc alterno pavore certamina aliquot 11
sunt contracta. nec Numida Hispano eques par fuit, nec
iaculator Maurus caetrato, velocitate pari, robore animi
viriumque aliquantum praestanti. XXVII. Postquam ne- 1
que elicere Poenum ad certamen obversati castris poterant,

2 neque castrorum oppugnatio facilis erat, urbem Ascuam,
quo finis hostium ingrediens Hasdrubal frumentum com-
meatusque alios convexerat, vi capiunt omnique circa agro
potiuntur; nec iam aut in agmine aut in castris ullo im-
3 perio contineri. quam ubi neglegentiam ex re, ut fit, bene
gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut pa-
latos sine signis hostes adgrederentur, degressus colle per-
4 git ire acie instructa ad castra. quem ut adesse tumultuose
nuntii ac refugientes ex speculis stationibusque attulere,
5 ad arma conclamatum est. ut quisque arma ceperat, sine
imperio, sine signo, inconpositi, inordinati in proelium
ruunt. iam primi conseruerant manus, cum alii cater-
6 vatim currerent, alii nondum e castris exissent. tamen
primo ipsa audacia terruere hostem; deinde rari in con-
fertos inlati, cum paucitas parum tuta esset, respicere alii
7 alios et undique pulsi coire in orbem, et dum *corpora*
corporibus applicant armaque armis iungunt, in artum
conpulsi, cum vix movendis armis satis spatii esset, co-
8 rona hostium cincti ad multum diei caeduntur; exigua
pars eruptione facta silvas ac montis petit. parique ter-
rore et castra sunt deserta et universa gens postero die
in deditionem venit.

9 Nec diu in pacto mansit: nam subinde ab Carthagine
adlatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Ita-
liam exercitum duceret, quae volgata res per Hispaniam
10 omnium ferme animos ad Romanos avertit. itaque Has-
drubal extemplo litteras Carthaginem mittit indicans,
quanto fama profectionis suae damno fuisset; si vero inde
pergeret, priusquam Hiberum transiret, Romanorum Hi-
11 spaniam fore: nam praeterquam quod nec praesidium nec
ducem haberet, quem relinqueret pro se, eos imperatores
esse Romanos, quibus vix aequis viribus resisti possit:
12 itaque si ulla Hispaniae cura esset, sucessorem sibi cum
valido exercitu mitterent, cui *ut* omnia prospere evenirent,
1 non tamen otiosam provinciam fore. XXVIII. Eae litte-
rae quamquam primo admodum moverunt senatum, tamen,
quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale
2 neque de copiis eius mutatum est; Himilco cum exercitu

iusto et aucta classe ad retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam est missus. qui, ut pedestris navalisque 3
copias traiecit, castris conmunitis navibusque subductis et vallo circumdatis cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus ad Hasdrubalem pervenit. cum decreta se- 4
natus mandataque exposuisset atque edoctus esset ipse in vicem, quem ad modum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra redit nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat, antequam consentirent.
Hasdrubal priusquam moveret castra, pecunias imperat 5
populis omnibus suae dicionis, satis gnarus Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum nec auxilia Gallica ali- 6
ter quam conducta habuisse, inopem tantum iter ingressum vix penetraturum ad Alpis fuisse: pecuniis igitur raptim exactis ad Hiberum descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad 7
Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus ambo duces iunctis copiis ire obviam coeptis atque obsistere parant, rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, 8
Hasdrubal dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum finem Romani imperi fore. his anxii curis ad Hibe- 9
rum contrahunt copias, et transito amne cum diu consultassent, utrum castra castris conferrent, an satis haberent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine Hiberam 10
appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppugnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope 11
ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam. ita iam coepta obsidio 12
omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdrubalem versum bellum. XXIX. Quinque milium intervallo castra distan- 1
tia habuere paucos dies, nec sine levibus proeliis nec ut in aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex con- 2
posito utrimque signum pugnae propositum est, atque omnibus copiis in campum descensum est. triplex stetit 3
Romana acies: velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Hasdrubal 4

mediam aciem Hispanis firmat; in cornibus, dextro Poe-
nos locat, laevo Afros mercennariorumque auxilia; equi-
tum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afro pro cor-
5 nibus apponit. nec omnes Numidae in dextro locati cornu,
sed quibus desultorum in modum binos trahentibus equos
inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex
fesso armatis transultare mos erat: tanta velocitas ipsis
6 tamque docile equorum genus est. cum hoc modo instru-
cti starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dis-
pares spes erant: nam ne multum quidem aut numero
aut genere militum hi aut illi praestabant; militibus longe
7 dispar animus erat. Romanis enim, quamquam procul a
patria pugnarent, facile persuaserant duces pro Italia atque
urbe Romana eos pugnare; itaque, velut quibus reditus in
patriam eo discrimine pugnae verteretur, obstinaverant
8 animis vincere aut mori. minus pertinaces viros habebat
altera acies, nam maxima pars Hispani erant, qui vinci
9 in Hispania quam victores in Italiam trahi malebant. primo
igitur concursu, cum vix pila coniecta essent, rettulit pe-
dem media acies, inferentibusque se magno impetu Roma-
10 nis vertit terga. nihilo segnius *in* cornibus proelium fuit.
hinc Poenus, hinc Afer urget, et velut in circumventos
11 proelio ancipiti pugnant. sed cum in medium tota iam
coisset Romana acies, satis virium ad dimovenda hostium
12 cornua habuit: ita duo diversa proelia erant. utroque
Romani, ut qui pulsis iam ante mediis et numero et ro-
13 bore virorum praestarent, haud dubie superant. magna
vis hominum ibi occisa, et, nisi Hispani vixdum con-
serto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota super-
14 fuissent acie. equestris pugna nulla admodum fuit, quia,
simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque vide-
runt, extemplo fuga effusa nuda cornua elephantis quo-
15 que prae se actis deseruere. et Hasdrubal, usque ad ulti-
mum eventum pugnae moratus, e media caede cum paucis
16 effugit. castra Romani cepere atque diripuere. ea pugna,
si qua dubia *in* Hispania erant, Romanis adiunxit, Has-
drubalique non modo in Italiam traducendi exercitus, sed
ne manendi quidem satis tuto in Hispania spem reliquerat.

quae posteaquam litteris Scipionum Romae volgata sunt, 17
non tam victoria quam prohibito Hasdrubalis in Italiam
transitu laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in 1
Bruttiis aliquot post mensibus quam coepta oppugnari
erat ab Himilcone praefecto Hannibalis expugnata est.
multo sanguine ac volneribus ea Poenis victoria stetit, nec 2
ulla magis vis obsessos quam fames expugnavit. absumptis 3
enim frugum alimentis carnisque omnis generis quadru-
pedum suetae *insuetae*que, postremo coriis herbisque et
radicibus et corticibus teneris strictisque foliis vixere, nec 4
ante, quam vires ad standum in muris ferendaque arma
deerant, expugnati sunt. recepta Petelia Poenus ad Con- 5
sentiam copias traducit, quam minus pertinaciter defen-
sam intra paucos dies in deditionem accepit. isdem ferme 6
diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, Graecam urbem,
circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam
adeo multis magnisque cladibus adflictam, ut omnis aeta-
tis minus duo milia civium superessent. itaque urbe a 7
defensoribus vasta facile potiti hostes sunt; arx tantum
retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media
caede quidam effugere. et Locrenses descivere ad Bruttios 8
Poenosque prodita multitudine a principibus. Regini tan- 9
tummodo regionis eius et in fide erga Romanos et pote-
statis suae ad ultimum manserunt.

In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit, 10
et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit.
namque Gelo, maximus stirpis contempta simul senectute 11
patris, simul post Cannensem cladem Romana societate
ad Poenos defecit, movissetque in Sicilia res, nisi mors 12
adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione aspergeret,
armantem eum multitudinem sollicitantemque socios ab-
sumpsisset. haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia,
in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut 13
aedem Veneris Erucinae, quam dictator vovisset, dedicare
liceret. senatus decrevit, ut Ti. Sempronius consul de- 14
signatus cum primum honorem inisset ad populum

ferret, ut Q. Fabium duumvirûm esse iuberent aedis de-
15 dicandae causa. et M. Aemilio Lepido, qui bis consul
augurque fuerat, filii tres, Lucius Marcus Quintus, ludos
funebres per triduum et gladiatorum paria duo et viginti
16 [per triduum] in foro dederunt. aediles curules C. Lae-
torius et Ti. Sempronius Gracchus, consul designatus,
qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos Roma-
17 nos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. plebei ludi
aedilium M. Aureli Cottae et M. Claudi Marcelli ter in-
staurati.
18 Circumacto tertio anno Punici belli Ti. Sempronius
consul idibus Martiis magistratum init. praetores Q. Ful-
vius Flaccus, qui antea *bis* consul censorque fuerat, urba
nam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iuris
dictione habuit; Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius
19 Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello pro consule
imperium esse populus iussit, quod post Cannensem
cladem unus Romanorum imperatorum in Italia prospere
1 rem gessisset. XXXI. Senatus, quo die primum est in
Capitolio consultus, decrevit, ut [quo] eo anno duplex tri-
2 butum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex quo
stipendium praesens omnibus militibus daretur, praeter-
3 quam qui milites ad Cannas fuissent. de exercitibus ita
decreverunt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius
consul Cales ad conveniendum diem ediceret; inde eae le-
giones in castra Claudiana supra Suessulam deducerentur.
4 quae ibi legiones essent — erant autem Cannensis maxime
exercitus —, eas Appius Claudius Pulcher praetor in Si-
ciliam traiceret, quaeque in Sicilia essent, Romam depor-
5 tarentur. ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta
dies erat, M. Claudius Marcellus missus, isque iussus in
6 castra Claudiana deducere urbanas legiones. ad veterem
exercitum accipiendum deducendumque inde in Siciliam
Ti. Maecilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus.
7 taciti primo expectaverant homines, uti consul comitia
collegae creando haberet; deinde, ubi ablegatum velut de
industria M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem
in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari

volebant, fremitus in curia ortus. quod ubi sensit consul, 8
„utrumque“ inquit „e re publica fuit, patres conscripti,
et M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam
proficisci, et comitia non prius edici, quam is inde con-
fecto, quod mandatum est, negotio revertisset, ut vos
consulem, quem tempus rei publicae postularet, quem
maxime voltis, haberetis.“ ita de comitiis, donec rediit 9
Marcellus, silentium fuit. interea duumviri creati sunt
Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus aedibus dedi-
candis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erucinae; utraque
in Capitolio est, canali uno discretae. et de trecentis 10
equitibus Campanis, qui in Sicilia cum fide stipendiis eme-
ritis Romam venerant, latum ad populum, ut cives Romani
essent; item uti municipes Cumani essent pridie, quam
populus Campanus a populo Romano defecisset. maxime, 11
ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent,
scire se ipsi negabant, vetere patria relicta, in eam, in
quam redierant, nondum adsciti. postquam Marcellus ab 12
exercitu redit, comitia consuli uni subrogando in locum
L. Postumii edicuntur. creatur ingenti consensu Marcellus, 13
qui extemplo magistrum occiperet. cui ineunti consulatum
cum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pro-
nuntiaverunt; volgoque patres ita fama ferebant, quod tum
primum duo plebei consules facti essent, id deis cordi
non esse. in locum Marcelli, ubi is se magistratu abdica- 14
vit, suffectus Q. Fabius Maximus tertium.

Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum pe- 15
perit; signa Lanuvi ad Iunonis Sospitae cruore manavere,
lapidibusque circa id templum pluit. ob quem imbrem
novemdiale, ut adsolet, sacrum fuit, ceteraque prodigia
cum cura expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt. Fa- 1
bio exercitus Teani, cui M. Iunius dictator praefuerat,
evenit, Sempronio volones, qui ibi erant, et sociorum vi-
ginti quinque milia; M. Valerio praetori legiones, quae ex 2
Sicilia redissent, decretae; M. Claudius pro consule ad
eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret,
missus; praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. con- 3

sules edixerunt, quotiens in senatum vocassent, uti sena-
tores quibusque in senatu dicere sententiam liceret ad
4 portam Capenam convenirent. praetores, quorum iuris
dictio erat, tribunalia ad piscinam publicam posue-
runt; eo vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius
dictum est.

5 Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hannibalis,
duodecim milia peditum, et mille quingentos equites, vi-
ginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmis-
surus erat cum praesidio sexaginta navium longarum,
6 nuntius adfertur, in Hispania rem male gestam omnesque
7 ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse. erant
qui Magonem cum classe ea copiisque omissa Italia in Hi-
spaniam averterent, cum Sardiniae recipiendae repentina
8 spes adfulsit: parvum ibi exercitum Romanum esse; vete-
rem praetorem inde A. Cornelium provinciae peritum de-
9 cedere, novum expectari; ad hoc fessos iam animos Sar-
dorum esse diuturnitate imperi, et proximo iis anno acerbe
atque avare imperatum, gravi tributo et conlatione iniqua
frumenti pressos; nihil deesse aliud quam auctorem, ad
10 quem deficerent. haec clandestina legatio per principes
missa erat maxime eam rem moliente Hampsicora, qui
11 tum auctoritate atque opibus longe primus erat. his nun-
tiis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum
12 classe sua copiisque in Hispaniam mittunt. in Sardiniam
Hasdrubalem deligunt ducem et tantum ferme copiarum
quantum Magoni decernunt.

13 Et Romae consules transactis rebus, quae in urbe
14 agendae erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sem-
pronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit,
et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes
ex agris ante kal. Iunias primas in urbes munitas conve-
15 herent: qui non invexisset, eius se agrum populaturum,
servos sub hasta venditurum, villas incensurum. ne prae-
toribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio
16 a belli administratione data est. Valerium praetorem in
Apuliam ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendnm;
cum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad

regionis eius praesidium; Terentianum *militem Tarentum*
mitti cum aliquo legatorum. et viginti quinque naves 17
datae, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Ta-
rentum tutari posset. par navium numerus Q. Fulvio 18
praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda.
C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno 19
agro conquisitionem militum haberet locisque his praesi-
dio esset. et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Men- 20
tis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui
classi praeesset, missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentissi- 1
morum in terris populorum omnes reges gentesque ani-
mos intenderant, inter quos Philippus Macedonum rex 2
eo magis, quod propior Italiae ac mari tantum Ionio dis-
cretus erat. is ubi primum fama accepit Hannibalem
Alpis transgressum, ut bello inter Romanum Poenumque 3
orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse,
incertis adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. postquam 4
tertia iam pugna, tertia victoria cum Poenis erat, ad for-
tunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit; qui vi-
tantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custodiis
navium Romanarum tenebantur, ad Laciniae Iunonis
templum in terram egressi sunt. inde per Apuliam pe- 5
tentes Capuam media in praesidia Romana inlati sunt
deductique ad Valerium Laevinum praetorem circa Lu-
ceriam castra habentem. ibi intrepide Xenophanes, lega- 6
tionis princeps, a Philippo rege se missum ait ad amici-
tiam societatemque iungendam cum populo Romano; man-
data habere ad consules ac senatum populumque Roma-
num. praetor inter defectiones veterum sociorum nova 7
societate tam clari regis laetus admodum hostes pro ho-
spitibus comiter accepit. dat qui prosequantur, itinera 8
cum cura demonstrent, quae loca quosque saltus aut Ro-
manus aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia 9
Romana in Campaniam, inde qua proximum fuit in castra
Hannibalis pervenit, foedusque cum eo atque amicitiam
iungit legibus his, ut Philippus rex quam maxima classe 10
— ducentas autem naves videbatur effecturus — in Italiam

traiceret et vastaret maritimam oram, bellum pro parte
11 sua terra marique gereret; ubi debellatum esset, Italia
omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginiensium atque Hanni-
12 balis esset, praedaque omnis Hannibali cederet; perdo-
mita Italia navigarent in Graeciam bellumque, cum qui-
bus regi placeret, gererent; quae civitates continentis
quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi re-
gnique eius essent.

1 XXXIV. In has ferme leges inter Poenum ducem le-
2 gatosque Macedonum ictum foedus; missique cum iis ad
regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo et Bostar et
Mago, eodem ad Iunonis Laciniae, ubi navis occulta in
3 statione erat, perveniunt. inde profecti cum altum tene-
rent, conspecti *e* classe Romana sunt, quae praesidio erat
4 Calabriae litoribus. Valerius Flaccus cercyros ad perse-
quendam retrahendamque navem cum misisset, primo
fugere regii conati; deinde, ubi celeritate vinci senserunt,
5 tradunt se Romanis, et ad praefectum classis adducti, cum
quaereret, qui et unde et quo tenderent cursum, Xeno-
phanes primo satis iam semel felix mendacium struere, a
Philippo se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem
unum iter tutum fuerit, pervenisse, Campaniam superare
6 nequisse saeptam hostium praesidiis. deinde ut Punicus
cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis, inter-
7 rogatosque sermo prodidit, tum comitibus eorum seductis
ac metu territis litterae quoque ab Hannibale ad Philippum
inventae et pacta inter regem Macedonum Poenumque
8 ducem. quibus satis cognitis optimum visum est captivos
comitesque eorum Romam ad senatum aut *ad* consules,
9 ubicumque essent, quam primum deportare. ad id celer-
rimae quinque naves delectae, ac L. Valerius Antias, qui
praeesset, missus, eique mandatum, ut in omnis navis le-
gatos separatim custodiendos divideret daretque operam,
ne quod iis conloquium inter se neve quae communicatio
consilii esset.

10 Per idem tempus Romae cum A. Cornelius Mammula
ex Sardinia provincia decedens rettulisset, qui status rerum
11 *in* insula esset: bellum ac defectionem omnis spectare,

Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarum-
que advenientem exceptum, non tam in periculosum quam
longum morbum inplicitum, diu ad belli munia sustinenda
inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae 12
provinciae praesidem esse, ita imparem bello, quod motum
iri videretur, decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus 13
quinque milia peditum, quadringentos equites scriberet
eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam
traiciendam curaret, mitteretque cum imperio quem ipsi 14
videretur, qui rem gereret, quoad Mucius convaluisset. ad 15
eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul
et censor fuerat subegeratque in consulatu Sardos. sub 16
idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam classis
missa duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda
tempestate vexata ad Balearis insulas deicitur, ibique — 17
adeo non armamenta modo, sed etiam alvei navium quas-
sati erant — subductae naves dum reficiuntur, aliquantum
temporis triverunt.

XXXV. In Italia cum post Cannensem pugnam, fra- 1
ctis partis alterius viribus, alterius mollitis animis segnius
bellum esset, Campani per se adorti sunt rem Cumanam 2
suae dicionis facere, primo sollicitantes, ut ab Romanis
deficerent; ubi id parum processit, dolum ad capiendos
eos conparant. *erat* Campanis omnibus statum sacrificium 3
ad Hamas. eo senatum Campanum venturum certiores
Cumanos fecerunt petieruntque, ut et Cumanus eo se-
natus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem
uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi 4
armatum se habituros, ne quid ab Romano Poenove pe-
riculi esset. Cumani, quamquam suspecta fraus erat, ni-
hil abnuere, ita tegi fallax consilium posse rati. interim 5
Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessae, quo ad con-
veniendum diem edixerat, exercitu lustrato transgressus
Volturnum flumen circa Liternum posuit castra. ibi quia 6
otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat, ut
tirones — ea maxima pars volonum erant — adsuescerent
signa sequi et in acie agnoscere ordines suos. inter quae 7
maxima erat cura duci, itaque legatis tribunisque prae-

ceperat, ne qua exprobatio cuiquam veteris fortunae dis-
cordiam inter ordines sereret; vetus miles tironi, liber vo-
8 loni sese exaequari sineret; omnis satis honestos generosos-
que ducerent, quibus arma sua signaque populus Romanus
commisisset; quae fortuna coegisset ita fieri, eandem co-
9 gere tueri factum. ea non maiore cura praecepta ab du-
cibus sunt quam *a* militibus observata, brevique tanta con-
cordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem
10 veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus. haec
agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae a Campa-
nis legatio paucos ante dies venisset, et quid iis ipsi respon-
11 dissent: triduo post eum diem festum esse; non senatum so-
lum omnem ibi futurum, sed castra etiam et exercitum
12 Campanum. Gracchus iussis Cumanis omnia ex agris in
urbem convehere et manere intra muros, ipse pridie, quam
statum sacrificium Campanis esset, Cumas movet castra.
13 Hamae inde tria milia passuum absunt. iam Campani eo
frequentes ex conposito convenerant, nec procul inde in
occulto Marius Alfius medix tuticus — *is* summus magi-
stratus erat Campanis — cum quattuordecim milibus arma-
14 torum habebat castra, sacrificio adparando et inter id in-
struendae fraudi aliquanto intentior quam muniendis ca-
15 stris aut ulli militari operi. [triduum sacrificatum ad Ha-
mas.] nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam no-
16 ctem conpleretur. huic Gracchus insidiandum tempori
ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare
posset coepta, et ante decumam diei horam coactis mili-
17 tibus corpora curare somnoque operam dare, ut primis
tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima
tolli iussit signa, silentique profectus agmine cum ad Ha-
18 mas media nocte pervenisset, castra Campana ut in per-
vigilio neglecta simul omnibus portis invadit; alios somno
stratos, alios perpetrato sacro inermis redeuntis obtruncat.
19 hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo milia cum
ipso duce Mario Alfio, capti ** et signa militaria quattuor
et triginta.

1 XXXVI. Gracchus minus centum militum iactura ca-
stris hostium potitus Cumas se propere recepit, ab Hanni-

bale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra.
nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul Capuam 2
ea clades est nuntiata, ratus Hannibal ab re bene gesta
insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte ser-
vorum*que* spoliantem victos praedasque agentem ad Hamas
se inventurum, citatum agmen praeter Capuam rapit, ob- 3
viosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci,
saucios vehiculis portari iubet. ipse Hamis vacua ab ho- 4
stibus castra nec quicquam praeter recentis vestigia caedis
strataque passim corpora sociorum invenit. auctores erant 5
quidam, ut protinus inde Cumas duceret urbemque op-
pugnaret. id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, 6
ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem maritimam
urbem haberet, tamen, quia praeter arma nihil secum
miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super
Tifata se recepit. inde fatigatus Campanorum precibus se- 7
quenti die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas
redit, perpopulatoque agro Cumano mille passus ab urbe
castra locat, cum Gracchus magis verecundia in tali ne- 8
cessitate deserendi socios inplorantis fidem suam populi-
que Romani substitisset quam satis fidens exercitui. nec 9
alter consul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Voltur-
num flumen traducere audebat exercitum, occupatus primo 10
auspiciis repetendis, dein prodigiis, quae alia super alia
nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari haruspices
respondebant.

XXXVII. Eae causae cum Fabium tenerent, Sempro- 1
nius in obsidione erat, et iam operibus oppugnabatur. ad- 2
versus ligneam ingentem admotam urbi aliam turrem ex
ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altiorem,
quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis pro
solo usus erat. inde primum saxis sudibusque et ceteris 3
missilibus propugnatores moenia atque urbem tuebantur;
postremo, ubi promovendo adiunctam muro viderunt tur- 4
rem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniece-
runt. quo incendio trepida armatorum multitudo cum de 5
turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus
portis stationes hostium fudit fugavitque in castra, ut eo

6 die obsesso quam obsidenti similior esset Poenus. ad mille
trecenti Carthaginiensium caesi et undesexaginta vivi capti,
qui circa muros et in stationibus solute ac neglegenter
agentes, cum nihil minus quam eruptionem timuissent
7 ex inproviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se
hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum
8 dedit ac suos intra muros recepit. postero die Hannibal,
laetum secunda re consulem iusto proelio ratus certaturum,
9 aciem inter castra atque urbem instruxit. ceterum, post-
quam neminem moveri ab solita custodia urbis vidit nec
committi quicquam temerariae spei, ad Tifata redit in-
fecta re.
10 Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, isdem
diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui
Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere
11 pugnat. supra duo milia hominum occidit, et ducentos
octoginta milites amisit; signa militaria ad quadraginta
unum cepit. pulsus finibus Lucanis Hanno retro in Brut-
12 tios sese recepit. et ex Hirpinis oppida tria, quae a populo
Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium praetorem.
Vercellium Vescellium Sicilinum, et auctores defectionis
securi percussi. supra quinque milia captivorum sub hasta
13 venierunt; praeda alia militi concessa exercitusque Luce-
riam reductus.
1 XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis
geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poeno-
rum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad
2 inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, cum
praeter Cumas velis ferrentur, neque hostium an sociorum
essent satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua naves
3 misit. cum percunctando in vicem cognitum esset con-
sulem Cumis esse, naves Cumas adpulsae captivique ad
4 consulem deducti et litterae datae. consul litteris Philippi
atque Hannibalis perlectis consignata omnia ad senatum
5 itinere terrestri misit, navibus devehi legatos iussit. cum
eodem fere die litterae legatique Romam venissent, et
percunctatione facta dicta cum scriptis congruerent, pri-
mo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix tole-

rantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret.
cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, 6
quem ad modum ultro inferendo bello averterent ab Italia
hostem. captivis in vincula condi iussis comitibusque eo- 7
rum sub basta venditis ad naves viginti quinque, quibus
P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti *quinque*
parari alias decernunt. his conparatis deductisque et addi- 8
tis quinque navibus, quae advexerant cuptivos legatos,
triginta naves ab Ostia Tarentum profectae, iussusque 9
P. Valerius militibus Varronianis, quibus L. Apustius le-
gatus Tarenti praeerat, in naves inpositis quinquaginta
quinque navium classe non tueri modo Italiae oram, sed
explorare de Macedonico bello. si congruentia litteris le- 10
gatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Vale-
rium praetorem litteris certiorem faceret, isque L. Apustio 11
legato exercitui praeposito Tarentum ad classem profectus
primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret daret-
que operam, ut Philippum in regno contineret. pecunia 12
ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta
est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur
Hieroni regi; haec per L. Antistium legatum Tarentum est
devecta. simul ab Hierone missa ducenta milia modium 13
tritici et hordei centum.

XXXIX. Dum haec Romani parant aguntque, ad Phi- 1
lippum captiva navis una ex iis, quae Romam missae
erant, ex cursu refugit; inde scitum legatos cum litteris
captos. itaque ignarus rex, quae cum Hannibale legatis 2
suis convenissent, quaeque legati eius ad se adlaturi fuis-
sent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. le- 3
gati ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen
erat, et Crito Boeotius et Sositheus Magnes. hi prospere
tulerunt ac retulerunt mandata. sed prius se aestas cir- 4
cumegit, quam movere ac moliri quicquam rex posset:
tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dila-
tionem inminentis Romanis belli.

Et circa Capuam, transgresso Volturnum Fabio post 5
expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant.
Combulteriam et Trebulam et Austiculam urbes, quae *ad* 6

Poenum defecerant, Fabius vi cepit; praesidiaque in his
7 Hannibalis Campanique permulti capti. et Nolae sicut
priore anno senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat,
consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis
8 inibantur. quibus ne incepta procederent, inter Capuam
castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto exer-
citu Fabius super Suessulam in castris Claudianis consedit;
inde M. Marcellum propraetorem cum iis copiis, quas ha-
bebat, Nolam in praesidium misit.
1 XL. Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem
administrari coeptae, quae omissae erant, postquam Q.
2 Mucius praetor gravi morbo est inplicitus. Manlius navi-
bus longis ad Caralis subductis navalibusque sociis arma-
tis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu accepto
duo et viginti milia peditum, mille ducentos equites con-
3 fecit. cum his equitum peditumque copiis profectus in
agrum hostium haud procul ab Hampsicorae castris castra
posuit. Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos
Sardos ad iuventutem armandam, qua copias augeret;
4 filius nomine Hostis castris praeerat. is adolescentia ferox
temere proelio inito fusus fugatusque. ad tria milia Sar-
5 dorum eo proelio caesa, octingenti ferme vivi capti; alius
exercitus primo per agros silvasque fuga palatus, dein,
quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum,
6 caput eius regionis, confugit. debellatumque eo proelio
in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale,
quae tempestate deiecta ad Baliaris erat in tempore ad
7 spem rebellandi advenisset. Manlius post famam adpulsae
Punicae classis Caralis se recepit: ea occasio Hampsicorae
8 data est Poeno se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram
expositis ex classe remissa Carthaginem duce Hampsicora
ad sociorum populi Romani agrum populandum profectus,
Caralis perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab
9 effusa eum populatione continuisset. primo castra castris
modico intervallo sunt obiecta; deinde per procursationes
levia certamina vario eventu inita, postremo descensum
in aciem, signis conlatis iusto proelio per quattuor horas
10 pugnatum. diu pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci

adsuetis, fecerunt: postremo et ipsi, cum omnia circa
strage ac fuga Sardorum repleta essent, fusi. ceterum 11
terga dantes circumducto cornu, quo pepulerat Sardos,
inclusit Romanus. caedes inde magis quam pugna fuit.
duodecim milia hostium caesa Sardorum simul Poenorum- 12
que, ferme tria milia et septingenti capti et signa milita-
ria septem et viginti. XLI. Ante omnia claram et me- 2
morabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator captus et
Hanno et Mago nobiles Carthaginienses, Mago ex gente 1
Barcina, propinqua cognatione Hannibali iunctus, Hanno
auctor rebellionis Sardis bellique eius haud dubie concitor.
nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus 3
suis fecerunt: nam et filius Hamspicorae Hostis in acie 4
cecidit, et Hamspicora cum paucis equitibus fugiens, ut
super adflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne
cuius interventus coepta inpediret, mortem sibi conscivit.
ceteris urbs Cornus eadem, quae ante, fugae receptacu- 5
lum fuit; quam Manlius victore exercitu adgressus intra
dies paucos recepit. deinde aliae quoque civitates, quae 6
ad Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus datis
dediderunt sese; quibus stipendio frumentoque imperato
pro cuiusque aut viribus aut delicto Caralis exercitum re-
duxit. ibi navibus longis deductis inpositoque, quem se- 7
cum advexerat, milite Romam navigat Sardiniamque per-
domitam nuntiat patribus, et stipendium quaestoribus,
frumentum aedilibus, captivos Q. Fulvio praetori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius praetor ab Lilybaeo 8
classi in Africam transvectus depopulatusque agrum Car-
thaginiensem cum Sardiniam inde peteret, quo fama erat 9
Hasdrubalem *a* Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam
repetenti occurrit, levique certamine in alto commisso
septem inde naves cum sociis navalibus cepit. ceteras me-
tus haud secus quam tempestas passim disiecit.

Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad 10
supplementum Carthagine missis elephantisque et com-
meatu Locros accessit. quem ut incautum opprimeret, 11
Ap. Claudius per simulationem provinciae circumeundae
Messanam raptim exercitu ducto *vento* aestuque suo

12 Locros traiecit. iam inde Bomilcar ad Hannonem in
Bruttios profectus erat, et Locrenses portas Romanis clau-
serunt. Appius magno conatu nulla re gesta Messanam
repetit.
13 Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio ob-
tinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Sam-
14 nites Caudinos fecit, adeoque omnia ferro atque igni
vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam reno-
1 varet. XLII. Itaque extemplo legati ad Hannibalem missi
2 simul ex utraque gente ita Poenum adlocuti sunt: „hostes
populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi,
3 quoad nostra arma, nostrae vires nos tutari poterant. post-
quam his parum fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus;
a quo relicti pacem necessariam accepimus, fuimusque in
ea per annos prope quinquaginta ad id tempus, quo tu in
4 Italiam venisti. tua nos non magis virtus fortunaque quam
unica comitas ac benignitas erga cives nostros, quos
captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut te salvo atque
incolumi amico non modo populum Romanum, sed ne
5 deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. at her-
cule non solum incolumi et victore, sed praesente te, cum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exau-
dire et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquo-
tiens hac aestate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal
vicisse ad Cannas videatur, glorienturque Romani te, ad
unum modo ictum vigentem, velut aculeo emisso torpere.
6 per annos *centum* cum populo Romano bellum gessimus
nullo externo adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per
biennium Pyrrhus nostro magis milite suas auxit vires,
7 quam suis viribus nos defendit. non ego secundis rebus
nostris gloriabor, duos consules ac duos consulares exer-
citus ab nobis sub iugum missos, et si qua alia aut laeta
8 aut gloriosa nobis evenerunt. quae aspera adversaque tunc
acciderunt, minore indignatione referre possumus, quam
9 quae hodie eveniunt. magni dictatores cum magistris
equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus
ingrediebantur finis nostros; ante explorato et subsidiis
10 positis et sub signis ad populandum ducebant: nunc pro-

praetoris unius et parvi ad tuendam Nolam praesidii praeda
sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum modo
percursant totis finibus nostris neglegentius, quam si in
Romano vagarentur agro. causa autem haec est, quod 11
neque tu defendis et nostra iuventus, quae, si domi esset,
tutaretur, omnis sub signis militat tuis. nec te nec exer- 12
citum tuum norim, nisi, a quo tot acies Romanas fusas
stratasque esse sciam, ei facile esse dicam opprimere po-
pulatores nostros vagos sine signis palatos, quo quemque
trahit quamvis vana praedae spes. Numidarum paucorum 13
illi quidem praeda erunt, praesidiumque simul nobis et
Nolae ademeris, si modo, quos ut socios haberes dignos
duxisti, haud indignos iudicas, quos in fidem receptos
tuearis."

XLIII. Ad ea Hannibal respondit, omnia simul facere 1
Hirpinos Samnitesque: et indicare clades suas et petere
praesidium et queri indefensos se neglectosque. indican- 2
dum autem primum fuisse, dein petendum praesidium,
postremo, ni inpetraretur, tum denique querendum fru-
stra opem inploratam. exercitum sese non in agrum Hir- 3
pinum Samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima
loca sociorum populi Romani adducturum. iis populandis
et militem suum repleturum se et metu procul ab iis sub-
moturum hostis. quod ad bellum Romanum adtineret, si 4
Trasumenni quam Trebiae, si Cannarum quam Trasu-
menni pugna nobilior esset, Cannarum se quoque memo-
riam obscuram maiore et clariore victoria facturum. cum 5
hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit; ipse
praesidio modico relicto in Tifatis profectus cetero exer-
citu ire Nolam pergit. eodem Hanno ex Bruttis cum sup- 6
plemento Carthagine advecto atque elephantis venit. castris
haud procul positis longe alia omnia inquirenti conperta
sunt, quam quae a legatis sociorum audierat. nihil enim 7
Marcellus ita egerat, ut aut fortunae aut temere hosti com-
missum dici posset: explorato cum firmisque praesidiis
tuto receptu praedatum ierat, omniaque velut adversus
praesentem Hannibalem cauta provisaque fuerant. tum, 8
ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia tenuit;

per muros inambulare senatores Nolanos iussit et omnia
9 circa explorare, quae apud hostes fierent. ex his Hanno,
cum ad murum sucessisset, Herennium Bassum et Herium
Pettium ad conloquium evocatos permissuque Marcelli
10 egressos per interpretem adloquitur. Hannibalis virtutem
fortunamque extollit; populi Romani obterit ut senescen-
11 tem cum viribus maiestatem. quae si paria essent, ut
quondam fuissent, tamen expertis, quam grave Romanum
imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in
captivos omnis Italici nominis fuisset, Punicam Romanae
12 societatem atque amicitiam praeoptandam esse. si ambo
consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non
magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent,
nedum praetor unus cum paucis et novis militibus Nolam
13 tutari possit. ipsorum quam Hannibalis interesse, capta
an tradita Nola poteretur: potiturum enim, ut Capua Nu-
ceriaque potitus esset; sed quid inter Capuae ac Nuceriae
fortunam interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos
14 scire. nolle ominari, quae captae urbi casura forent, et
potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac Nolam
tradidissent, neminem alium quam ipsos legem, qua in
societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum.

1 XLIV. Ad ea Herennius Bassus respondit, multos an-
nos iam inter Romanum Nolanumque populum amiciti-
am esse, cuius neutros ad eam diem paenitere, et sibi,
si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse mutare
2 eam. *an* dedituris se Hannibali fuisse accersendum Ro-
manorum praesidium? cum iis, qui ad sese tuendos ve-
nissent, omnia sibi et esse consociata et ad ultimum fore.

3 Hoc conloquium abstulit spem Hannibali per proditio-
nem recipiendae Nolae; itaque corona oppidum circum-
4 dedit, ut simul ab omni parte moenia adgrederetur. quem
ut sucessisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam
acie cum magno tumultu erupit. aliquot primo impetu
perculsi caesique sunt, dein concursu ad pugnantis facto
aequatisque viribus atrox esse coepit pugna; memorabilis-
que inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus
5 imber diremisset pugnantis. eo die commisso modico

certamine atque inritatis animis in urbem Romani,
Poeni in castra receperunt sese: nam Poenorum prima
eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam treceuti Ro-
mani quinquaginta. imber continens per noctem totam 6
usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit; itaque
quamquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die
tenuerunt sese tamen munimentis. tertio die Hannibal
partem copiarum praedatum in agrum Nolanum misit.
quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias 7
eduxit; neque Hannibal detractavit. mille fere passuum
inter urbem erant castraque: eo spatio — et sunt omnia
campi circa Nolam — concurrerunt. clamor ex parte utra- 8
que sublatus proximos ex cohortibus iis, quae in agros
praedatum exierant, ad proelium iam commissum revoca-
vit. et Nolani aciem Romanam auxerunt, quos conlauda- 9
tos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex acie efferre
iussit, pugna abstinere, ni ab se signum accepissent.

XLV. Proelium erat anceps: summa vi et duces hor- 1
tabantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem
tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore
anno ab Nola [ab] eodem se duce milite alio, instare
iubet. non omnis esse in acie, praedantis vagari in agro; 2
et qui pugnent marcere Campana luxuria, vino et scortis
omnibusque lustris per totam hiemem confectos. abisse 3
illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum ani-
morumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga
reliquias illorum virorum vix arma membraque sustinentis
pugnare. Capuam Hannibali Cannas fuisse. ibi virtutem 4
bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis
famam, ibi spem futuri extinctam. cum haec exprobrando 5
hosti Marcellus suorum militum animos erigeret, Hanni-
bal multo gravioribus probris increpabat: arma signaque 6
eadem se noscere, quae ad Trebiam Trasumennumque,
postremo ad Cannas viderit habueritque; militem alium
profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde edu-
xisse. „legatumne Romanum et legionis unius atque alae 7
magno certamine vix toleratis pugnam, quos binae acies
consulares numquam sustinuerunt? Marcellus tirone milite 8

ac Nolanis subsidiis inultus nos iam iterum lacessit? ubi
ille miles meus est, qui erepto ex equo C. Flaminio consuli
caput abstulit? ubi, *qui* L. Paulum ad Cannas occidit?
9 ferrum nunc hebet? an dextrae torpent? an quid prodigi
est aliud? qui pauci plures vincere soliti estis, nunc pau-
cis plures vix restatis? Romam vos expugnaturos, si quis
10 duceret, fortes lingua iactabatis: en minor res est; hic ex-
periri vim virtutemque volo. expugnate Nolam, campe-
strem urbem, non flumine, non mari saeptam. hinc vos
ex tam opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam
quo voletis, vel sequar."
1 XLVI. Nec bene nec male dicta profuerunt ad con-
2 firmandos animos. cum omni parte pellerentur, Romanis-
que crescerent animi non duce solum adhortante, sed
Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accenden-
tibus ardorem pugnae, terga Poeni dederunt atque in ca-
3 stra conpulsi sunt. quae oppugnare cupientis milites Ro-
manos Marcellus Nolam reduxit cum magno gaudio et gratu-
latione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poenos fuerat.
4 hostium plus quinque milia caesa eo die, vivi capti sexcenti
et signa militaria undeviginti et duo elephanti, quattuor in
5 acie occisi; Romanorum minus mille interfecti. posterum
diem indutiis tacitis sepeliendo utrimque caesos in acie
consumpserunt. spolia hostium Marcellus, Vulcano votum,
6 cremavit. tertio post die — ob iram credo aliquam aut
spem liberalioris militiae — ducenti septuaginta duo equi-
tes, mixti Numidae *et* Hispani, ad Marcellum transfugerunt.
eorum forti fidelique opera in eo belli usi sunt saepe Ro-
7 mani. ager Hispanis in Hispania et Numidis in Africa post
8 bellum virtutis causa datus est. Hannibal ab Nola remisso
in Bruttios Hannone cum quibus venerat copiis ipse Apu-
liae hiberna petit, circaque Arpos consedit.
9 Q. Fabius ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit,
frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae
super Suessulam erant, munimentisque firmatis et prae-
sidio, quod per hiberna ad obtinendum locum satis esset,
10 relicto ipse Capuam propius movit castra, agrumque Cam-
panum ferro ignique est depopulatus, donec coacti sunt

Campani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi por-
tis et castra ante urbem in aperto communire. sex milia 11
armatorum habebant, peditem inbellem, equitatu plus pot-
erant; itaque equestribus proeliis lacessebant hostem. in- 12
ter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius
erat, cognomine Taurea. civis indidem erat, longe om-
nium Campanorum fortissimus eques, adeo ut, cum apud
Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus
gloria equestri aequaret. hunc Taurea, cum diu perlu- 13
strans oculis obequitasset hostium turmis, tandem silentio
facto, ubi esset Claudius Asellus quaesivit, et, quoniam 14
verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur non ferro
decerneret daretque opima spolia victus aut victor cape-
ret. XLVII. Haec ubi Asello sunt nuntiata in castra, id 1
modo moratus, ut consulem percunctaretur, liceretne extra
ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius
arma extemplo cepit, provectusque ante stationes equo 2
Tauream nomine conpellavit congredique, ubi vellet, iussit.
iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequentes exi- 3
erant, et Campani non vallum modo castrorum, sed moe-
nia etiam urbis prospectantes repleverant. cum iam ante 4
ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis concita-
runt equos; dein libero spatio inter se ludificantes sine vul-
nere pugnam extrahebant. tum Campanus Romano „equo- 5
rum“ inquit „hoc, non equitum erit certamen, nisi e campo
in cavam hanc viam demittimus equos; ibi nullo ad eva-
gandum spatio comminus conserentur manus.“ dicto prope 6
citius equum in viam Claudius deiecit; Taurea verbis fero-
cior quam re „minime, sis“ inquit, „cantherium in fos-
sam.“ quae vox in rusticum inde proverbium prodita est. 7
Claudius, cum ea via longe perequitasset, [quia], nullo
obvio hoste in campum rursus evectus increpans ignaviam
hostis cum magno gaudio et gratulatione victor in castra
redit. huic pugnae equestri rem, quam vera sit, communis 8
[certe] existimatio est, mirabilem certe adiciunt quidam
annales: cum refugientem ad urbem Tauream Claudius
sequeretur, patenti hostium portae invectum per alteram
stupentibus miraculo hostibus intactum evasisse.

1 XLVIII. Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam con-
sul movit castra, ut sementem Campani facerent, nec
ante violavit agrum Campanum, quam iam altae in sege-
2 tibus herbae pabulum praebere poterant. id convexit in
Claudiana castra super Suessulam, ibique hiberna aedifi-
cavit. M. Claudio proconsuli imperavit, ut retento Nolae
necessario ad tuendam urbem praesidio ceteros milites
dimitteret Romam, ne oneri sociis et sumptui rei publicae
3 essent. et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legio-
nes cum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundi-
sium cum eo, quem Luceriae habuerat, exercitu misit,
tuerique oram agri Sallentini et providere quod ad Phi-
lippum bellumque Macedonicum adtineret iussit.
4 Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus, lit-
terae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quam-
que prosperas in Hispania res gessissent: sed pecuniam
in stipendium vestimentaque et frumentum exercitui et
5 sociis navalibus omnia deesse. quod ad stipendium ad-
tineat, si aerarium inops sit, se aliquam rationem inituros,
quo modo ab Hispanis sumant; cetera utique ab Roma
mittenda esse, nec aliter aut exercitum aut provinciam
6 teneri posse. litteris recitatis nemo omnium erat, quin et
vera scribi et postulari aequa fateretur; sed occurrebat
animis, quantos exercitus terrestris navalisque tuerentur,
quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Ma-
7 cedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quae ante
bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum ex-
8 ercitus alere. tributo sumptus suppeditari; tum ipsum
tributum conferentium numerum tantis exercituum stra-
gibus et ad Trasumennum lacum et ad Cannas inminu-
tum; qui superessent pauci, si multiplici gravarentur sti-
9 pendio, alia perituros peste: itaque nisi fide staret, re
10 publica, opibus non staturam. prodeundum in contionem
Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessi-
tates cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimo-
nia, ut rei publicae, ex qua crevissent, tempus commo-
11 darent conducerentque ea lege praebenda, quae ad exer-
citum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in aerario

esset, iis primis solveretur. haec praetor in contione edi- 12
xit, quo*que die* vestimenta frumentum Hispaniensi exerci-
tui praebenda quaeque alia opus essent navalibus sociis
esset locaturus.

XLIX. Ubi ea dies venit, ad conducendum tres socie- 1
tates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata
fuere, unum, ut militia vacarent, dum in eo publico essent, 2
alterum, ut, quae in naves inposuissent, ab hostium tem-
pestatisque vi publico periculo essent. utroque inpetrato 3
conduxerunt, privataque pecunia res publica administra-
tast. ii mores eaque caritas patriae per omnes ordines ve-
lut tenore uno pertinebat. quem ad modum conducta om- 4
nia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec quic-
quam *parcius militibus datum quam* si ex opulento aerario,
ut quondam, alerentur.

Cum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Has- 5
drubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio ob defe-
ctionem ad Romanos oppugnabatur. inter haec trina ca- 6
stra hostium Scipiones cum in urbem sociorum magno cer-
tamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum,
cuius inopia erat, advexerunt; cohortatique oppidanos, ut 7
eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem
Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppu-
gnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. eodem et 8
duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem
summam agi cernentes, convenerunt. itaque eruptione e 9
castris pugnatum est. sexaginta hostium milia eo die in
pugna fuerunt, sedecim circa *a* Romanis: tamen adeo haud 10
dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Ro-
mani hostium occiderint, ceperint amplius tria milia ho- 11
minum, paulo minus mille equorum, undesexaginta mili-
taria signa, septem elephantos, quinque in proelio oc-
cisis; trinisque eo die castris potiti sunt. Iliturgi obsidi- 12
one liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus tra-
ducti suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime om-
nium, belli avida, modo praeda aut merces esset, e tum
iuventute abundante. iterum signis conlatis eadem fortuna 13

utriusque partis pugnatum. supra tredecim milia hostium caesa, supra duo capta cum signis duobus et quadraginta
14 et novem elephantis. tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt, multoque maiores ea aestate in Hispania quam in Italia res gestae.